

MAGYARORSZÁG

BUDAVÁR VISSZAFOGLALÁSA KORÁBAN.

A M. TÖRT. TÁRSULAT ÁLTAL KÖSZÖRÜZOTT PÁLYAMUNKA.

IRTA

Dr. ACSÁDY IGNÁCZ.

BUDAPEST,
MÉHNER VILMOS KIADÁSA.

1886.

BUDAPEST, 1886. RUDNYÁNSZKY A. KÖNYVNYOMDÁJÁBÓL.

Buda visszafoglalása s Magyarország felszabadítása a török iga alól a nemzeti történelem korszakos mozzanata, melylyel nemzedékek álma, milliók óhaja, a legnemesebb lelkek eszményei valósultak. Kiszoritani, megtörni az ozman hatalmat volt százhetven éven át a magyar politika végecélja, melyhez szivósan ragaszkodtak a hazafiak, bármely táborban küzdöttek, bármely felekezethez tartoztak, sőt azok is, kiket a viszonyok kényszerítése a török szövetség karjaiba hajtott. Szent örökül hagyta e nagy, czélt egyik embernyom a másikra s mindegyik ama reménnyel szállt sirba, hogy a reá következő szerencsésebb leszen s megéri a felszabadulás örömnapját.

A politikai, rendi, felekezeti elemeire szétbontott társadalom egyetlen közös vezéreszméje, mely egész mélyébe lehatolt, melyet szegény és gazdag, jobbágy és ur, katolikus és protestans egyaránt átérzett, az volt, hogy ős Buda tornyaitól el kell a félholdat tüntetni. A főváros visszaszerzése jelképezte az egész haza szabadulását s erre irányult a nemzeti erőlködés, de sokáig hasztalan.

Végre közeledett a hön várt idő, csakhogy romboló viharok kíséretében s az az évtized, mely a régi óhaj teljesedését megelőzte, a magyarság legválságosabb évtizede. A nagy esemény előre vetette árnyékát. A nemzetélet minden

elemét, a társadalom minden osztályát lázas nyugtalanság, heves convulsiók fogták el s még a felszabadító háboru előtt kitört a válságos forrongás, mely csak negyven évi keserves tusa, sok fájdalmas megpróbáltatás után nyert a magyar politikai genius egyik legszerencsésebb alkotásában, a szathmári békében engesztelő befejezést.

Kevéssel a török hatalom megdőlte előtt indult meg nálunk is az az óriási mozgalom, melyen a nyugati államok a XVII. század első felében a harmincz éves, a véres keresztény polgárháboruban már átvergődtek, s mely mint a nyugaton, hazánkban is romboló hatást tett minden téren. Felforgatta az államjogi és politikai, a gazdasági és társadalmi viszonyokat, rohanó áradatként elmosta vagy átídomította a közintézményeket, megváltoztatta a hatalmi tényezőket s végül hullámaiba temette a középkori Magyarországot.

Ez emlékezetes mozgalom első évtizedében, néhány évvel Budavár visszavétele előtt még látható, utoljára látható a régi magyar állam igazi mivoltában, eredeti valóságában. A német kormányzattal akkor először tett kísérlet lényegileg keveset változtatott rajta. De már 1680. után, midőn kezdetét vette a visszahódítás nagy vállalata, a katonai műveletek épen úgy, mint a hosszú polgárháboruk rohamosan ásták alá a régi Magyarország szervezetét s egészen új képződések magvait hintették el. Összeomlása, eltűnése előtt rajzolni a török időbeli királyi Magyarország belállapotát czélja a jelen munkának.¹⁾ Ez

¹⁾ Munkám azon kisebb pályamű alapján készült, melyet a m. tört. társulat a Bay Ilona-díjjal jutalmazott. Minthogy a pályázat

állapotok ismerete nélkül az akkori páratlan szenvedélyvel folyó politikai és vallási vajadások, valamint nemzeti fejlődésünk későbbi iránya sem érthetők meg teljesen. Csak úgy nyerünk tiszta fogalmat a török uralom valódi jelentőségéről, csak úgy tudjuk igazán becsülni a magyar nép csodás életerejét, s méltányolni azt a bámulatos polgárosító és politikai munkát, melyet az utóbbi másfél száz év alatt végezett, ha magunk elé idézzük a XVII. század második felének Magyarországot, a düledező államot szétfoszlott területével, megfogyott lakóival, korhadt intézményeivel, bomladozó társadalmi tagolatával, mind azzal a sok szenvedéssel, inséggel, megalázással, a nemzeti erők kétségbeejtő hanyatlásával, mely az egykoruak tanúsága szerint e nehéz időket kísérte.

„Veszni tért kis hazánk“ azóta szerencsésen újra fölvirult, sőt a török világ gyászos emlékei ki is vesztek a köztudatból. A mint az ember férfikora delén, vissza sem gondol ifjúsága párbajaira, s habár a behegedt sebek időnkint fájdalmat okoznak, ellenfelének nemcsak megbocsátott, de nevére is alig emlékezik többé, úgy feledte el a magyar nép hosszú párbaját az ozmanokkal, noha hatásai még ma is érezhetők. A történetírás azonban föltámasztja a zord időt s visszaidézi véres küzdelmeinek emlékét. Nem azért, hogy valamely modern politikai áramlatot szolgáljon, hanem azért, hogy megismertesse a jelennel

feltételei szerint az eredeti mű hat ivnél nagyobb nem lehetett, csak általános körvonalaiban vázolhattam benne a régi magyar állam és társadalom állapotát. Önálló közzététele előtt e kis munkát most a tárgy fontosságának megfelelő terjedelemben dolgoztam ki.

a viszonyokat, melyek közt elődei éltek s a honszerelem
legszentebb eszményeit törhetetlen hűséggel szolgálták.

Szenvedésekben gazdag a korszak, melynek állapotait
rajzolni akarom s munkám élére nagyon illenek a XVII.
század legnépszerűbb költőjének, Gyöngyössi Istvánnak
honfibú sugalta versei:

Midőn megszemlélem sok romlott bástyáját
Szegény országomnak, s megtompult szablyáját,
Szélvész közt habozó bujdosó bárkáját:
Sohajtással mondom keserves nótáját.

ELSŐ FEJEZET.

A TERÜLET ÉS A NÉPESSÉG.

A fejezet tartalma.

I. Európa a XVII. század második felében. — I. Lipót. — A császárság. — Jelleme és jelentősége. — Az udvar. — Az udvari és nemzeti politika. — A magyar államterület. — Eseményi egysége. — Határai. — A három ditio. — A török uralom jogi és tényleges kiterjedése. — A királyi Magyarország. — Erdély.

II. A népesség. — A török kormányzat hatása a népszámra. — Az általános pusztulás. — Az emberrablás. — A nagy halandóság. — A járványok. — A közegészségügy. — Az egyes országrészek. — Baranya, Tolna, Somogy, Zala. — Szlavonia. — A Duna-Tisza-köz. — Temesköz. — Csongrádmegye, Békésmegye, a Kunság, Pestmegye, Gömörmegye, Györmegye. — A városi és vidéki lakosság aránya. — A főösszeg.

III. Felekezeti viszonyok. — A felekezetek mint politikai pártok. — A királyság s a felekezetek. — Az ország protestáns. — Az ellenreformáció. — Hódításai. — A prot. egyház Erdélyben. — A török s a ker. felekezetek. — A secták. — Új-keresztények. — Ó-hittek. — Az unio. — Az izlam hívei.

IV. A nemzetiségek széteszlása. — A felekezetek és a nemzetiség. — A török hódítás s a magyar elem. — A felekezeti viszonyok hatása a kor mozgalmaira. — A bécsi kormánypolitika. — A nemzeti közhangulat a felszabadító hadjárat előtt.

I.

A XVII. század második felében Európaszerte el volt már döntve a nagy vallásos küzdelem, a protestáns és katolikus világ öldöklő versengése, mely legalább száz esztendőn át tulnyomóan befolyásolta világrészünk politikai életét. A felek, kiknek a harc földidézésében és rombolásaiban egyenlő részek volt, a végkimerültség stádiumában összebékültek s közös egyetértéssel megálapították a régi és az új egyház uralmának határait. Azon az állapoton, melyet a westphaliai béke (1648) a nemzetközi jog szentesítésével látott el, vallás-egyházilag nem történt többé számottevő változás. A kath. egyház visszanyerte tulsúlyát a Habsburgok örökös tartományaiban, Dél-Németország nagy részében, a Rajna vidékén, Belgiumban, Olasz-, Spanyol- és Franciaországban, míg Holland, a német birodalom északi vidékei, Dánia, Svéd-Norvégország az evang. hité maradtak.

El volt már vetve a koczka mindenütt, csak Angliában és Magyarországon nem. Amott később ismét föllángolt a harc, de a catholicismus nem tudta többé a saját szerű angol viszonyokkal összeforrt prot. egyházat kiszorítani. Itt nálunk a mellőzhetetlen küzdelem, mely lappangva folyt a század eleje óta, a hetvenes évtizedben a leghevesebb kitörésre jutott, s lezajlása ép oly hosszadalmas, ép oly romboló volt, mint nem rég Közép-Európa többi országaiban. A mozgalom, mely jóval a felszabadító hadjárat előtt keletkezett, mint nehéz betegség végig ki-

sérte e háborút s míg a művelt világ minden zugában örömszajjal üdvözölték a törökök vereségeit, a bécsi csapást, Esztergom, Érsek-Ujvár, Buda elestét, itthon a polgárháború borzalmai sötét örvénykép helyezkedtek a nemzet nagy része és győzedelmes uralkodója közé.

Az ország trónján már másfél száz esztendő óta a Habsburg-család tagjai, a német-római császári korona viselői ültek. A császárság általános jelleműnek tekintette magát, éppen úgy, mint a kath. egyház, melynek szülötte volt s e jelleméből akkor sem vetkőzött ki, midőn a reformáció tényleg széttépte a középkori világ hitegységét. Habár a westphaliai béke e szétszakítást az európai nemzetközi jog egyik alaptételévé tette, a császár azután sem mondott le a „Vatter und Haupt der ganzen Christenheit” cziméről.

De noha megtartotta az egyetemes, a középkorból átöröklött jelleget, más tekintetben meghódolt az új-kor uralkodó eszméinek, melyek friss tápot adtak régi autokratikus igényeinek. — A XVII. század a király százada — mondja egy francia író. A korszak szelleme erősen hajlott a fejedelmi önkényuralom felé; az elmélet és a gyakorlat a régi rendi szervezet és kiváltságok ellenében a királyi teljhatalom tanait hirdette. Franciaországban az absolutismus óriásilag fokozta az állam segélyforrásait s vele erejét és külső tekintélyét. A császárság, melynek hagyományaival az új államtan és államgyakorlat teljesen megegyezett, a francia példát igyekezett követni a részére még megmaradott országokban, melyek közé Magyarország is tartozott. Noha tehát a császárság még ekkor sem öltött speciális nemzeti jelleget, mégis a nemzeti királyságok igényeivel lépett föl alattvalói irányában. Ebből nálunk szükségképen nemzetiségi ellentéteknek, autokratikus törekvéseiből közjogi összeütközéseknek s végre tulyomóan kath. természetéből a politika kezdődő

elvilágiasodása daczára vallás-egyházi viszályoknak kellett kifejlődniök.

A császári trónon a XVII. század második felében I. Leopold ült; fején tündökölt a magyar királyi korona is. Ő maga egyszerű, igénytelen ember, minden kiválóbb tehetség vagy csak jellemvonás nélkül. Erősen katolikus érzelmű, de nem tett szent fogadalmat a protestánsok kiirtására, mint egyik-másik előde. Örökös háborukat folytatott, de főkedvtelése a zene és vadászat maradt. Első fejedelme volt a kereszténységnek, de udvartartása pompa tekintetében nem mérkőzhetett a versaillesival. Egyéniségének, műveltségének nincs külön nemzeti bélyege. Születésére német, de a legszivesebben olaszul társalgott s mindig spanyol módra öltözködött. Egészben véve mindennapi ember és közönséges uralkodó, önállóság és kezdeményező erő nélkül. Azon fejedelmek egyike, kik örökké környezetök játékszerei maradnak s kiknek politikájában nem saját lelkek eszményei, hanem csupán azon irányok és befolyások tükröződnek vissza, melyek az udvar körében időnként tulsulyra vergődtek.

De ha a császár maga jelentéktelen, még mindig imponálóan lépett föl a császárság. Ezer éves fénytől sugárzott, telve volt terjeszkedési, korlátlan uralmi igény-nyel, s Európa tetemes része még mindig neki hódolt. Habár csillaga hanyatlani kezdett, ez időszakban ő maradt az egyedüli hatalom, mely általános jellemének megfelelően, a többi államok szűkebb körü politikáján tülemlkedő, nagyobb, magasabb röptü czélt tűzött maga elé. Ez a keresztény műveltség védelme a keleti barbárság ellenében. Másfél század óta reá hárult a feladat, hogy a művelt európai világot az ázsiai műveletlenség, a kereszténységet a mohamedánság ellen megoltalmazza. Európa fejedelmei és népei el is ösmerték, hogy küzdelmei a törökkel nem közönséges politikai tusák egy-két tartomány

megszerzése céljából. Elismerték, hogy midőn védekezik a török ellen, nem egyedül magát védi, hanem a polgárosodás legszentebb, legértékesebb vívmányait. E felfogásból kifolyólag a császárságot gyakran segítették a többi európai fejedelmek. A pápa, a spanyol, az olasz, a német, sőt a francia uralkodók pénzzel vagy katonáival támogatták, s a keresztény solidaritás e tekintetben az 1664-iki, valamint az 1683-iki háboruban sem tagadta meg magát.

Ez a császárság egyik legsajátabb jellemvonása, mely nemzetközi jelentőségét mindig kimagasló színvonalon tartotta, bármi közönségesek voltak időnkint a császári korona viselői. E nagy intézmény fénysugarai nélkül teljes homályba veszne I. Lipót egyénisége, kire — mit egyik kitünő történészünk mondja — nem gondolhatunk a nélkül, hogy a Cobbok és Ampringenek, a Kollonicsok és Caraffák eszünkbe ne jussanak.¹⁾ Udvara állandóan első rangú európai központ maradt. Nemcsak ott futottak össze a világ minden tájékáról a politika szálai, hanem oda sereglettek mindenünnen a carriéret csinálni óhajtó emberek. Oda özönlött minden, a mi kedvet, hivatást, tehetséget érzett a magasba törni. A sok többé-kevésbé szerencsehős vagy köznapi udvaronc közöt jelentkezett nem egy elsőrangú tehetség. Különösen hadvezére volt a császárságnak ez időben sok és kiváló. A Cobbok és Caraffák, a Sporkok és Spankauk mögött ott ragyogtak az olasz Montecuccoli, lothringeni Károly, badeni Lajos és savoyai Jenő nevei. Mert hadvezért lehetett importálni bárhol. De külföldi behozatal útján nem lehetett szerezni államférfiut. Nem is támadt államférfiúi lángelméje a császárságnak soha. Az államférfiu a nemzetben rejlő őserők legsajátabb terméke; épen úgy a nemzeti genius szüli, mint a költőt. A hadvezér hazája széles e világ, az állam-

¹⁾ Pauler Gyula : Századok, 1883. 65. 1.

férfiúé az anyaföld, egyetlen nemzet, melynek legszentebb, legtitkosabb eszményeit megismeri és valósítani igyekszik.

A polyglott császári udvarban akadhettek ügyes, ravasz diplomata, de nagy nemzeti politikus nem támadhatott s különösen nem élt ez időben, mikor a nemzetiségéből kivetközött s tisztán udvarivá lett, nagyobbára cseh aristocratia foglalta el a tért s helyezkedett a császári igények védelmének jogcíme nevében áthatlan falkepen a magyarság és koronás királya közé. Soha kedvezőtlenebb a viszony király és nemzet, soha élesebb az ellentét udvari és nemzeti törekvések közt nem volt, mint 1680 körül, I. Lipót uralkodása harmadik évtizedében. Az udvar politikusai egyrészt csupán az Európa nyugatán lejátszódó eseményekkel törődve, másrészt minden érzék nélkül a magyar nép szenvedései iránt a török uralom alóli felszabadítás nagy eszméje helyett ép oly kicsinyes, mint vészthozó feladatokra pazarolták erejüket. Az irányadó férfiak, nagyobbára olyanok, kiknek legközelebbi rokonai tiporták egykor össze a cseh alkotmányt, a magyart is hasonló sorsra igyekeztek juttatni. De a nemzet előtt drága maradt ez a régi alkotmány, mert szelleméből nőtt ki, lelkében gyökerezett. Meghagyott kevés erejével átöröklött intézményeinek védelmére kelt tehát s az udvari és nemzeti törekvések föllobbanó versenyharcza kevés a felszabadulás nagy művének kezdete előtt olyan helyzetet teremtett, melyben az ország hódolatlan részeit is játszva magához ragadhatta volna a török hatalom, ha csak némi diplomáciai ügyességgel aknázza ki a kedvező körülményeket. De a török katona-nép volt; fegyverrel tudott hódítani, de szellemi fölénytel nem. Ez mentette meg az ország azon kis maradványát is, mely százötven évi hadakozásban még megtartotta önállóságát.

Csak hogy az ország ezen hódolatlan része már szeretlenül csekélyre apadt le.

Szent István koronájának mai területe (jelen birtokát, a mostani magyar államot értjük) akkor három, sőt négy külön részre volt hasítva. A magyar király, az erdélyi fejedelem, a török szultán és a szepesi városokat illetőleg a lengyel korona osztozott meg rajta. E szétzaggatottság közepette az összetartozandóság eszméje fenmaradt ugyan a kedélyekben, de csak ott, hol az események árja el nem mosta a magyar elemet. Az alföld el nem pusztult magyar telepei csodás kitartással ápolták ez eszmét mind végig. De ahol a magyarság kiirtatott s helyét idegen jövevény nép foglalta el, ott a magyar állammal való összetartozandóság minden tudata kiveszett. Eszményileg a koronázások alkalmával szokott ez egység látható alakot öltetni. Állandóan csak a kath. egyház szervezetében élt tovább, ámbár ottan is gyakorlati jelentőség nélkül.

Magyarország határai mentén két száz évvel ezelőtt a mostaniaktól teljesen elütő államalakulatok képződtek s Europa hatalmi és nemzetiségi viszonyai sehol sem szenvedtek oly gyökeres változást, mint épen közelünkben. Csak mai nyugati szomszédunk, Ausztria volt már meg akkor is, de a galicziai tartomány nélkül. Dél-nyugaton a velenczések voltak szomszédaink. Északon a nagyterjedelmű Lengyelország állt köztünk s az akkor inkább ázsiai jellegű orosz czárság között. De a büszke Velence, mint a nemes Lengyelország, ez időben már elaggott, hanyatló államok, melyek noha időnkint föllángolt régi erejük, hazánk biztonságát többé alig fenyegették. Ez a veszély akkor csupán keletről és délről jött, hol még nem alakult meg az ó-hitű államok ama csoportja, mely Európa e részének ma egész új színezetet kölcsönöz. A szláv népözönt, az orthodox egyházat még lenyűgözve tartotta, elborította a török hatalom s pasáival vagy vazallusaival kormányozta határaink mentén az egész

roppant területet az Adria partjaitól föl messze Moldvaországig.

De a török uralom nemcsak odáig terjedt. Belenyult nem csupán Magyarország szívébe, hanem elért majdnem az osztrák határokig. Már a zsitvatoroki béke (1606.) — 5163 négyszög mértföldre számítva a magyar államot — Erdélynek 2082, Törökországnak 1859, a magyar királynak összesen csak 1222 mértföldet juttatott ¹⁾ Szent István koronája mostani területéből. De a század harmadik negyedében ez a felosztás még hátrányosabb változást szenvedett a király rovására. Ez időben már a vaskvári béke (1664.) szolgált a magyar államterület szétदारabolásának alapjául. E szerződés a magyar király birtokaiból további husz mértföldet — Érsekújvárt és vidékét — engedett át a töröknek, míg az erdélyi fejedelemség Várad, Lippa, Jenő, a szörényi bánság s más részek elvesztésével szintén lényegesen megfogyott. Az államszerződések szerint ez időben a három ugynevezett „ditio“ közt már a legnagyobb a töröké, a legkisebb a királyé, a tulajdonképeni Magyarország volt, mely mostani kiterjedésének csaknem egy ötöd részére apadt le s összesen valami tizenkétszáz mértföldből állott.

Ez volt a jogi állapot. Tényleg azonban a magyar király birtoka még ennél sokkal csekélyebbre csökkent. A török terjeszkedésnek nem szabott határt az írott szerződés. Ha hivatalosan folyt a háború, a hódítás, ha félhivatalosan — és ez volt az állandó, olyankor is, mikor a bécsi és konstantinápolyi kabinetek a legbarátságosabban érintkeztek, mint a vaskvári béke utáni években — a hódolatás szolgált a török terjeszkedésnek sohasem szünetelő eszközül. Mint a pusztító fekély, úgy ette be magát a török uralom a magyar állam testébe, folyton terjesz-

¹⁾ Gindely: Kaiser Rudolf.

kedve mindenfelé. Szabatosan, apró részleteiben még ma is nehéz megjelölni a török uralom jogi határait és tényleges kiterjedését. De nagyban és eg'szben, közvetlen vagy közvetett módon a törököt uralta a Temesköz, a mai Szlavonia, Horvátország nagy része, az egész alföldi síkság csaknem a Hegyaljáig, a Mátra és Bükk hegység vidéke, a Cserhát a nógrádi hegyek kiágazásaival, azután Vácztól a Duna völgye föl a Vág völgyéig, a Dunán túl pedig a déli megyék s az e folyamhoz közelebb eső részek a Balatonig. Leginkább a hegységeken tört meg a hódítás árja. A természet alkotta védművek, melyekhez a mesterséges védművek — várak — hosszú láncolata fűződött, alkottak valami határfélét s jelölték meg a magyar királynak fenmaradt területrészeket. Csakhogy a hódoltság a valóságban még e határon is tulterjedt, úgy, hogy a magyar király a szentesített békeokmányokban részére meghagyott területnek majdnem felén a törökkel volt kénytelen legalább is megosztani az uralmat. Magyar közjog szerint csupán valami 35 horvát-magyar megye maradt fenn. De öt ezek közül is szerződésileg a töröknek engedtetett át, tizenkilencz meg kisebb-nagyobb mértékben behódolt az ozmánnak, s ekképen tényleg vegyes uralom alá került. Kizárólagos a magyar király uralma csupán tizenegy vármegyében maradt, melyek területe együtvéve — mai alakulatok szerint — az ötszázhuszonöt négyszögmértőföldet sem érte el. Jogilag tehát a magyar állam mai terjedelmének legfőlebb egy ötöde, tényleg azonban alig egy tizede uralta kizárólag a magyar királyt.¹⁾

E szűk területbe, mely földrajzilag szintén a legkedvezőtlenebbül alakult, mert keskeny szalagként húzódott

¹⁾ A további részletek Pauler Gyula: Századok, 1868. 277. lap. Már 1641-ben gróf Eszterházy Miklós nádor azt írja a királynak, hogy Magyarország egykori 72 megyéjéből már csupán 32 maradt meg, de ezekből is 19 egészben vagy nagy részben behódolt.

a tenger mellékéből az osztrák határ s a Balaton közt fel Pozsonyon át Árváig, a Kárpátok mentén nagy félkörben az erdélyi részekig, volt bepréselve a magyarság egész társadalmi élete. Még Erdély maradt meg számára. Jogilag ez ország akkor a magyar királytól, s a török szultántól egyaránt elismert belügyi önállósággal lett volna felruházva, tényleg azonban török vazall-állammá hanyatlott még nagyobb mértékben, mint például Szerbia a párisi és berlini szerződés közti időben. Azt az előkelő szerepet, melyre a XVII. század első ötven évében szert tett, ez időben már eljátszotta örökre. Erejét teljesen kimerítették az 1657. évvel kezdődő catastrophák. Területe, melyhez a Rákóczyak alatt a partiumbeli megyéken kívül Máramaros és Bihar egészen, Arad és Krassó-Szörény megyék nagy részben tartoztak, Várad elveszte s a krassó-szörényi bánóság átengedése folytán jelentékenyen megcsökkent, s e mellett az erőszakos behódoltatás rendszerét a török épen ez évtizedben itten is szakadatlanul érvényesítette. Mint a királyi, úgy a fejedelmi Magyarország közvetlen, vagy közvetett módon, mindinkább török kézbe került s a nemzeti létel alapja, a magyar elem egyre szűkebb térre szorítottatott össze. Keservesen panaszozzák ezt az egykoruak minden alkalommal s Pázmány Péter fájdalmasan említi, hogy az országot csak „egy hosszú folt“-nak nevezhetni. A megélhetésre kevés volt ez a tér, s a területi viszonyok e természetellenes alakulata szintén erősen belejátszik az 1670. utáni belmozgalmakba.

A magyar állami terület egyik, habár igen csekély része Lubló vára s a tizenhárom szepesi város a lengyel koronának volt átengedve. Réges-régen még Zsigmond

a töröknek: az a 13 megye, mely még be nem hódolt, egészen kicsiny, szegény, kincsben és erőben megfogyatkozott. Majláth Béla: Szőnyi okmánytár. 234. — Utóbb a török hatalma még tovább terjedt.

király zálogosította el e városokat, akkor tekintélyes, vagyonos helyeket, melyek a lengyel uralom alatt teljesen elsatnyultak s falvakká változtak át. A magyarokat mindig bántotta elszakított testvéreik sorsa s folyton sürgették a szégyenletes állapot megszüntetését, a városok kiváltását. Minden király koronázásakor megigérte a kiváltást s a XVII. században alig van országgyűlés, mely erre nézve törvényt nem hozott. Sőt mikor 1657-ben a lengyelek Bereg, Ugocsa és Szathmár megyét egészen feldúlták, a felháborodott magyar közvélemény megtorlásul a tizenhárom város lefoglalását követelte.¹⁾ De a bécsi kormány ez irányban sem akart erélyes politikát. A szepesi városokat csak Mária Terézia csatolta vissza a szent koronához.

II.

Mennyi ember élt a királyi Magyarországon s általában a magyar korona egész területén a török uralom utolsó éveiben? E nyomós kérdésre nem egykönnyen felelhetni. Népszámlálás azon időben nem divott. Noha a fejlődő szaktudomány, főleg Angliában, már a XVII. század második felében rámutatott a nagy fontosságra, melyet a népszám ismerete az állami és politikai életben játszik, az eszme még mindenütt előítéletbe ütközött. Midőn 1683-ban a porosz választófejedelem csupán az anyakönyvek kivonatait kérte be a lelkészektől, ezek rémülve kérdezték, tán nem akar — mint egykor Dávid király — népszámlálást eszközölni s ezzel éhséget, dögvézt, háborút idézni fel országára. Nálunk a zavaros területi viszonyok mellett a lakosság számának pontos kipuhatolása teljességgel lehetetlen is lett volna s katonai és adózási szempontokból bármennyire érezték szükségét, rendszeres és általános

¹⁾ A felső-magyarországi rendek felterjesztése 1657-ből a nádorhoz. Tört. Tár. 1884. III. füzet.

népszámlálásra gondolni sem lehetett.¹⁾ Hozzávetésen nyugvó egykoru becslés szintén nem maradt fenn, a mit nem igen kell sajnálnunk.²⁾ Az egykoruak csekély érzéket tanusítottak az ily becslések iránt. Vossius Izsák például Német-, Cseh- és Magyarország lakóit együttvéve csak öt millióra teszi, sőt Canz tübingai hittudós még a XVIII. században is csak tíz millióra becsüli egész Európa lakosságát.

Bármi nagyfontosságú a szellemi, az erkölcsi erő a nemzetek életében, az állam hatalma és tekintélye első sorban mégis a területén élő lakosság számától függ. A népesedési állapotokban jellemző erő rejlik s minden elméleti fejtegetésnél világosabban adnak tájékoztatást az állam jelentőségéről és történeti szerepléséről. A XVII. századi Magyarország sorsát és helyzetét a népesség számbeli viszonyainak legalább hozzávetőleges ismerete nélkül egész valójában megérteni és méltányolni sem lehet.

Természetes, hogy olyan országnak, mely százötven évig nemcsak állandó csatatér, de egyszersmind soha meg nem szűnő nagy és kis harczok színhelye, feltűnően meg-

¹⁾ A házak megszámlálását és összeírását azonban már az 1662. XI. t. cz. kötelességévé tette a megyéknek. Localis, egyházi, és urbáriális összeírások szintén sokszor eszközöltettek, de általános népszámlálást az eddigi adatok szerint először Forgách Simon tábornok sürgetett 1710. körül. Thaly K. Irod. és műveltségtörténeti tanulmányok 238. lap.

²⁾ Hazánkat illetőleg az ilyen általános becsléseknél sokkal értékesebb, megbízhatóbb statisztikai anyag jutott korunkra, csak hogy még senki sem vállalkozott közzétételére, még kevésbbé feldolgozására. A XVII. századból számos plebániának fennmaradtak anyakönyvei. Ezenkívül a kath. és prot. egyházlátogatási jegyzőkönyvek és iratok, a városok és megyék jegyzőkönyvei, a főúri levéltárakban őrzött urbéri összeírások és szerződések számtalan sok népesedési adatot tartalmaznak. Hozzájuk segélyül véve a portalis összeírásokat, adólajstromokat s más ilyen megyei kimutatásokat és a török deftereket idővel teljes valószínűséggel meg lehet határozni a régi Magyarország lakosságának számát is.

ritkulhatott a lakossága. A háboru mai leghumánusabb formája is óriási emberanyagot fogyaszt, a XVI. és XVII. századok barbár hadviselési módja pedig még rombolóbban hatott a népszámra. Szem előtt tartva minden csapást, mely ez időben sújtotta hazánkat, az elnéptelenedés ropant arányait maga a háborus korszak nem magyarázza meg. A XV. században Magyarország az európai politikában oly kiváló szerepet játszott, melyre, minden egyebet mellőzve, számbelileg tekintélyes lakosság nélkül képtelen lett volna. E lakosságnak azonban kétszáz év múlva ugyszólván csak romjai, töredékei maradtak.

Mi történt e kétszáz év alatt? Pusztító háborukat viselt a magyarság szünes-szüntelen azelőtt is, s a sok hadakozás nem magyarázza meg a XV. és XVII. század közt a lakosság tekintetében mutatkozó rémületes különbséget.

E magyarázat a török uralom lényében, hadviselési, valamint kormányzati rendszerében keresendő. Politikai rokonszenvek és a törökök vallásbeli tolerantiájáról táplált téves felfogás tartóztatják történetírásunkat, hogy igazi nevén nevezze a török uralmat. A lakosság megmaradásának szempontjából ez az uralom egyszerűen emberirtás volt s nálunk is igaznak bizonyult a régi német közmondás, hogy a hová a török beteszi lábát, ott a fű, a virág is elhervad. Csakugyan lassankint néptelen és pusztá lett minden terület, mely hatalma alá került. A többi országrészek szintén szenvedtek eleget a háboru viharaitól, sőt béke idején is iszonyu teher néhezedett rájuk az idegen soldatescában, mely a harminczéves háboru gyilkos hagyományaiban nevelkedve, könyörtelenül szokott garázdálkodni jó barát és ellenség földjén egyaránt. De az idegen katonaság még sem pusztította ki végképen a culturát s ennek alapját, a lakosságot, mint a török tette. A királyi Magyarország, bármi kicsiny, bármi szegény

volt, még mindig a művelt ország benyomását kelté a külföldi utasban. Ugyanezt mondhatni Erdélyről, az európai civilizáció legszélsőbb keleti bástyájáról; de nem azokról az országrészekről, melyek közvetlenül török uralom alá kerültek vagy támadásainak inkább ki voltak téve. Rom és pusztulás jelezte az ozmanok útjait mindenütt. Nem csak ingó értékre, nem arany-ezüstre s másnemű vagyponra áhítoztak. Kiválóan az élő embert keresték, hogy rabságra hurczolhassák. Állami és társadalmi szervezetők a rabszolgaságon nyugodott. A munkára rabokat alkalmaztak, rablott gyermekekből került ki hadseregök színe-java és rablott nők voltak feleségeik és szolgálóik.¹⁾ Rendszeresen kellett tehát üzniök az emberrablást, a mi szükségképen sivatag pusztasággá változtatta az országnak egykor virágzó és népes megyéit. Csak a XVI. században félmilliónál többre ment a rabszijen Törökországba hurczolt magyarországi lakosok száma. Később sem szűnt meg e gazdálkodás. Az eszéki hidon, a kelet ezen akkori főkapuján, csupán 1603-ban nyolczvanezer, 1663-ban százezernél több magyar rabot hajtottak át. A magyarországi török földesurak Thracziába vagy Boszniába telepítették a magyarokat,²⁾ kiket szétszórva a Balkán-félsziget és Kis-Ázsia minden tartományában bőven lehetett találni. Minden háboru ilyen módon is pótolhatatlan rombolást tett a népességben. De rendes béke idején sem szüneteltek a határszéli küzdelmek, portyázások, betörések, melyek mindig sok ember leölésével s még többnek elrablásával³⁾ jártak. Ilyen teljes békeidőben 1640 körül pár év

¹⁾ Ezt Salamon Ferencz mondja, ki Első Zrinyiek 229. s köv. lapokon hosszasan leírja a törökök rendszeres dúlásait és a magyar föld elnéptelenedését.

²⁾ Horváth Mihály kisebb tört. művei III.

³⁾ A béke idején való ezen rablásokat az egyes megyék néha összeirták. Egy részök fenmaradt. Így például Győr- és Borsodme-

alatt egyedül néhány megyéből ötezernél több embert öltek le vagy hurczoltak el a törökök.

Ezt a roppant emberpusztítást a természetes uton való szaporodás nem egyenlithette ki. A török uralom alatt némi mohamedán, de főleg szerb és oláh lakosság költözött ugyan a néptelenné vált területekre, de a nagy apadással szemben ez a bevándorlás alig jöhet szóba, főleg mivel éppen ez időtájt az addig aránylag kevésbé sujtott megyéket szintén fájdalmas csapások érték. Az 1657—8-ki válságok folytán Erdélyből 95,000 rabot hajtottak el¹⁾ a tatárok; ugyanakkor a lengyelek dúlták Bereg, Ugocsa, Szatmármegyéket, három várat, négy várost és háromszáz falut elhamvasztottak; 1660-ban a török Bihar-, Szabolcs- és Krassó-Szörénymegyéket, 1661-ben az addig bántatlan Maros, Csik, Gyergyó és Kászoszvékeket, 1663—4-ben a Dunántuli részeket, de különösen a Vágvidéket pusztította el, s ottlétének szörnyű nyomai, mint egy angol utazó²⁾ írja, még 1671-ben is mindenütt mutatkoztak. A folyamatban levő polgárháboru, a német katonaság zsarolásai s a kuruczok vérfagyasztó kalandozásai, melyekről 1680. jan. 3-án azt írja Thököly Imre, hogy Liptómegyétől le egész Erdélyig „senki erősségeken kívül házában nem lakhatik, még ily télnek idején is” mind hozzá járultak, hogy Magyarország lakosságát a

gyée. Közzétette Ráth Károly a Magy. Tört. Tárb. Borsod, Abauj, Nyitramenyék ezen összeírásait 1641—2-ből közli Majláth B. A. Szönyi béke. — Az 1655. III. t. cz. azt mondja: Béke és frigykötés czime alatt a török zsarnokság pusztítása, falvak hódítása és a szegény nép elhurczolása nagyobb mértékben történik, mint nyílt háborukban és e miatt számos város, falu és helység elpusztult, elhamvasztatott, kirabolgatott.

¹⁾ Erdélyi Egyházt. Adatok I. 147.

²⁾ Brown Eduárd orvos, ki 1669—71-ben az ország minden részét bejárta. Érdekes uti rajza latinul, angolul, francziául és németül jelent meg.

felszabadító hadjárat előtti időkben ugyszólván minimalis számra apasszák le.

Másfelől a török uralommal közvetlen kapcsolatban levő vagy tőle egészen független okok gátolták a népesség szabályszerű szaporodását. Természeti és klimatikai viszonyok, az örökös háborúkban minden állami kulturtevékenység hiánya, a nép szegénysége és tudatlansága, de különösen a közegészségügy alanti foka az évi halálozások számát rendkívül nagyra emelték. A születések arányszáma úgy látszik akkor sem állt alantabb a mainál, sőt némely adatok után azt kell hinnünk, hogy nagyobb is lehetett, mert a magánfölgjegyzések szerint gyakori volt a sok gyermek, néha tiz-tizenhat is egy családban. Csakhogy e gyermekek legtöbbje már kis korában elhunyt s nagyon kevés szülő részesült a szerencsében, hogy gyermekeit fel is nevelhette. A gyermekhalandóság nagy arányai kizárták tehát a lehetőséget, hogy természetes úton nyerjen fedezetet a háborúk által a népességben okozott deficit.

A meglevő emberanyagot szüntelen csökkentették mindenféle járványok, különösen a pestis, mely a XVII. században nálunk ugyszólván soha sem szűnt meg s egyes években rettenetes pusztításokat okozott. 1679—80-ban szintén öldökölve vonult át az országon s némely városnak csaknem egész lakosságát kiirtotta. Így történt Pozsonyban, hol tizenegyezer, Eperjesen, hol 3000 ember esett a járvány áldozatául. Európában ez idő tájt Magyarországot tartották a pestis „e gonosz, mérges, ragályos“ láz főtüzhelyének; „magyar betegség“-nek (*Hungarica pestis*)¹⁾ nevezték s gyógyításáról tudós orvosok foliansokat irtak össze, mindenféle bölcs tanácssal szolgálva a baj megfékezésére.

¹⁾ Tollius, ki hazánkat beutazta, *Epist. Itineraria* is írja „*Hungaria febris infamis est.*“ E betegség a tábori hagymáz volt.

De a háborus idők kizárták az ilyen jó tanácsok követését s rendszeres közegészségügyi tevékenység kifejtését. A külföldön, főleg Olaszországban az orvosi tudomány már a XVII. század elején nem sikertelen harczot vívott a pestissel, melynek gyakori pusztításai végre az államot és társadalmat felrázták fásult közönyéből s hathatós önvédelemre ösztönözték. Egészségügyi bizottságok alakultak; mihelyt a járvány valahol fölmerült, rögtön működésbe léptek, hogy terjedését gátolják, vagy pusztításait enyhítsék. Rómában még V. Sixtus pápa megalakította a szent egészségügyi collegiumot, mely egész Olaszországra kiterjeszté tevékenységét s czélszerű intézkedéseivel sok áldást hozott a lakosokra.

Hazánk azonban védtelenül állt szemben e rettenetes elemi csapással is. Az államot egészen más teendők foglalkoztatták, a helyi hatóságok maguk pedig nem sokat tehettek, mert a kellő egészségügyi személyzetnek, orvosoknak, gyógyszerészeknek is nagy hiját érezték. Háboruk és járványos betegségek egyaránt fogyasztották tehát a lakosság számát, mely az egész oszman uralom alatt évről-évre kétségbeesetten hanyatlott lefelé. Magok a törökök már a XVII. század elején nagyobbára kiirtottnak hitték az ország lakosságát s midőn 1605-ben Bocskay István fejedelem néhány ezer főnyi seregével a budai pasát meglátogatni Pest alá jött, a törökök csodálkozva nézték a nagy magyar hadat, főlemlitve, hogy azt hitték, hogy egész Magyarországon mindössze sincs ennyi ember.¹⁾

Nem csoda tehát, hogy a hazafiak folyton fájdalommal panaszozzák a nép számbeli pusztulását s összes XVII. századi emlékeink „megmaradott csekély nemzetünk“-et siratják. De az ország déli része már néhány évtizeddel a mohácsi vész után az ősvadon állapotába hanyatlott vissza.

¹⁾ Boccacius mint fültanu írja ezt De Legatione ad St. Bocskay.

Verancsics Antal püspök, ki 1553-ban utazott át a Bácskán, megható képét festi az általános pusztulásnak. Már akkor nem volt harmincz faluban együttvéve sem annyi lakos, mint a mennyi a török uralom előtt egyben élt. Mi szomorú képe van e kitünő termékeny vidéknek — kiált fel a püspök; — mily elhagyatott minden; szántóföldön és szőlőben vaddisznó tanyáz, ritka a földmives, ritka az élő lény, csak a pusztaság végtelen! A török uralom lassankint az ország más vidékeit is hasonló állapotba juttatta s a lakosság megritkult mindenütt.

1626-ban írja Bethlen Gábor Pázmány Péternek: „Adná az ur isten, volna huszszázezer nemzetünk, de ha connumerálnák az egész országot is a Fátrától innét, feleségestől, gyermekestől is, nem találának kétszáz-ezer magyar lelket, parasztot.“¹⁾ Az ő ideje óta e szám még inkább leapadt. Azon leírások, melyek a török uralom utolsó évtizedeire világot vetnek, az egyes országrészek elnéptelenedését rettenetesnek mutatják. A déli részeken a Dúnán s a Dráván túl, valamint a Duna-Tisza közt legiszonyubb volt a pusztulás. Mikor a második mohácsi csata — 1687. — után a császári sereg folytatta előnyomulását, Mohácstól Lippáig az egész hosszú uton nem talált egy élő fát. Ellenben a fű oly magasra nőtt, hogy lovasság kényszerült rajta utat törni a gyaloghad számára. Sehol sem mutatkozott ház vagy megtelepedett lakosság, legföllebb itt-amott tünt fel valami pásztor nádkunyhója.²⁾ Mohács, Siklós (300 lakos), Kaposvár (120 lakos), Dombóvár (278 lakos) apró és jelentéktelen helységek voltak.³⁾ Egy 1692-ki összeírás szerint Pécsen 1652

¹⁾ Pray: Litt. G. Bethlen.

²⁾ Horváth Mihály kisebb tört. művei III.

³⁾ Feldzüge des Prinzen Eugen. A három helység lakosságának számát s az itt idézett 1692-ki összeírás adatait közli Marczali: Magyarország József császár korában I. 226.

ember élt, melylyel együtt Baranya, Tolna és Somogy megyék nagyobb részének egész lakossága összesen csak 3221 főre ment. Koller, a püspökség történetírója szerint ez időben az egész nagy pécsi egyházmegyében nem élt több huszezer léleknél.

A népszámot itt nem az 1683 után megnyílt hosszú háboru korszaka irtotta ki. Előbb sem igen lehetett kedvezőbb a helyzet, sőt magok a törökök is panaszolták a népesség apadását. Így Babocsa „tartományából“, írja az ottani török paracsnok 1674. ápril 14-én, hogy a mely faluban előbb ötven ház volt, most jó ha 15—20 ház vagyon.¹⁾ De Somogymegye babocsai vidéke még mindig kedvező helyzetben volt ezen s a vele egyesült Zalamegye többi részeihez képest. 1669. február 28-án kimutatást²⁾ terjesztettek az egyesült megyék állapotáról a közgyűlés elé. Az okmány szerint Somogy és Zalamegye helységei nemcsak hogy romba dőltek, de egész lakosságukat levágta vagy elhajtotta a török, a maradék azután „naturali morte mintegy pestisben“ meghalt. A somogyi részekben a szolgabíró betegsége folytán az összeírás nem készült el, de fennmaradt Zaláé, és valóban hajmeresztő dolgokat említ. A Kanizsa felé eső két járásban a kimutatás valami 35 helységet sorol fel. Ezek közül 2 (Reznek és Jakabfalva) ép; ellenben nyolcz egészen pusztá. A többi huszonöt helységben összesen csak száznegyvenhárom olyan ház volt, melyben laktak. Némelyik faluban csak egyetlen egy ember élt, de még a legnépesebb helységben, Beczehelyen is csak 13 lakott ház volt. Az alsó-lendvai Nádasy-féle uradalomból husz helységet sorol fel az összeírás. Ezek közt van Lendva városa mind-

¹⁾ Országos Lev. A kamarához int. levelek 1670--79. E. csomó.

²⁾ Orsz. Lev.

össze 10 házzal; a többi helység vagy puszta, vagy legfőlebb 3—4 házból áll. Ellenben az osztrák határ közelében levő részek valamivel türhetőbb állapotban maradtak. A Somogy felé levő két járás egyikében 23 puszta és 11 lakott falut, — de azokban is feles puszta romok vannak, — másikában 29 puszta és 10 lakott falut sorol fel a jelentés. Hogy e nyomorult helyeken, melyekben ma 360,000 ember él, akkor összesen hány száz ember tengődött, azt megbecsülni alig lehet. De kétségtelen, hogy már akkor sem igen élt több, mint a mennyit az 1692-ki összeírás kimutatott.

A Dráva-Száva közti vidék a pusztulás hasonló képét nyújtja s különösen a mai Szlavonia nagyobb részében Bród, Gradiska és Pozsega erődített helyeken kívül alig élt állandóan megtelepedett lakosság. Láp és mocsár borította az egész területet, mely a vadon benyomását tette.

Ép oly szálnalmas volt a Duna-Tisza-köz helyzete. A vidéket ellepték a végtelen tavak, roppant álló vizek, melyek nyáron kiszáradtak ugyan, de minden eső után megteltek. Bajától Zomborig óriási mocsár terült el. A forró évszakban a víz nagyrészt elpárolgott s buja fű lepte el a talajt. De szárazabb időben a szikkadt föld a puszta sivatag jellegét öltötte föl. A tulságos nedvesség és szárazság közt váltakozó állapot folytán hiányzott az egészséges ivóvíz s a fa. Ehhez járultak a mérges, lázbetegséget szülő kipárolgások, melyek hatását fokozták a hőmérséklet átmenet nélküli hirtelen változásai. Hogy ilyen területen, ilyen éghajlati és gazdasági viszonyok közt fölötté csekély és gyér népesség lakhatott, az természetes. Ujvidék, Karlovicz apró rácز falvak voltak. Péterváradhoz a legközelebbi helység Futtak volt „Sonst is weit und breit kein Ort, welcher bewohnt wird.”¹⁾

¹⁾ A katonai jelentés 1697-ből Feldzüge I.

A Tisza-Kőrös-Maros, valamint a Maros-Tisza-Bega-Aranka közti részek állapotáról hasonlólt mondanak az egykoru leírások. A mocsárok egész láncolata lepte el e tájat s Becskereknél nagy állóvíz-medenceze volt.

Az egykori temesi bánság egész területén, hol ma valami egy millió nyolczszázezer ember él, összesen 663 hitvány falu, 21.289 lakóházzal maradt ránk a török hódoltság idejéből, mondja Szentkláray,¹⁾ ki 1716-ban az összes lakosságot, minthogy a 663 falu közül igen sok néptelen volt, valami 25.000 lélekre becsüli.

Ez adatok valamivel későbbi időből valók s 1680. táján a hosszas háboru még nem irtotta ki oly általánosan a lakosságot. A békés időkben a Bega folyó és a csatorna töltéseit jó karban tartották s a vidék elmocsárosodása — legalább a Temes-közben — nem öltött oly roppant mérvet. Temesvár, Karánsebes és Becskerek jelentékeny városok voltak elég nagy számu lakossal, s ez a vidék volt az országnak aránylag egyik legnépesebb része.²⁾ De még ha föltesszük, hogy 1680-ban tizszer annyi lakos élt e nagy területen, mint 1716-ban, akkor sem volt az több a mostaninak legfőlebb egy hetedénél.

Közeledve az ország szívéhez, mindenütt hasonló pusztulás mutatkozik. Csongrád megye a XVII. század derekán törvényesen egyesített Borsod megyével, minek azonban csak elvi jelentősége volt, mert Csongrád teljesen török uralom alatt állt. A megye 1649-ben összeíratta a területén levő városokat, falvakat és pusztahelyeket. A hivatalos felvétel szerint³⁾ volt Szynta — Zenta — körül nyolcz rácز falu, Szeged körül néhány kis rácз és négy magyar falu; Csongrád körül négy magyar, Mező-Vásárhely körül két török és két magyar falu. A többi mind elpusztult.

¹⁾ Délmagyarország története.

²⁾ Pesty Frigyes, Szörényi bánság I. 333.

³⁾ Borsodmegye levéltára.

Olyan nagy városok, minő például ma Szentés, akkor az apró falvak közt szerepeltek.

Békésmegyében még a XVIII. század elején alig száz ember jutott egy négyszögmértföldre.

A Nagy-Kunságot egy 1698-ban megjelent költemény „Régtől fogvást való kietlen pusztaság“-nak nevezi s a kiterjedt jász-kun föld csakugyan régen néptelenné lett. Egy 1669-ki feljegyzés szerint a huszonnégy nagy-kunsági faluból már csak hét maradt fenn; ezek közül is egyikben hat, másikban kilencz ember élt, míg Kunhegyes és Karczag-Ujszállás, mely előbb a legnépesebbek közé tartozott, az említett évben úgy elpusztult, hogy bennök „csak egy sívalló lélek sem maradt.“¹⁾

Pestmegyéről egy 1690-ki összeírásból alkothatunk némi fogalmat. Az egyesített Pest-Pilis és Solt összes négy járásában Budával, Ó-Budával, Kecskeméttel, Kőrössel, Kalocsával s más, ma jelentékeny városokkal együtt maradt összesen valami 85 lakott hely; a többi mind pusztaság volt. Hogy az elhagyott helyek nem csupán az akkori háborúban pusztultak el, hanem némelyek már nemzedékekkel azelőtt, bizonyítja azon tény, hogy az összeíráskor igen soknál senki sem tudta megmondani, hogy az illető pusztaság falu kié volt a magyar időkben s hogyan hívják földesurát. Az egész roppant megyében összesen negyven portát — mely az adókövetés alapjául szolgált — lehetett összeírni. A megye legnépesebb helye, mint a katonai élelmezési lajstrom mutatja, mely a szükséges gabonát a népszám szerint osztotta fel az egyes helyek közt — Kecskemét volt. Az ő gabona szolgáltatása ezer mérőre ment. Épen felényi lehetett Kőrös 500 mérővel, míg Czeglédre 200, Halasra 150, Vácra 125, Gödöllőre, Kalocsára, Vecsére, Dömsödre, Kun-Szent-Miklóásra egyenkint 100

¹⁾ Gyárfás, Jász-kunok tört. IV. 318.

mérő esett. A többiekre még csekély mennyiséget vetettek ki, mert a 85 lakott helység nagy részében, csupán néhány ember élt. Így például Zádoron két molnár, Apostagon négy lakos, Varasdon hét, Dorznakon három lakos találtatott.¹⁾ Ma egy millió ember él e nagy megye területén.

Gömörmegyének lakosságát szintén nagyon megapasztották a mostoha viszonyok. Sok községe elpusztult s 1696-ban, mindenütt beleértve az ott lakó nemeseket, a megye összeíró küldöttsége Rozsnyón, melynek lakosságát a város történésze²⁾ még a XVII. század derekán három-ezer lélekre teszi, valami 204, Jolsván 130, Polonkán 61, Putnokon 82, Csetneken 60, Ratkón 62, Nagy-Rőczén 51, Pelsőczön 39, Murányalján 16, M.-Lehotán 11, Alsó- és Felső-Balogon 34, Rimaszécsen 8 családot talált és irt össze név szerint.³⁾

Györmegye helyzete szintén igen szomorú volt. 1688-ban⁴⁾ a megye nagyobb részét tevő két járásban nem volt több 17 falunál. 1698-ból, tehát jóval a török hódoltság megszűnése után, fennmaradt egy egyházlátogatási jegyzőkönyv,⁵⁾ melyben Györmegye legtöbb helységének lakói — felekezeti különbség nélkül — összeíratlak. E szerint akkor 35, névszerint felsorolt helységben, melyekben ma csaknem 37 ezer ember él, összesen 8735 lakos találtatott. E helyek között ezernél több lakosu csak egyetlenegy akadt, míg ma tizenötben él több ezer-ezer embernél. Összegezve e számokat kitűnik, hogy 1698 táján Györmegyében a mai népesség legfellebb 22%-ka lakott.

¹⁾ Galgóczy K., Pestmegye.

²⁾ Mikulík József: Magyar kisvárosi élet.

³⁾ Az összeírás Orsz. Levéltár dicalis összeírásai közt. Gömörmegyei kötet.

⁴⁾ Ráth Károly: Magy. Tört. Tár. VII.

⁵⁾ Magyar Sion.

Hogy 1680 táján e százalék még lényegesen csekélyebb volt, azt az említett 1688-ki adatból teljes joggal lehet következtetni.

Mindenesetre kedvezőbben fejlődtek a népesedési viszonyok a királyi Magyarország némely részeiben s szabálynak tekinthető, hogy minél távolabbra esett valamely vidék a török uralomtól, annál sűrűbb volt lakossága. Különösen a Vág völgye s az osztrák és lengyel határ felé terjedő országrész nyújtott népesedési tekintetben kielégítőbb képet. Így Árva, Thurócz, Liptó és Nyitra megyékben a XVII. század elején csaknem kétszázezer lakos élt, vagyis a mostaninak $40\frac{3}{10}$ -a.¹⁾ Az összmérleget azonban mindez csak kevésbé javítja. Az ország egy részében sem voltak oly normalis közállapotok, melyek a lakosság szabályszerű szaporodásának alapfeltételei. A másfél száz évi háborús korszak hatásait a haza minden tájéka érezte. Mindenütt hiányoztak ama gazdasági alapok, melyektől a népesség gyarapodása függ. A termelési viszonyok nagyon mostohák voltak; az ország azon része, mely ma természetalkotta éléstár, akkor pusztta, vagy — a mi ezzel körülbelül azonos — török birtok volt; a hegyek közt pedig az élelmi szerek elégtelensége magában is kizárta a sűrűbb, tömörebb lakosságot. A magyarság a hegyek közé szorulva számbelileg szükségképen stagnatióra volt tehát kárhoztatva s a természetes szaporodás már az élelmiszerek csekélyisége miatt sem ölthetett oly arányokat, hogy a népszámban a nagy halandóság és nehéz viszonyok előidézte hiányt pótolja.

Mert volt baj elég ott is, hova a török el nem jutott.

¹⁾ Timon Ákos: A párbér Magyarországon. Az itt közlött kimutatás szerint a négy megye összes kath. és prot. lakossága 178.513-ra ment. De a megyékben számos új-keresztény és zsidó is lakott.

Az idegen katonaság dúlásai, a vagyonbiztonság megrendülése, az állam közgazdasági tevékenységének teljes szünetelése, a közintézmények reformjának lehetetlensége, a parasztság nyomott helyzete és sok más körülmény járult hozzá, hogy az élelmi szerek évi termelésének mennyiségét mindenütt igen alacsonyra szállítsa le s ezzel magát a lakosságot is csekély, néhol minimalis létszámra apasztja. Ahol kedvezőbbek voltak a megélhetés föltételei például a városokban, ott a lakosok száma aránylag nagyobb volt, sőt sok helyen meghaladta a mostanit. Igen sok adat sejteti, hogy a városi és vidéki lakosság közti arány a XVII. században lényegesen eltért a jelenkoritól s a királyi Magyarországon akkor több ember élt városban, mint ma. A városok falai mögött mégis csak nagyobb személy- és vagyonbiztonság kinálkozott, mint a vidéken, mely katonák, martalócok, török és magyar portyázók, kuruczok és labanczok előtt védtelenül nyitva állt mindenkor. Ami csekély közigazgatás és jogélet még megmaradt, az szintén főleg a városokban huzódott meg. Mindez a legközvetlenebbül befolyásolta a népességet és mozgalmait.

Nemcsak a királyi, hanem épen úgy a török Magyarországon kivált a városok mentették meg az akkori lakosság egy igen jelentékeny részét s nekik köszönhető, hogy az ország egészen pusztasággá nem változott.

Erdély 1613-tól egész 1657-ig boldog idöket élt s a gyakori külháborúk daczára csaknem félszázadon át lakossága normalisabb arányban gyarapodott. De a beállt iszonyu catasztrófák itt is rombolólag hatottak a nép-számra. Sok ezer ember odaveszett a lengyel háboruban, a krimiai fogságban s még több hajtatott el csakhamar rabszijen. Ezt a százezernél nagyobb emberveszteséget nem egyhamar pótolhatta a természet, főleg mivel a török hódoltatási törekvései épen ez időben a szűkebb erd-

lyi területre is kiterjedtek, a mi mindig sok emberélet, munkáskéz pusztulásával járt. Erdélyben azonban volt némi mesterséges szaporodás is. Biharból, Aradból, Krassó-Szörényből odamenekült a magyar elem a török elől, a királyi földről pedig tömegesen a bujdosók, a kuruczok, sőt török részről azt ajánlották, hogy ez utóbbiak állandóan megtelepíttessenek. De ez a csekély szaporodás nem pótolhatta a lakosság számán a tatárok által okozott fogyatkozást.

Mindezt összevéve, a lakosság, mely 1680 táján a magyar korona egész mai területén élt, alig lehetett több, mint az 1880-inak egy hetede, vagyis a legjobb esetben nem sokkal több mint két millió. Ez a csekély nép viselte ama nehéz, viharos idők minden terhét, keserűségét; ennek egy része nyögte a török jármát, míg másik része — összesen aligha egy millió ¹⁾ — alkotta ama sziklafalat, mely százötven esztendő örökös hullámcsapásai után a török népárnak még mindig ellenállt, s mellével, kardjával védte a kereszténységet, a nyugati culturát és saját nemzetiségét az ozman barbárság ellen. Ez teszi ama nemzetékek legfőbb dicsőségét s biztosítja számukra az utóvilág háláját. Nem politikai rajongások, nem kivihetetlen ábrándok avatták a XVII. századi Magyarországot a kereszténység védbástyájává, hanem az, hogy számban, erőben, segélyforrásokban megfogyva, mindig ellenállt s időt engedett Európának az erőgyűjtésre, mely végre neki is meghozta a szabadulást.

¹⁾ 1671-ben, midőn a bécsi kormány Magyarország adórendszerének átalakítását tervezte, e tervezgetéseinek alapjául azon föltevés szolgált, hogy az országban összesen 210,000 ház van s azok mindegyikében átlag 4 ember lakik, úgy, hogy az összes lakosság 840,000 emberre megy. Noha e föltevés szintén nem biztos adatokra támaszkodik, körülbelül mégis megfelelt a valóságnak. Pauler Gyula Wesselényi összeesküvés II. 413.

III.

E csekély népesség sem vallásra, sem nemzetiségre nem volt egyöntetű. Különös figyelmet érdemel felekezeti megoszlása, mert két száz évvel ezelőtt még a vallás játszotta a közéletben azt az uralkodó szerepet, mely ma a nemzetiségi eszmének jutott. A vallás és a politika közti szoros kapcsolat soha sem fog ugyan elenyészni, de akkor sokkal bensőbb és általánosabb volt, mint ma. A XVII. század társadalmá már nem csupán rendi, hanem vallási alapon épült föl s a felekezeti ellentétek összeütközése szülte Európaszerte a nagy keresztény polgárháborút, melynek rombolásai közepett lassan-lassan kifejlődött a modus vivendi az addig engesztelhetetlenül szemben álló egyházak között. Lényegileg politikai párt volt akkor minden felekezet. Angliában és a szárazföld összes államaiban vallásos lobogó alatt a politikai hatalomért folyt a küzdelem. Minden egyház, minden felekezet a legnagyobbtól a legapróbbig, a politikai vagy socialis irányok és érdekek egy-egy külön árnyalatát képviselte s a vallásos buzgóság csak az idő divatos takarója volt a politikai párt-fanatizmus számára. A diadalmas puritánoktól kezdve a sokféle sectákon át az üldözött szombatosokig, mindegyik nem egyedül Isten országát színezte ki magának saját lelki szükséglete szerint, hanem az e világi országot, az államot és alakulatát szintén a maga vágyainak megfelelően akarta szabályozni s a különböző felekezetekben nem csupán a korszak vallásos, hanem legalább hasonló erővel politikai forrongásai és socialis törekvései nyerne kifejezést.

Magyarországon, mely századok óta hű osztályosa volt a nyugati keresztény polgárosodásnak s átélte az európai közszellem fejlődésének minden pházisát, a politikai tusák szintén egyházi lobogó alatt folytak s minden

hitfelekezeti határozott politikai pártot képezett. Ez a tény, mely a korszak küzdelmeinek sokban magyarázatát adja, jut kifejezésre a gunynevekben, melyekkel a felekezetek illették egymást. A magyar catholikust németnek, a protestánst töröknek csufolták. A guny mellett sok igazság rejlik e szavakban. A politikai pártviszonyok nyerne bennök jellemző kifejezést. Az egész XVII. században egy jelentőségű a protestans a nem Habsburg-pártival, a catholikus pedig a royalistával. A szabály alól természetesen sok volt ugyan a kivétel mindenkor, a század végén pedig, midőn a politikai és állami érdekek önállóan kezdtek érvényesülni, ezek a fogalmak elvesztették érvényüket. De egészben a vallással egyszersmind jelezve volt a XVII. század nagyobb részében a politikai irány is. Ez okozta, s kevésbé a jezsuita befolyás, hogy a királyság, a hol tehetett, a cath. egyházat támogatta a protestánsok ellen. A királyi hatalom példátlan elgyengülése a XVI. században tette lehetővé a hitújítás rohamos terjedését s amint e hatalom csak némileg szilárdult, pártot igyekezett teremteni magának az országban. Maga is cath. jellegű lévén, csak a cath. egyházra számíthatott biztosan, a cath. hit terjesztőit támogatta tehát. Önérdéke sugalta e politikát s nem cselekedhetett volna másképp, ha az egyes királyok egyénileg kevésbé vallásos, hitbuzgó emberek lettek volna. Az örökös tartományokban, mikor ugyanilyen volt a helyzet, a harmincz éves háboru előtt és alatt ugyanigy cselekedett a császári kormány. Morva-, Csehország, Alsó- és Felső-Ausztria a XVII. század elején legnagyobb részében szintén protestans volt s a protestánsok harczoltak a császár ellen, kinek hitbuzgalma mögött azon világi politikai érdek lappangott, hogy az illető országok visszatérítésével a maga ingadozó hatalmának szilárd alapot szerezzen. Nálunk a cath. érdekekkel nem sokat törődő Wallenstein herczeg is hangsúlyozta a catho-

likusok megbizhatóságát s a magyar hadsereget főleg ez elemből akarta összeállítani.

Különben is, mint ma a nyelv és nemzetiség, úgy akkor a vallás egységében látták a nemzet hatalmának, az állam erejének alapját. Tudósok és államférfiak a catholikus és protestáns táborban egyaránt azt hirdették s ennek megfelelő politikát csináltak, hogy csak a vallás-egység teremtheti meg a lelkek amaz egyetértését, amely a szilárd belső rendet s a népek virulását szüli, míg a vallás különfélesége zavart, belviszályt, zendülést okoz.¹⁾

A kor ez irányadó, uralkodó eszméjének hódolt a királyi hatalom Magyarországon is, midőn azon törekvésében, hogy politikai pártot teremtsen magának, a hazai felekezetek közül mindinkább azzal azonosult, mely természet-szerűen reá támaszkodott. Ez pedig a cath. egyház volt, míg a protestantismus szakadatlan harcban állt vele. Ez nem az egyének bűne, nem is a protestáns vallás természetéből folyik, mely másutt, például a német államokban, nagyon megfért a királyi absolutismussal. Nem megrováskép kell ezt constataálni, mert a protestánsok harcza nagyobbára önvédelmi harc volt. De constataálni kell, hogy egy nevezetes korszak villongásai teljesen érthetők legyenek. A viszonyok sodra, a természet-szerű fejlődés hozta ellentétbe az ev. hit híveit a királyi hatalommal. Német írók a német hitujitást régen érzett szellemi szükséglet kifolyásának mondják, melynek előhírnökei századokon át jelentkeztek. Nálunk nem mutatkoztak ily szükséglet tünetei. Még néhány évvel a mohácsi vész előtt az egész magyar nemesség, az ugynevezett nemzeti párt, a Luther-féle tanokkal rokonszenvező királyi udvar ellen a pápa és követe jóindulatát, támogatását kereste, szigorun cath. állásponton állt s a régi vallás

¹⁾ Montecuccoli gróf: L'Ungheria l'anno 1673. Opere II. 283. Itt Lipsiusból is van több idevágó idézet.

buzgó védőjének mutatkozott. És ugyanaz a nemesség, mely törvénybe iktatta a „Lutherani comburantur“-t, alig három évtizeddel később java részben az ev. hitet vallotta, az olygarchák roppant hatalmukat az új hit terjesztésére fordították, a kis-nemesség ugyanezt tette, s Szent István apostoli országa a XVI. század végén a reformatio országa lett. Nem sokára kétezernél többre ment az evang. eklézsiák száma, sőt egyedül a nagy esztergomi érseki megyében ezernél több prot. község volt, míg a kath. plébániák száma 220—300-ra apadt. Még a leginkább királyi befolyás alatti Árva, Liptó, Turócz és Nyitra megyékben is 149,840 protestáns mellett csak 48,673 kath. maradt.

E meglepő változás lehetősége a királyi hatalom azon példátlan elgyöngülésében rejlik, mely a mohácsi vészt követte. E nemzeti catastrophá egyház-vallási catastrophá is volt, s nélküle a hitujítás hazánkban nem aratott volna oly teljes diadalt. Elveszett az a központi erő, mely a magánérdekek zürzavaros harcát enyhíteni, fékezni és a szellemi fejlődést egyetlen mederbe szorítani tudta volna. A hatalmas olygarchák, kik mindig harczban álltak az állammal, mely viszont a középkor sajátyszerű fejlődése folytán egészen összenőtt a cath. egyházzal, készségesen karolták fel az új hitet, hogy ennek terjesztésével a cath. jellegű királyságot még inkább meggyöngítsék. Hatalmas főurak közreműködésével szilárdult meg az új hit s gyöngült el a királyság a XVI. században. De a királyság utóbb újra izmosodni kezdett. Csakhogy ekközben új helyzet alakult Magyarországon.

A magyar nemzet óriási többsége más hitet vallott, mint uralkodója. A királyság, mely cath. maradt, és a nemzet, mely protestánssá lett, ellenszenvesen, bizalmatlanul állt szemben egymással. E helyzetből keletkeztek a XVII. század összes bonyodalmai, vajadásai. Eleinte mindig a prot. hité maradt a győzelem. Neki kedveztek a körül-

mények. Kivivta a teljes egyenjogusítást. De a körülmények utóbb változtak, s mint Franciaországban a nantesi edictum, úgy Magyarországon a linzi béke után kezdődött a felek igazi tusája, a keresztény polgárháboru. A koronás király tekintélye alatt működő ellenreformatio egyre nagyobb hódítást tett, s először is a nagybirtokos főurakat térítette vissza a cath. egyházba. Ez pedig rendkívül jelentőségű tény, mert a földesur akkor nemcsak jobbágya vagyónával, testével, hanem lelkével is rendelkezett. A főurak önkéntes megtérése után megkezdődhetett a tömegek erőszakos megtérése is. Megkezdődött; nagy arányokban indult meg és ugyanazok, kik egykor kényszereszközökkel tukmálták jobbágyaikra az új vallást, mely a roppant egyházi javakat uratlanokká tette, most ismét a catholicismus javára használták az erőszakot. Az a németországi jogelv: Cuius regio, illius religio, 1680 körül nálunk a hitujítás ellen fordult. Mint a kis német fejedelmek, úgy a cath. magyar földesurak is ez elv alapján akarták a birtokaikon élő lakosságot a magok vallásának elfogadására kényszeríteni. Bármilyen brutalisnak látszik a lelkismereten ejtett erőszak, az akkori törvényes állapotokban némi jogalapot talált. A telek, melyen a protestáns jobbágyok laktak, a birtok, melyből papjaikat, iskoláikat fentartották, a földdarab, melyen templomaik épültek, a legtöbb esetben ismét cath. földesuré volt. Sőt e templomok nagyrésze még a reform ideje előtt az ősi hit tisztelésére emeltetett. Építésmódja, kápolnái, oltárai berendezése még azt mutatták, hogy itt a jámbor elődök ájtatosságukat olyan szertartások közt végezték, melyeket az ev. hit hívei bálványimádásnak nyilvánítottak. Ellenben az ismét catholizált patronus-földesurak az ev. istenitiszteletet tekintették a templom megszenteltségtelenítésének. Erőszakosan kiűzték tehát belőle az új hitet és hiveit; magoknak foglalták vissza a templomot, úgy okoskodva, hogy az őket illeti

meg, hisz csak nem lehet több joga a jobbágynak, ki ingatlan tulajdonnal nem is bírhat, mint a földesurnak, a ki a királyi adomány szerint a földnek és minden tartozékának ura. A felfogás ez ellentéte a leggyülöletesebb alakban idézte fel az összeütközést, mely épen a török uralom vége felé az egész országot lángba borította.

De a cath. egyház visszahódító hadjárata ekkor még csak a legfelsőbb társadalmi körökben vezetett teljes diadalra. A főnemesség már ismét egészen cath. volt; a prot. főuri családok vagy kihaltak, vagy négy-ötnek kivételével áttértek. Ellenben a köznemesség s a katonaság, valamint a városi polgárság és jobbágság még túlnyomó többségében protestans volt s különösen a nemességről jegyzi meg egy 1677-ben megjelent munka, hogy legnagyobb részében még az ágostai vagy helvét hitvallást követi. I. Lipótnak magyarok és külföldiek ismételve említették, hogy az országban hétszer olyan nagy a protestánsok száma, mint a catholikusoké s évtizedekkel az ellenreformáció megindítása után is akadtak egész nagy vármegyék, hol hire-hamva sem mutatkozott a catholicismusnak.

De a nagyhatalmu főuri családok megtérítésének mégis igen érezhető következményei voltak. Fent és alant, az udvarnál és a köznépnél lényegesen előmozdította a cath. egyház érdekeit.

Lippay György esztergomi érsek idején az alsóbb nép körében is nagy hódításokat tett a cath. vallás, s a többek közt visszaszerezte a Csallóközt egészen. Szelepcsényi érsek 1672—75-ben további 66,000 embert térített vissza. De a kuruczok sikerei az évtized végén ismét megakasztották, sőt sok helyen visszavetették az ellenreformáció művét. A kuruczok a cath. papokat újra elűzték, a templomokat elfoglalták s 1681-ben Szatmárban, Szabolcsban — kivéve az ecsedi, szatmári és büszörményi várakat —

Somogyban, Baranyában egyetlenegy cath. templom sem találtatott. Liptóban és Veszprémben csak két templom volt; Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa és Abauj megyékben alig volt cath. pap; Szepes, Torna és Gömör megyékben a városokon kívül szintén igen kevés volt a pap s a catholikusok csak titokban gyűlhettek isteni tiszteletre. Zalában és Muraközben mindössze 5 cath. lelkész működött. A roppant terjedelmű, öt vármegyét átölelő váczai püspökség egész területén 1675-ben összesen valami 13,000 catholikus hívő élt hetvenhárom faluban szétszórva, ellenben a prot. eklezsiák száma jóval meghaladta a hatvanat. Györmegye, noha püspökei a szent munkában erélyesen buzgólkodtak s a világi hatalom, a főkapitány kardjával is rendelkeztek, még a század végén is túlnyomóan protestáns maradt, s a fentebb említett 35 helység lakosságának csupán valami egy harmada vallotta a cath. hitet. Mindez eléggé bizonyítja, hogy a királyi Magyarország lakosságának túlnyomóan nagy többsége, különösen pedig az uralkodó középosztály, a megyében a nemeség, a városban a polgárság 1680 táján még protestáns volt.

Erdélyben az ev. hit már régen formális uralkodó államegyházképen szervezkedett; a catholicismusnak csak romjai maradtak meg a székelyek közt s a városokban és a nagyobbára apró plébániák száma alig érte el a hetvenkettőt. Az uralkodó egyház itt kérlelhetetlenül érezte hatalmát minden más felekezettel, catholikusokkal épen úgy valamint unitáriusokkal, szombatosokkal s a görögkeleti egyház hiveivel. Különösen kegyetlenül üldözte annak idején az unitáriusokat és szombatosokat, e két magyar felekezetet, ellenben az oláh keletiek, mint politikailag közömbösek ellen nem indított irtó háborút. I. Rákóczy György a szombatosok irányában, kikhez előkelő nemes urak tartoztak, épen úgy felhasználta az állami

büntető hatalom karját, mint 1670 után Magyarországon a cath. főpapság a protestánsok ellen.

A míg Erdély hatalma épségben maradt, reá támaszkodott a magyarországi prot. egyház is. De az 1657/8-ki catastrophák után a fejedelemség ereje kimerült, s a megindult küzdelemben nem tudta többé hathatósan támogatni hitfeleit. Volt a protestánsoknak még egy másik támaszuk, csakhogy ebben sem volt sok köszönet. Ez a török hatalom, mely másfél százados harczait első sorban a cath. magyar állam s a cath. magyar király ellen folytatta. Ez volt az ő ellensége, de ez volt más okból, egyházi tekintetekből, a protestánsok ellensége is. Mindkettőnek egy lévén közös ellensége, a hódító török s a magyar protestánsok közt természetesen barátságosabbá alakult a viszony, főleg bizonyos időkben. Az érdekközösség valamivel enyhébb bánásmódra ösztönözte a törököt a hitujítók, mint a régi egyház hivei ellen. Ebben áll a modern protestáns írók által sokszor annyira magasztalt török tolerancia. A ki átkutatja a korszak eredeti történeti emlékeit, az ezt a nagy tolerantiát az optikai csalódás egy nemének kénytelen nyilvánítani. Minthogy a töröknek végre is saját érdeke tiltotta, hogy a lakosságot mindegyeszerre kiirtsa — lassankint úgy is elpusztult az — inkább óhajtotta, hogy a nép a prot., mint a cath. hitet vallja, mely már egyházi szervezeténél fogva is jobban a magyar királyhoz hajlott, mely tehát politikailag gyanusabb volt. Az egyházközségek kebelében folyó küzdelmekben a török rendszeren a hitujítók részén állt,¹⁾ s a hol a catholicismust egyszerűen ki nem írhatta, legalább minél keserűbbé igyekezett tenni neki, hiveinek és papjainak az életet. A hivek csak nagy nehezen kaphattak

¹⁾ Ipolyi Arnold: Veresmarti Mihály munkái 15. lap. erre jellemző példát idéz a XVI. századból. Később sem változott a helyzet, a mi számos adattal igazolható.

engedélyt, hogy papot tartsanak. A hol volt pap, ott nem volt templom, s építési engedélyt csak roppant díjért szerezhettek. A közvetlen török területen csakugyan majdnem egészen kiveszett a régi hit. Délmagyarországban, nevezetesen a csanádi érseki megyében alig maradt néhány nagyobb helyen valami a catholicismusból. Csak az erdélyi határon Lugos, Facset, Karánsebes környékén tengődött némi cath. lakosság. Ugyanez mondható a Duna-Tisza-közről, hol Kecskeméten, Szegeden s egy pár más helyen daczolt a sors mostohaságával a kis cath. község. A legnagyobb a kecskeméti volt. De ott is megesett, mint a hivek magok írják, hogy néha egy-másfél évig pap nélkül maradtak, pedig — mondják — városunktól tiztizenkét mértföldön találtak egyházi ember. A népesség legnagyobbára nem catholikus volt, s a cath. plébániák még olyan városokban is megszűntek, mint Buda, hol nagy lutheránus és kálvinista hitközségek álltak fenn a török uralom idején.

De bármilyen nagy arányokban terjedt el a hitujítás s bármily csekély térre szorította a régi vallást, bármilyen kérésselhetlen szigorral járt minden más felekezet irányában, azt sohasem tudta megakadályozni, hogy mellette más újabb vallás-egyházi képződések ne létesüljenek s minden üldözés daczára többé-kevésbé el ne terjedjenek. Egyre újabb secták keletkeztek s az ó-hitű görög-keletiek száma sem csökkent a hosszú elnyomatás idején. El lehet mondani, hogy a protestantismus csak a privilegiált politikai néposztályokban birt túlsúlyra emelkedni. Ez osztályok magokkal ragadták ugyan a jobbagyság egy részét előbb a prot., s azután újra vissza a cath. egyházba, de a nem kiváltságosak nagy része mégis kívül maradt a vallásos mozgalmak keretén. Erdélyben az árianusok, a mint akkor az unitáriusokat nevezték, továbbá a szombatosok, Magyarországon az új-keresztények, görög-keletiek, zsidók — mindhárom felekezet élt erdélyi területen is — végre a

török földön az összes felekezeteken kívül az uralkodó faj egyháza, a mohamedánizmus többé-kevésbé számos hívővel rendelkezett, úgy, hogy 1680 körül a magyar állam népeségének minden esetre igen jelentékeny töredéke nem tartozott sem a cath. sem a prot. egyházhoz, s a hitbéli szétforgácsolódás akkor még nagyobb arányokban fennállott, mint ma. Közjogilag elismert állással, politikai vagy egyházi jogokkal azonban a secták egyike sem rendelkezett. A prot. egyház által a vallásszabadság érdekében vívott nagy harcok eredményeiben egyik sem osztozott, mert a magyar protestánsok, nem mint a hollandiak, az általános vallásszabadság eszméiért küzdöttek, hanem mindjárt első nagy győzelmükkor Bocskay István idején kimondották, hogy a kivívott szabadság csak a két prot. s a kath. felekezetet illeti.

E secták közt számra nézve az ugynevezett ujkeresztények, anabaptisták állottak legelöl. A királyi területen, főleg a morva határ felé Pozsony, Liptó, Trencsénmegyékben, Erdélyben, hová az erős hitbuzgalma daczára vallásilag nagyon fölvilágosult Bethlen Gábor telepíté őket, Alvinczen, a törökföldön pedig főleg Pécs környékén laktak. Nagyobbára kézművesek voltak, komoly, tisztességes életet folytattak, kiket mint munkás embereket, pontos adófizetőket a földesurak nagyon kedveltek. Mikor Morvából 1628-ban kiüldöztettek, onnan is tömegesen vándoroltak hozzánk. Törvényeink csak annyit mondanak rólok, hogy míg az országban megtüretnek, adót kötelesek fizetni. 1659-ben Lipót király külön oltalmi levelet adott nekik, de a csakhamar beállt háborus mozgalmak s valóságos üldözések — 1674-ben az ő papjaikat is a pozsonyi törvényszék elé idézték — községek és hiveik számát nagyon alá szállították s fennmaradt krónikáik¹⁾ megrendítő képet nyújtanak szánalmas sorsukról.

¹⁾ Közzétéve Fontes R. Austriacarum Dipl. 43. kötet.

Még nagyobb számmal voltak a görög-keleti egyház hívei az államterület mindhárom részében. A török uralom idején ellepték a Temesközt s a Duna-Tisza közti vidéket, sőt a dunántuli megyéket is, ámbár a tömeges bevándorlás csak később ment végbe. Erdélyben s az erdélyi protestáns befolyás alatt álló felvidéki megyékben helyzetök kedvezőtlenebb volt, mint a török részekben, hol főleg a kereskedői és iparos elemet alkották, míg amott nagyobbára jobbágyok voltak s még papjaik is közönséges jobbágyszolgálatokat tettek. Voltak ugyan már ez időben püspökeik, de Erdélyben a görög egyház a protestáns püspök legfőbb hatósága alá volt helyezve.

A protestánsoktól szenvedett sérelmeik okozták, hogy a Bereg, Ung, Szabolcs és Szatmár megyei görög-keletiek Lippay György esztergomi érsek buzgó közvetítésével a római szent székhöz csatlakoztak s bizonyos egyházi és politikai engedmények árán megkötötték az uniót a cath. egyházzal. Még nincs teljesen kiderítve, mi okozta, hogy sem a ruthéneknél, kiknek pedig földesuraik a hitbuzgó Rákóczyak voltak, sem az erdélyi románoknál nem birt a protestáns térítés nagyobb sikert felmutatni, míg a catholicismus legalább a felvidéki oroszokat szakította ki a szláv egyházi és mivelődési kötelékből. Pedig ez sem ment könnyen, s itt újra bebizonyul, milyen elválaszthatatlan összefüggésben állt vallás és politika a XVII. században. A ruthének egyesülési törekvéseit a legerélyesebben ellenezte az erdélyi fejedelem, ki erőszakosan akarta a törekvést megghiusítani s fogságra vettette a mozgalom élén álló püspököt. Évtizedek multán, épen 1680 körül, a kurucok kérlelhetetlenül üldözték az unitus papokat és híveiket, mert a cath. egyházhoz való csatlakozást azonosnak tartották a király pártjára való átállással.

Ilyenek voltak a felekezeti viszonyok s a felekezettek politikai törekvései a XVII. század harmadik negyedé-

ben a magyar korona területén. Ez állapot magyarázza meg a török világ utolsó éveiben megindult nagy belmozgalmat, s teszi egész valójában érthetővé a királyság és szövetségesei küzdelmét a lakosság azon elemeivel, melyek vallásilag és politikailag ellenlábasai voltak. Ez elemek épen a nagy felszabadító háboru előtt keresték a török szultán támogatását. Kényszerűségből tették, nem rokonszenvből. Épen úgy gyűlöltek, mint a catholikusok „a környülméletlen szívű, vérünkön hizó pogány“-t. Rettenetes, bűsz gyűlölet, a kétségbeesés szörnyű kitörése szól Kölesérinek épen ez időben megjelent prot. imakönyvéből¹⁾, hol a hivek így fohászkodnak: „Ne adj minket, uram, a pogányoknak martalékaúl; ne hizzék tovább is a magyar keresztyénség vérével ez a vérszopó nadály! Apadjon el már egyszer a török hold, hadd vetkezze le gyászruháját a sok kereszt, bű, bánat, szenvedés után a szegény magyar maradvány.“ A mely felekezet ekképen imádkozott istenéhez, az nem barátkozhatott meg a törökkel, s hogy a haza felszabadulásának világtörténelmi jelentőségű pillanatában a török oltalmat kereste, erre az önfentartás ösztönén kívül a közviszonyok természetellenes alakulata kényszerítette.

IV.

A protestantismus e korbeli tulsúlyából helytelen azon következtetést vonni, hogy a XVII. században Magyarország lakossága nyelvileg és nemzetiségileg nagyobbára magyar lett volna. Egészen magyarnak csak a politikai nemzetet, a kiváltságos nemesi rendet mondhatni. Ez uralkodó osztály mögött azonban a nép nagy tömegei állottak, s ezek

¹⁾ Bánkódó lélek nyögési. Sáros-Patak 1666.

nemzetiségi eloszlása akkor már nagyban és egészben megfelelt a mainak. Egyébiránt a nemzetiségi eszme amaz időbeli jelentősége messze elmaradt a modern időké mellett. Befolyása mindig nyilatkozik ugyan, de döntő tényezővé csak napjainkban emelkedett. A XVII. században nem a nemzetiség, hanem a vallás és különösen a kiváltság alkotta az összekötő kapcsot az államfentartó elemek között. A kiváltság pedig természetesen exclusivitása folytán kevés szolgálatot tehetett a nemzetiség terjedésének. A roppant válaszfalak, melyek az egyes rendek, különösen az urak és a jobbágyaik közt emelkedtek, nagyon megnehezítették az uralkodó társadalom magyarságának átplántálását a jobbágyokra s nemcsak határt szabtak a magyarosításnak, hanem épen ellenkezőleg a magyar elem denationalisálását mozdították elő, mely kivált a következő században öltött sajnosan nagy arányokat s egész vidékek elszlávosodását okozta.

Főtüzhelye a magyar nemzetiségnek a királyi Magyarország volt. Aránylag erdélyi területen is élt annyi magyar, de 1680 körül Erdély közléte mint önálló országé már a dermedtség azon stadiumát mutatja, mely a bekövetkező enyészet csalhatatlan előjele. Szereplése az irodalom és közmívelődés terén előbb sem állt arányban katonai és politikai fontosságával. A XVII. század legtöbb hírneves szellemi hőst, költőt pedig mind a királyi Magyarország szolgáltatta, hol a nemzetiség mint politikai és művelődési tényező ép oly szabadon fejlődhetett, mint Erdélyben, csak hogy a Királyhágón innen sokkal értékesebb gyümölcsöket termett, mint azon túl, ámbár ott az anyanyelvnek törvényhozásban, közigazgatásban és igazságszolgáltatásban tágasabb szerepköre jutott. De a közigazgatás sem játszotta akkor azt a szerepet, mint ma s vivője a nemesség, noha a szent korona területének minden vidékén — s ez a mostani horvát megyékről szín-

tén mondható — magyar volt, kisebb, nagyobb mérvben hivatalos nyelvvül a latint használta s épen nem érezte szükségét, sőt talán veszélyesnek vélte a saját nemzeti-sége átvitelét a jobbágyok közé.

Igy a lakosság zöme, a nem-nemesek tömege a mint kívül maradt a politikai kiváltságok bástyáján, nemzetiségileg sem olvadhatott össze az uralkodó elemekkel. A két legfontosabb egyház magyarosító befolyása hasonlóképen nem öltött jelentékenyebb mérveket. A protestantismus a görög-keleti egyház hivei közt sem a térítés, sem a magyarosítás terén sikert elérni nem birt.

A hitujítás sokat tett a nemzetiség fentartása érdekében. De a nemzetiség terjesztése terén kevésbbé észlelhetők hatásának nyomai. Sem a felvidéki tótok vagy ruthének, sem az erdélyi és temesküzi románok közt nem tudta a magyarságot meggyökereztetni. Ellenben a cath. tótok nagy részét elhódította ugyan, de meg nem magyarosította. Épen oly kevésbé birta a felvidéki német városokat s az erdélyi szászokat nemzetiségileg átalakítani. Az új hit sehova sem vitte be a magyarosítást s azok a városok, melyek itt-ott elmagyarosodtak, egészen más tényezőknék, főleg a vidéki elem beözönlésének köszönhetik e változást. Több sikere volt-e e téren a cath. egyháznak, azt bajos eldönteni. De a török uralom alatti földön a catholikusok kiválóan a magyarságot képviselték s kiirtásukkal sok helyt egyszerűen eltünt a magyar elem is. A váradi nagy egyházmegyében a catholicismus elpusztulása ütötte a nemzetiségen azon sebek legfájdalmasabbjait, melyek mind e mai napig sem hegedtek be. A protestansok nem birták feltartóztatni e terjedelmes vidék eloláhosodását s a kedvezőtlen nemzetiségi arány, mely ott ma mutatkozik, nagyrészt a vallás-egyházi viszonyokkal függ össze.

Különben a magyar elem kiirtására legtöbbet a

török hódítás tett. Temesvárt 1582-ben a lakosság nagy része még magyar és catholikus volt. 1716-ban, a város visszafoglalásakor, a magyarságnak és a cath. egyháznak nyomát sem találták többé; a város egészen rác és oláh lakosokból állt. Ugyanez történt a Temesközben másutt is. A visszafoglaláskor egyetlen egy faluban akadt még némi magyarság. A többi mind elpusztult vagy eloláhosodott. A szörényi bánság, mely legutoljára került török fenhatóság alá, alig harmincz év alatt csaknem egész magyarságát elvesztette. A nemesség Erdélybe vándorolt hogy legalább életét s ingó vagyonát megmentse. A többi régebben meghódolt megyék nemessége 1680 körül már vagy kivészett vagy kivándorolt; így például Aradmegyében ez időtájt a régi birtokos családok közül egyetlen egy sem lakott többé. A Duna-Tisza között Szeged vált a magyarság utolsó határpontjává, de közelében már gyakoriak a rác falvak. Pest és Szeged közt azonban a lakosság nagyobbára magyar volt. Midőn 1663-ban Apafy Mihály fejedelem az érsekújvári táborból hazamenet Szegedre ért, kísérete constatálta, hogy e tájon az a város a magyarság utolsó őrszeme, főlemlítve, hogy „eddig magyarok közt” jöttek.¹⁾ Azontul már a rác világ kezdődött, mely áttejert a dunántúli megyékre is. Ezek akkor nem voltak németiséggel annyira saturálva, mint ma, de viszont főleg Buda, Fehérvár, s Kanizsa környékén a rác falvak száma nagyra emelkedett.

Volt azonban egy más nemzetiség is, az uralkodó, a török, mely ma már teljesen kivészett, illetve tősgyökeres magyarrá változott. Nem szólva a földesurakról, kik a hódoltság egész területén szétszórva éltek, a török lakosság sok helyen sűrűbb tömegekben telepedett meg. Emlékeinkben számos török falu neve fordul elő, s a

¹⁾ Apafy uti naplója. Dagon bálvány. 1670.

Dunántul, a délibb megyékben egy adat szerint valami háromszáz apró török falu vagy telep volt. E lakosság részint beköltözött, részint kényszerűségből fogadta el a mohamedán hitet. A hódoltság városaiban szintén élt jelentékenyebb török elem. Budán, Temesvárt nagy községek voltak s például Eger a visszahódításkor néhány rácz család kivételével egészen török lakosokból állott. Mint e század folyamán Görögországban, Moldvában, Romániában és Szerbiában történt, a mohamedánok, de különösen a mohamedán földesurak Magyarországból is kivándoroltak, mihelyt a szultán uralma megszűnt. De a városi elem, főleg a mesteremberek és kiskereskedők itt maradtak s elfogadták a keresztény hitet, mire csakhamar teljesen összeolvadtak a magyarsággal.

Polyglott volt tehát az ország nemzetiségi tekintetben már 1680 táján, ámbár a nagy telepítések kora csak későbbben köszöntött be. Egészen magyarosabb csak a felvidék azon megyéi voltak, hol ma, fájdalom, nemzetiségünk a multhoz képest számbelileg nagyon megapadt, a Vág völgyében és Sárosban s különösen itt szembetűnő hanyatlást constatálhatni. Másutt azonban azóta az ösznemzet ereje általában roppant arányokban gyarapodott s a nyelvi határvonal ismét visszajutott oda, hol a mohácsi vész előtt volt, ámbár még mindig nem a régi erőben, népsűrűségben. A déli megyékben a magyarság ma sem heverte ki a török világ pusztításait. A mit az a vészcs uralom romba döntött, azt két század még mindig nem volt képes ujra fölépíteni.

Állami egységből kiforgatva, három részre szakítva, rendi, felekezeti és nemzetiségi ellentétektől gyötörve, számban elijesztően megfogyatkozva — ilyennek mutatkozik a magyar nemzet a felszabadítás nagy hadjáratát megelőző években. E helyzet veszélyeit a végletekig fokozta a

belső válság, mely az ugyanez időbeli kurucz-mozgal-
makban jutott kitörésre. Nem a hazafiság küzdött e
mozgalmakban a hazafiatlansággal; a legkülönbébb
okok egyesültek, hogy a társadalom ellentétes elemeit
egymásra tüzeljék s felidézzék azt a nagy zivatart, mely
végül mindent halomra döntött, de szerencsére egy új
államrend magvait is elhintette. Már az egykoruak fölis-
merték a mozgalom nagy történeti jelentőségét s róla
szólva írja Bethlen Miklós: „Midőn e gyászos tragédiát
mélyebben megfontolom és a belgák (Holland) nyolczvan
s a németek harmincz éves háboruját szemlélem, felfogá-
som szerint ama háboruk kezdete a magyarországi jelen
mozgalmakhoz hasonló, de hasonló előzményeivel is.“ E
küzdelem egy időre elvonta a nemzet figyelmét legfőbb
élethivatásától, a török uralom elleni harctól s más
irányba terelte erőlködéseit. Első sorban a vallás érde-
keinek oltalmáról kellett gondoskodnia.

Sok emlékezetes korszaka van a magyar protestan-
tismusnak. De szenvedésekben, üldözésekben egyik sem
gazdagabb, mint az 1670—80-ki évtized. A vallásos és
politikai mozzanatok összeforrása, mely amaz idők egyik
legjellemzőbb vonása, okozta, hogy a harczmezőn és a
biróságok előtt, karddal és törvénnyel egyformán meg-
indították az irtóháborut egy egész felekezet ellen s még
nagyobb arányokban ismételték I. Rákóczy György eljá-
rását a szombatosok irányában. Politikai büntettesnek
nyilvánított minden protestáns. Bűnösnek tekintett
mindenki csupán vallása miatt, s a pozsonyi kivételes bi-
róság elé idéztettek az emberek százankint, tömegesen.
Az idézések nem is névre szóltak; az északkeleti megyék-
ben, például Ungban, Beregben és Ugocsában általános-
ságban megidézett minden pap és minden tanító. Nevöket
sem tudta a hivatalos kiküldött, ki az idézést kézbesítette. A
név nem is határozott. Aki pap volt, azt megidézték s erősza-

kosan megtérítették vagy elítélték. Ezzel nem csupán lelkét akarták a kárhozattól megmenteni. El akarták vonni egy olyan politikai párttól, melyet a hazafiaknak egy része államveszélyesnek tartott. „Majd meglágyulnak, mihelyt pápistákká lesznek“¹⁾ volt az általános felfogás s azok a „nyakas“-ok kik lágyulni nem akartak, mélyen megindító sofsra jutottak. A börtönben sinylődő és a nápolyi gályákon szenvedő szerencsétlen áldozatok jajszaa viszhangot keltett egész Európában s a gyászos epizód nem marad el a harmincz éves háboru hirheft rémjelenetei mögött.

De a felülről jövő valláspolitikai rémuralmat ép oly könyörtelen rémuralom kísérte alulról. A protestánsok hasonló pénzzel fizettek, a hová karjok elért. A magok módja szerint épen olyan erőszakosan folytatták a térítést, mint a pozsonyi véisztörvényiszék, s ha nem is küldöttek gályára senkit, egykoru tanuvallomások²⁾ szerint erőszakos térítéseik elöl egyes catholikusok a Tisza hullámaiba menekültek s inkább meghaltak, semhogy hitöket megtagadják. Egy 1674-ki nagyérdekü okmány³⁾ — Báthori Zsófia papjától származik — a kuruczokat „pápisták és papok hóhéri“-nak mondja s azt kérdi tölük: „vajjon nevezhettek-e egy papot az országban, ki mellöl békével elmentetek?“ Azután felsorolja, hogy sok világi catholikuson kívül „a szegény lizskai papot, a sárosit, a rádít, a füzérit kegyetlenül megöltétek, a szathmári jezsuitákat, a szölösi barátokat, a rádi barátot hóhérul marczangoltátok, még sok más papokat kemény fogságra hurczoltatok. Feles catholikusok templomát fölvertétek és sok istenfélö ártatlan catholikusokat tirannizáltatok, a munkácsi vár papját mindenéböl kifosztottátok, a tarpai mestert és licentiátusát megöltétek.“

¹⁾ 1674-böl írják a kamarának. Orsz. Lev.

²⁾ Leleszi levéltár.

³⁾ A gróf Héderváry-okmány-gyűjtemény.

Ilyen öngyilkos belviszálykodásban élt a magyarság a török uralom utolsó éveiben. Öldöklő fanatizmussal folyt a polgárháború, mint pár évtizeddel azelőtt Európában más országaiban. Ez a fanatizmus egyaránt szedte áldozatait mindkét táborból. Ha a protestánsok joggal utalnak e korbeli vértanuikra, a catholikusok ép oly önérzettel idézhetik saját mátyrjaik hosszú sorozatát. A hazaföldjét ilyen áldozatok csontjai borítják s számukhoz minden egyház, minden felekezet, a nemzetélet összes elemei bőven megadták a magok jutalékát minden időben.

Hogy a nehéz küzdelem annyira elmérgesedhetett, azért a bécsi kormányférfiakat sújtja a felelősség igen nagy része. Nemcsak felidézték a véres vallás- és alkotmányválságot, hanem ugyanekkor, hogy törvénytelen merényleteikben e részről ne zavartassanak, a törökkel szemben is olyan politikát követtek, mely tévutra vezethette, elkeseríthette a magyarságot. Másfél századon át királyától, a császárság viselőjétől várta a nemzet felszabadítását a félhold hatalma alól. Az uralkodó házba vetette bizalmát, reményét sokáig. De a császárság másfél századon át sohasem teljesíté ebbeli ígéreteit. Évtizedről évtizedre szemlátomást terjedt a török uralom s a haza testéről minden évben újabb darabokat szakított le. Végre tehát a közvéleményben az a felfogás kezdett meggyökerezni, hogy a császárság tehetetlen s nem bír az elvállalt feladat nehézségeivel megbirkózni. Noha Bethlen Gábertől Zrínyi Miklósig annyi fenkölt hazafi észrevette és hirdette a török birodalom gyengülését, bomladozásának tüneteit, a sok keserű csalódás, a hosszú és meddő erőlködések a nemzet tömegeiben azt a meggyőződést ébresztették, hogy a császárság még a töröknél is gyöngébb s nem képes az országot megmenteni. Sőt csakhamar fölébredt az a gyanu, hogy a császárság nem is akarja a magyar nép fel-

szabadulását. Mikor a nagyszerű szent-gotthárdi diadalt a csufos vasvári béke követte, mikor a folytonos határszéli támadások és betörések daczára egymás után mentek dus ajándékokkal megrakva a császári követek a szultánhoz meghunyászkodva békét könyörögni, a bécsi politika példájára, a magyarság minden rétege maga is a török kedvét kereste s az önkéntes behódolásban vélte a menekülés egyedüli útját megtalálni. E sajátyszerű viszonyok közt az első pillanatra csaknem érthetetlen helyzet alakult. Épen pár évvel a török uralom összeomlása előtt a császárság szintugy megtagadta másfél százados hagyományait, a mint a magyarság fátyolt borított másfél százados szenvedéseire. Mindkettő versenyezve kereste a szultán barátságát, szövetségét. A bécsi kormányférfiak nem értve a nemzet szükségleteit, nem törődve érdekeivel, gyűlölve alkotmányos szervezetét készebbek voltak megegyezni a törökkel, mint a magyarral. Így aztán Magyarországon is mindinkább az lett a politikai jelszó: „Inkább Allah, mint Berdo!“¹⁾ és a török állam vezetőinek oktan elbizakodottsága nélkül a félhold még sokáig ott ragyogott volna Buda tornyain. Ellenállhatatlannak, legyőzhetetlennek tartották — épen közvetlenül a megtörés előtt — az ozmán hatalmat mindenütt. A nyugaton épen ugy, mint Bécsben reménytelennek hitték a háborút, s egy-két diplomata, a ki az ellenkező nézetet vallotta, elszigetelten állt véleményével.

A százados csalódások által kiábrándított magyar közvélemény, a császári politika kaczerkodásait a törökkel a gyöngeség bevallásának magyarázva s az alkotmány elleni merényletektől megrémülve még kevésbé láthatott menekülést másban, mint a legyőzhetetlen, a mindenható szultánnak való önkéntes hódolásban. Közvetlenül a bécsi

¹⁾ A „Wer da!“ elferdítése.

vereség előtt éneklé a labancz hajlamaiból kigyógyult
Gyöngyössi István:

Most a Hold a legnagyobb erejü planéta,
Annak jele alatt jár a mely kométa,
Ritkán hibál annál a laurus-bokréta.

És Tököly Imre hadi tanácsában ugyanez időtájt
szintén az a nézet győzött:

Hogy ha hódolnunk kell, jobb hatalmasabbnak,
vagyis a töröknek, ki különben erőszakosan fogja magához
ragadni az ország foszlányait, melyek a király kezén még
megmaradtak.

Ilyen volt a nemzeti közhangulat kevésse a felsza-
badító háboru előtt.

MÁSODIK FEJEZET.

AZ ÁLLAM ÉS SZERVEZETE.

A fejezet tartalma.

I. A királyi hatalom reformkísérletei. — A külföldön. — Hazánkban. — A gubernium. — Jelentősége. — Szervezete. — Az országgyűlés. — A nádori méltóság. — A magyar állam intézményei.

II. Az igazságszolgáltatás. — Törvényes szervezete. — Hiányos működése. — Költséges volta. — A fogott bírák. — A büntetőjog. — A halálbüntetés s a kivégzések nemei. — Az elrettentés elvének hatása. — A kinság és az ördöngösség.

III. A közigazgatás. — A megye. — Politikai szereplése. — Megszilárdulása. — Tekintélyét megóvják föl és lefelé. — Tisztviselői és gyűlései. — Administratív teendői. — A nagy jogkör és a csekély pénzeszközök. — Egy megyei költségvetés.

IV. A középkori adózás. — A gubernium pénzügyi tervei. — Eredménytelenségek. — A régi magyar adórendszer. — Hiányai. — A városok adója. — A pénzügyi kormányzat közegei. — Egy állami zárszámadás. — A közös hadügyi kvóta. — A vámrendszer.

V. A honvédelem. — A nemesi insurrectió. — A végvárok. — Beosztásuk és helyőrségek. — A fogadott katonaság. — Fizetése. — Ennek hatásai. — A hadi intézmények elsatnyulása. — Reformtervek. — A katonaság egyenruhája. — A dunai flottilla. — Végeredmények.

I.

Bármi óriásilag bonyolult a modern állam közjogi szervezete, a „valóban nagyszerű rendetlenség“ ama képével szemben, melyet a XVII. század közléte nyújt, mérhetetlen haladást jelez az az észszerű rend és az egyszerűség felé. Fél lábbal a régi világban, a középkor feudális zürzavarában, fél lábbal egy új fejlődési korszak elején állt akkor Európa. A fejedelmi hatalom tulsulyra vergődött a rendek kiváltságaival szemben s a hosszú háborúk vihára romba döntött számos ősi institutiót. De a változott viszonyoknak megfelelő államszervezet csak lassu egymásutánban, darabonkint létesülhetett. Régi és új intézmények, rendi és királyi testületek, hivatalok és hatóságok sokáig vegyesen egymás mellett működtek s a közéletnek zürzavaros képet adtak. De a maga idejében, a XVII. század átmeneti viszonyaiban természetes, sőt organicus vala ez az állapot s a hol külháborúk vagy belmozgalmak nem gátolták a régi és új elemekből saját-szerűen összeállított gépezet tevékenységét, ott elég szabályosan dolgozott s az állampolgárok anyagi és szellemi jóllétét már nagy mértékben tudta elősegíteni.

Magyarország közéletében szintén szerepel ez a dualismus, az intézmények e kétfélesége. A régi nemzeti szervezet mellett megjelent egy új is, mely a királyi hatalomban bírta jogalapját. Csakhogy míg a külföldön az új intézményekben volt meg a fejlődési képesség, a régiek pedig többé-kevésbé gyorsan elenyésztek, hazánk-

ban épen ellenkező jelenség mutatkozik. Itt a régi még mindig több életrealitással dicsekedett, mint az új s ez utóbbi az, mely rövid fennállás után mindenestül összeomlott. Nem azért, mintha a régi államszervezetet meg nem rongálta volna az idő. Egy pusztuló világban, a középkorban gyökerezett az is, mint más államoké. Kormányintézményeink egész a XVIII. századig azon elvi alapokon nyugodtak és épültek tovább, melyekre még a XIV. és XV. század fektette őket. Főleg a mohácsi vész utáni százötven esztendőben nem létesült nagyobb arányú törvényes reform, gyökeresebb átalakulás sehol.

A Habsburg-ház trónra lépte épen e tekintetben nem korszakos fontosságu. A külföldi uralkodó családdal lényegesen új praxis jutott ugyan érvényre, de fölötté kevés olyan új theoria, mely törvénybe foglaltatott s intézménynyé jegeczesedett volna. A politikai tényezők némelyikét a gyakorlati életviszonyok nagyobb jelentőségre emelték, mint minővel előbb hirt, a mint például a nádorsággal történt; némelyik hatóság szélesebb jogkörre tett szert, de honvédelmünk, valamint polgári közigazgatásunk Buda visszafoglalásakor is lényegileg még a századokkal azelőtt lerakott alapokon nyugodott. XVI. és XVII. századi törvénykönyvünk tele van sok többé-kevésbbé nyomós intézkedéssel, melyeket a pillanatnyi szükséglet sugallt, de új nagy közjogi alkotásokat egy téren sem tartalmaz. Minden gyökeresebb reformkísérletet kizárt az a rettenetes istenitélet, mely e korszakot sújtotta: a török uralom.

A másfél százados háború s a kíséretében jelentkező állami és társadalmi válságok absorbeálták a nemzet minden erejét, összes tehetségét. Királyaink, országgyűléseink nem értek reá mélyebbre menő törvényhozási munkákra. Ha néha mégis tettek ilyen kísérletet, mint 1662-ben a honvédelem terén, a törvényt a mostoha viszonyok közt

végrehajtani nem lehetett. Király és országgyűlés tehát szükségképen lemondott a reformkísérletekről s legfőlebb a pillanat égető hiányainak orvoslására fordította figyelmét.

Igy 1680 körül a magyar állam intézményei tekintetében még teljesen benn él a középkorban, melyet külföldön már részben halomra döntött, részben megingatott a harmincz éves háboru vihara. Most nálunk folyt ez a valláspolitikai küzdelem. Elavult, a hosszú használatban elkopott intézményeket talált itt is, egy szuette, erjedésbe átmént szervezetet, melynek lassu elhalása még pusztítóbbá tette a más okok szülte nehéz belviszályokat.

A nemzeti intézmények ez állapota csak bátoríthatta a királyi hatalmat, hogy mint a külföldön sikerrel történt, Magyarországon is új szervezetet, új kormányzatot léptessen életbe. A XVII. század egész folyamán meg volt ehhez a hajlam. A közigazgatásban s a honvédelemben mutatkozó roppant hiányok, de még inkább az elbizakodottság s a lenézés, melyet a császári politika vezetői tápláltak minden iránt, a mi magyar, sohasem engedték kialudni a vágyat, hogy a magyarokról „a sárga csizmákat letétessék és csehországi sarukkal változtassák meg.“ De csak a Zrinyi-Nádasdy összeesküvés után, épen a török uralom utolsó éveiben merték e kedvencz eszmét valósítani. Jogvesztettnek nyilvánították a nemzetet s idegen, német kormányzat alá helyezték; megalkották Pozsonyban a guberniumot, a modern Bach-kormány nyomorúságos elődjét. Formalis merénylet intéztetett az ősi törvényes állapot, a magyar alkotmány ellen. Sok ilyen merényletet igazolt az utóvilág, ha az nagy eszmék szolgálatában történt s a népek nem egyszer készségesen megadták a fölmentvényt a durva önkénynek és törvénszegésnek is, mihelyt az utólag haladásuk, dicsőségök, szellemi vagy anyagi gyarapodásuk szempontjából szükségesnek és áldásosnak bizonyult.

De azt a rohamot, melyet a császári kormányférfiak a felszabadító hadjárat előtt intéztek a magyar alkotmány ellen, sem a pillanatnyi helyzet, sem a következmények nem igazolták. Terveiket nem nagy eszmék sugalták, hanem frivol könnyelműség, bosszuvágy és elfogult szenvedély. Homályosan, zürzavarosan valami nemesebb czélok is lebegtek a szervezők előtt. Új állami segélyforrások nyitása, a pénzügyi kormányzat javítása, az elnyomott jobbágyság védelme szintén belejátszott számításaikba, de munkájuk épen ez irányban teljesen meddő és terméketlen maradt. A német kormányzatnak egyetlen eredménye az volt, hogy Magyarország néhány évig cseh mintára a császári kényuralomnak vettetett alá. Ez eredmény egykor Csehországban tengernyi vér és az ország elpusztulása árán volt elérhető. Ettől sem riadtak vissza a bécsi irányadó körök, legelől Lobkovicz herczeg, az akkor mindenható miniszter. Csupán erejükben csalódtak; a szándék meg volt, de tévedtek a hatalmi eszközökben; elbizakodottságuk nem számolt a nemzet ellenállási képességével. Előszedték a levéltárakból a Csehország számára ötven évvel azelőtt kiadott patenseket és rendeleteket s azok kaptájára akartak új intézményeket szabni Magyarországnak. Terveiket megbeszélték világi dolgokban járattan theologusokkal, a német birodalmi jog utvesztőjében avatott, de a magyar állapotokat nem ismerő jogászokkal, s a mint ekképen életképtelen, halva született kormányzatot hoztak létre, úgy nem volt sejtelmők az akadályokról, melyekbe munkájok végrehajtása Magyarországnak ütközik.

Ide ben az országban alkotásuk nem támaszkodott a nemzetélet egyetlen elemére sem; nem talált rokonszenvet sehol, mert nem szolgált semmiféle állami érdeknek, hanem ellentétbe helyezkedett mindnyájokkal. El is tűnt nyomtalanul, mihelyt az erőszak, mely létre hozta, meg-

szünt s csak mint tény, mint a törvénytelenység és az önkény actusa jöhet tehát számba a XVII. század történetében, de nem mint nagy reformkísérlet, melynek mindig messze menő utóhatásai szoktak lenni. Eltűnt, mint a kísértet, mihelyt órája ütött s a magyar alkotmány bármi elavult, bármennyire elkorhadt és sürgősen igényelte a fel-frissítést, régi állapotában, minden jó és rossz tulajdonával együtt visszahelyeztetett törvényes és természetes jogaiba.

Hat esztendeig azonban mégis fennállt ez az idegen kormányzat, ámbár élete inkább örökös haldoklásnak mondható. Az 1673-ban Pozsonyban létesített gubernium csupán központi kormány volt, exponált végrehajtó közegek nélkül, egy testhez hasonló, melynek kezét, lábat nem adott a természet. Beleártotta ugyan magát mindenbe, de önkéntes engedelmességet nem talált sehol. Hatalmi köre tulajdonképen csak hivatalos helyiségeire terjedt ki. A vidéken már csupán katonai karhatalommal boldogult.

Élén egy előkelő egyházi ember, Ampringen János Gáspár, a német lovagrend nagymestere állt. „Jó Gáspár“-nak csufolták, mert rendeletei „Jo. Gasparus“ stb. latin szavakkal kezdődtek. Kivüle a gubernium személyzete még huszonegy hivatalnokból és szolgából állt s összes évi szükséglete 18.025 frtra ment¹⁾, mely összegnek épen fele — 9.000 frt — Ampringen személyes fizetését tette. E nagy javadalmazással akarták neki a szükséges tekintélyt biztosítani, melyre azonban ezzel oly kevésé tett szert, mint gyarló személyes képességeivel. A gubernium szervezete azzal is feltűnik, hogy a tanácsosságtól kezdve le a kapusig minden állás kétszeresen volt betöltve; volt magyar és német tanácsos, magyar és német ülnök, registrator, expeditor, titkár és kapus. A paritás azonban

¹⁾ Orsz. Levéltár. 1675. évi zárszámadás.

a fizetésekben már nem tartatott meg; a német tisztviselő mindig 50—100 frttal nagyobb fizetést huzott, mint az ugyanazon állásban levő magyar hivatalnok s a kicsinyes megrövidítéstől még a szolgaszemélyzet sem menekült meg. A német kapus 75, a magyar csak 50 frt évi díjban részesült. Egyébiránt a magyar és német elnevezésnek itt kevésbé nemzetiségi, mint inkább honossági jelentősége volt s a kétféle tisztviselői karban nem a magyar nyelvnek a hivatalos életben való alkalmazása nyert kifejezést. A gubernium nyelve általában a latin volt s legfőlebb Béccsel szemben német; a magyarnak nem adott helyet s a hivatalnokok megkülönböztetése csak azt jelentette, hogy az egyik rész belföldi, a másik pedig Ausztriából importáltatott. De belföldiek, valamint idegenek egyaránt nem tudtak tartósat, üdvöset teremteni. A guberniumot tulajdonképen el sem kellett törölni. Megszűnt az önmagától; az 1679-ki pestis őt is sirba vitte. Ami nemesebb célzatai voltak — s voltak ilyenek is, az tagadhatatlan, — a mi káros befolyást akart a magyar nemzetiségre gyakorolni, — abból egyformán nem lett semmi, s 1681-ben az ősi alkotmány minden akadály nélkül újra életbe lépett.

Mig a gubernium fennállott, a régi Magyarország egynémelyik sarkalatos intézménye nem működhetett. Meg volt szüntetve, vagyis inkább szunnyadt, mert csakhamar új életre ébresztették az események. Első helyen állt az országgyűlés. 1662-ben volt az utolsó. Tulajdonképen ott tört ki a vallásviszály. 1638 óta a katolikusoké lön az országgyűlésen a tulsuly; a viták leginkább vallásos kérdések, egyházi sérelmek körül forogtak s nagy elkeseredéssel folytak. Az ellentét a többségében protestáns ország s a többségében catholikus országgyűlés közt minden sessióban élesebb alakot öltött s végül 1662-ben a nádor minden intése daczára a protestáns rendek ott is hagyták

a gyűlést, az általa alkotott törvényeket pedig vonakodtak jogérvényeseknek elismerni.

Mindez nagyon megingatta az országgyűlés tekintélyét s már amaz időből maradt fenn egy gunyvers, mely fölötté csekély kegyelettel emlékezik meg róla. Az országgyűléseket Bacchanáloknak nevezi, melyek csak eszem-iszomból állanak s nem orvosolják a nemzet bajait. De valahányszor nem volt országgyűlés, a közvélemény erőlyesen sürgette összehívását s a küzdő pártok a törvény talaján keresték a mentő eszközt viszályaik kiegyenlítésére.

Az országgyűlések jelentékeny mérvben igénybe vették az államkincstárt. Az udvar ilyenkor sokáig időzött az országgyűlés színhelyén, Pozsonyban vagy Sopronban s élélmezése tetemes összegeket nyelt el. Így az 1618—37. években tartott hat országgyűlés ilyen költsége 61.215 frt krt tett.¹⁾ 1662-ben pedig a diaetalis költség az évi rendes kiadásoknak egy teljes harmadrészét, 36.866 frt 90 drt vett igénybe, mely összeg a királyi konyha bor-, huss más nemű eleségszükségleteire, a kíséret élélmezésére stb. ment el.²⁾

Az országgyűlésnél néhány évvel később, 1667-ben kezdett szünetelni a nádori méltóság. Vele is ugyanaz történt, mi az országgyűléssel. Mikor üresedésbe jutott, a leghevesebben követelték ez állás betöltését. Ha volt nádor, a ki csak tehette, csorbitotta jogkörét. Legfőbb ellenlábasai a XVII. század első felében az erdélyi fejedelmek voltak. Bizonyos féltékenység, rivalitás forgott fenn a fejedelmek s a nádorok közt, különösen I. Rákóczy György és gróf Eszterházy Miklós közt. Noha a fejedelem igyekezett a vele ellenséges viszonyban álló nádor jog-

¹⁾ A kimutatás Orsz. Lev.

²⁾ Orsz. Lev. 1662-iki zárszámadás. De a valóságos költség sokkal nagyobb volt, mert a későbbi évek számadásaiban is szerepelnek e czímen eszközölt utólagos fizetések.

körét megrövidíteni s midőn 1634-ben a császárral szövetségi tárgyalásokat folytatott, azt egyenesen kikötötte, hogy a segélyére küldendő magyar nemesi sereget ne törvényes főparancsnoka a nádor, hanem valamelyik császári tábornok vezényelje, 1644-ki háboruját mégis azzal indokolta, hogy a király a nádori méltóságon és jogkörön csorbát ejtett. Teljes joggal felelhetette neki Eszterházy, hogy a „nádori auctoritás csorbitásai inkább a regnicoláktól, mint másunnan estek.“

Csorbult e tekintély mindinkább, felülről és alulról egyaránt, mert a mi kiváltképen ártott a nádori méltóságnak, az az idők gyökeres változása volt. A külföldön székelő Habsburg-ház alatt a nádorság a XVII. század elején olyan jelentőségre vergődött, minő a nemzeti királyok korában nem jutott osztályrészül, legfőlebb kivételesen valamelyik gyöngye uralkodó alatt. A Habsburgok, mihelyt módjuk nyílt, a tulhatalmassá nőtt intézményt háttérbe igyekeztek szorítani. Ez azonban csak fokozta a nádorsághoz való ragaszkodást a hazafiakban, mert épen olyankor, mikor nem volt nádor, a legfellebbezőbb várakozásokat fűzték működéséhez. Bocskay István azt írja: „A magyar regimennek abból állott az ő tökéletes állapota, hogy nádorispány volt közöttük.“ Csakugyan ő volt a „király képe“, prorex, közvetítő a király és a honlajosok közt — mediator inter regem et regnicolas — mi állását messze túlemelte az állami főtisztségek színvonalán s bizonyos tekintetben a fejedelem egyenrangú társává tette.

Jogköre valóban királyinak mondható s a szorosabb felségjogok kivételével csaknem mindenben helyettesíté az uralkodót. Ő volt feje az ország hadügyének, közigazgatásának s igazságszolgáltatásának; az ő feladata volt a külügyekben érvényre emelni az ország érdekeit. Állásának nagy jelentősége már javadalmazásában kifejezést

nyert; évi 22, később 24,000 frt. készpénz fizetése volt, vagyis huszszor annyi, mint egy más zászlós urnak, az országbirónak. A királytól kijelölve s az országtól megválasztva, úgy szólván független volt mindkettőtől, s olyan hatalmat gyakorolt, mely nemcsak a királyéval concurrált, hanem olyan különféle képességeket is föltételezett, melyek a legritkább esetben szoktak egy emberben egyesülni. Katonának és diplomatának, törvénytudónak és organisatornak, hazafinak és udvaroncznak kellett lennie, hogy kimagasló hivatása minden ügykörét betöltse. Sok mással együtt az összes magyarországi hadak főparancsnokságát is reá ruházta a törvény. De a XVII. században ily álláshoz a vitézség, személyes bátorság már nem volt elég; a hadviselés már formális tudománynyá fejlődött, melyet csak állandó és rendszeres szolgálatban lehetett elsajátítani. A magyar nádorok nem voltak hadvezérek s azért Bécsben először is katonai jogkörüket kezdték csorbitani. Igazságügyi és közigazgatási működésüket kevésbé korlátozták ugyan, de utóbb e téren is összeütközésbe jutottak a gyarapodó királyi hatalommal. Nem a személyek idézték fel a viszályt, a helyzetből magából fakadt az. Az 1667-ben elhunyt gróf Wesselényi Ferenc nádor épen nem volt nyers, nyakas, követelő, jogaira tulságosan féltékeny egyéniség. Jelleme inkább békülékeny, modora sima, hajlamai a királyhoz vonzották. Még sem kerülhette ki a viszályt s maga állt egy nagy összeesküvés élére. Vele halt el a legutolsó régi magyar nádorispány. A kik 1681 után helyére léptek, azok már nem prorexek, hanem udvari és állami főhivatalnokok, míg végre a nádorság a királyi ház tagjaira szállt, s ezzel jellege tökéletesen megváltozott.

A nádori méltóság szünetelése idején az ország kormányzata a gubernium kezében volt, s a szorosabb értelemben vett közigazgatást közvetlenül maga, a pénz-

ügyi administratiót a pozsonyi és szepesi kamarák, az igazságszolgáltatást Szelepcsényi György esztergomi érsek királyi helytartó, végül a hadügyeket a bécsi hadi tanács, a hadügyministerium előde vezették.

Csak a pénzügyi mint közvetlenül királyi, vagyis állami közigazgatásban észlelhetők a XVII. században újabb eszmék és irányok befolyásai. A kormányzat többi ágainak jellege még teljesen régi, feudális középkori maradt.

Egyik jellemző sajátága a középkori államnak, hogy nincs helyi központja. Az egész állam személyes viszonyokon, szolgáltatásokon, adományokon, jószágokon épült föl, s amint nem találni benne a szó mai értelmében nemzeti közérzetet, úgy hiányzott olyan központi helye is, mely kicsinyben visszatükrözné az össznemzetet, s egyesiténé magában legkiválóbb hivatalait, vezérő egyéniségeit. Ilyen központja Magyarországnak a XVII. században nem volt. A király és udvara az ország határain kívül székeltek. A mellette levő királyi cancellaria — mint éppen ez időben hangoztatták — tisztán udvari s nem országos hatóság volt, és azt a jelentőségét, mely a mai nemzedék tudatában él, jóval később nyerte. Ott működött, hol a király, vagyis az országon kívül. Azon belül csupán a pénzügyi legfőbb két hatóságnak mint királyi hivatalnak volt állandó székhelye. De sem a nádori, sem az országbírói, vagy horvát báni állás nem volt helyhez kötve. Időnkinti viselőjük lakóhelye szolgált székhelyül is; ott intéztettek el a hivatalos ügyek, igazságügyi és közigazgatási teendők s a magasrangu zászlós urak magánjóságaikról csak bizonyos esetekben jelentek meg Pozsonyban. Az országgyűlést szintén hol Pozsonyba, hol Sopronba hívták össze, sőt a legtöbb megye egyszer itt, másszor amott tartotta gyűléseit, néha nem is a saját területén, hanem attól jó messzire. Így például Pest és Heves megyék Füleken

szoktak összegyűlni; Nógrád megye néha szintén ott gyűlésezett úgy, hogy a török uralom utolsó éveiben Fülek végvára három megye gyűlését fogadta magába. A törvény ez időben kezdett néhánynak állandó székhelyet rendelni a városokban, melyek — mi szintén jellemző, mert ma épen az ellenkező törekvést tanúsítják, — önkényt nem akarták a megyét vagy gyűlését körükbe fogadni. A megyei tisztségek viselői még kevésbé voltak székhelyhez kötve; megjelentek a közgyűléseken, de különben ott hivataloskodtak, a hol épen laktak. Ez a szokás egész a legutóbbi időkig fentartotta magát.

Intézményeiben tükröződik vissza a nemzet sorsa, az intézmények működéséből ismerhető meg, hogy valamely emberöltő milyen mértékben részesült az államélet jótéteményeiben, mit élvezett a rendezett viszonyok áldásaiból, a személy- és vagyonbátorságból, mit mondhatott magának ama jóllétből, melyet tagjainak biztosítani a polgárosult közállomány egyik főhivatása. Mindarra megadja a választ az állam alapintézményeinek működése. De nem csupán azt az intézményt kell szem előtt tartani, mely a törvénykönyv lapjain jelentkezik. Meg kell vizsgálni gyakorlati működését, társadalmi hatását, ki kell deríteni, mi maradt belőle papíron s mi ment át az életbe. Csak így nyerünk hű és teljes képet a közviszonyokról, melyek keretében a nemzet felszabadulása nagy eseményét megélte.

II.

Az igazság és kiszolgáltatása levén az államok fundamentoma, régi királyaink és országgyűléseink kellő figyelmet fordítottak az alaki és anyagi jogrendszer fejlesztésére. Az anyagi jog legfontosabb kútfeje maga az élet, a szokás, a gyakorlat volt ugyan, de épen az igazságügy

tekintetében törvénytárunk is elég gazdag s a Corpus Jurisban jogszolgáltatásunknak van határozott szervezete, mely ha nem is mindenben felelt meg a XVII. század haladásainak, a háborus idők legégetőbb szükségleteit nagyjában kielégíthette, ha a gépezet egyáltalán működhetett volna. A korszak egyik jogtudósa¹⁾ igen részletes tájékoztatást ad a magyar bírósági szervezetről, mely hű képe korának és rendi ellentéteinek. Paraszt, polgár és nemes külön-külön alaki és anyagi jog uralma alatt állott. Mindegyik más uton-módon kapta meg igazságát vagy büntetését, ha a jogrend ellen vétkezett. A parasztra az első forum a földesur volt, honnan a felebbezés a megyéhez ment. A nemes emberre viszont a legtöbb polgári és fenyegető ügyben első forumul szolgált a vármegye. Innen felebbezhette ügyét a kir. táblához, mely akkor lényegesen eltérő szervezettel bírt, mint a XVIII. században. Kicsinyben visszatükröződött benne az egész feudális világ. A királyi személynökön kívül helyet foglaltak benne egy pap s egy világi főnemes, továbbá a nádor és az országbíró helyettese (alnádor, alországbíró vagy mint akkor mondták a nádor vicéje) négy ítélőmester, négy köznemes, az esztergomi érsek két küldötte s végül a fiscus képviselője. Összesen tizenhat tag, kiknek rendes fizetésök naponként két forint, kiküldetés esetén az ételen italon kívül még két forint. A törvénytárgyalatásnak lehetőleg ünnepélyesen kellett folynia. A főbírák kocsin mentek a székházba. Mindenkinek ülőhelye pontosan meg volt határozva; ép úgy a szavazás sorrendje is a tagok méltósága szerint. A legalsóbbak — az érsek emberei — kezdtek s feljebb-feljebb menvén a felsőkre, a nádor vicéje fejezte be s az elnöklő személynök mondta ki a végzést. A bírácoknak arra kellett ügyelniök, hogy a törvények „becsülettel, tekinte-

¹⁾ Kitionich-Kászoni: Directio Meth. stb. Lőcse, 1650.

tes méltósággal, ért magok viseléssel, azaz minden zörgés, csetepaté, tétova való suttogás nélkül“ szolgáltassanak, és a székház ajtaja zárva tartassék.“ Mindenki maga perelhetett, de mégis ajánlatos volt ügyvédet vallani, a ki érti a törvényt.

Az országgyűlésnek szintén voltak birói teendői. Más perek a szentszék elé tartoztak, de ezek száma ez időben fogyni kezdett s főleg házassági ügyekre szorítkozott. Voltak városi törvényszékek, a város lakóira körülbelül ugyanazon illetékességgel, mint a megyeiek a nemességre. De a legfőbb, legfontosabb törvényszolgáltató székek a nyolczados bíróságok, octavák voltak. Octava háromféle tartatott. A rendes a közönséges igazság kiszolgáltatására negyven köznapon át folyt Pozsonyban és Eperjesen. A pozsonyi, mely kivételesen Nagy-Szombatban ülésezett, Szent-Lukács-ünnepi octava Liptómegyétől le a Dráváig, az eperjesi Szent-György-martyr octava az „Erdély birodalomig“ terjedő északkeleti országrész számára osztotta az igazságot. A második volt a rövid octava, husz napi tartammal Pozsonyban, a Tisza két partján levő vármegyék részére, s végül, ha némely rövid perek tárgyalására a nádor leküldte vicéjét, rendkívüli octava tartatott Kassán azon főurak számára, kik a közlekedés nehézségei folytán nem mehettek Pozsonyba.

Az országnak akkor három legfőbb birája is volt: a nádor, az országbiró és a cancellár. Mindhárom hivatalból tagja volt a rendes octavalis törvényszéknek, de a cancellár mint egyházi ember helyett ő felsége képében a személynök jelent meg. Három főbiró is levén, természetesen a judex curiae szintén korlátoltabb jogkörrel bírt, mint utóbb. Egyedül ő az, kinek székhelyére törvényeink már ekkor azt a kissé tágkörű határozatot tartalmazzák, hogy az igazságszolgáltatás érdekében vagy Felső-Magyarországban lakják, vagy legalább vicéje legyen oda való birtokos.

(1655. évi XXIII. t. cz.) Mert, mint a nádornak, ugy neki is volt vicéje — alnádor és alországbiró; — volt továbbá egy-egy ítélőmesterök, ellenben a személynök két ítélőmesterrel rendelkezett, de vicével nem. Mikor a kir. helytartó egyházi személy volt, neki is volt ítélőmestere. Az itt említettek mindnyájan tartoztak jelen lenni az octavákon.

A fent körvonalozott bírósági szervezet elméletileg kétségkívül megfelelt a kor szükségleteinek. De ez a szervezet csak papiroson élt s fölötte kis részében birt állandóan működni. Az octavák, a nagy pörök e forumai valami száz esztendei időközön át majdnem folyton szüneteltek. Az 1649. 76. t. cz. szerint körülbelül negyven évig nem tartatott octava. Az 1681. 29. t. cz. ujra azt mondja, hogy 1650 óta nem volt octava, még pedig, amint hozzáteszi, nem a perlekedők hanyagsága miatt. Természetes, hogy az a néhány nyolczados törvényszék, amely megtartatott, országra szóló eseménynyé nőtte ki magát, s számos család vagyoni és társadalmi viszonyaiban igazi forradalmat idézett elő. Az 1611-ben Eperjesen a nádor elnöklete alatti ilyen ítélőszékről mondja az egykoru német följegyzés, hogy összegyültek sok vármegyék, főurak, nemesek és városok. Az eredményt így jellemzi: Ugyanekkor némely szegény ember gazdag és némely gazdag ember szegény lett; némelyik parasztokat kapott, míg a másik elvesztette az övéit.¹⁾ Épen ilyen országos esemény volt az 1650-ki szintén Eperjesen, hova „sok urak mindenfelől mentenek.“²⁾ Az országgyűlés biráskodása ama hosszú időben, midőn vagy husz évig nem tartatott, természetesen szünetelt. A királyi tábla pedig 1676 táján

¹⁾ Memorab. Urbis Cibinentis (Kis-Szeben). Nemzeti Muzeum 358 fol. Lat.

²⁾ 1659-ki naptár. Nemzeti Muzeum.

egy évben egyszer gyűlt össze tizennégy napra, s akkor sem a felebbezett pörök elintézése végett, melyek in infinitum felszaporodtak.

A legfontosabb igazságügyi forumok egyáltalában alig működtek tehát. De az országos események zűrzavara még a kisebb helyi bíróságokra is kihatott. Városi és megyei törvényszékekről gyakran olvasható az egykoru följegyzés, hogy „a sok hadak miatt megszűntek a törvények“, vagyis az igazságszolgáltatás. Egyszer az ügyvédek veszekedése, máskor más efféle, a modern ember előtt csaknem hihetetlen okok szakították meg a helyi bíróságok működését. Hol a szolgabíró betegsége vagy a megyei táblabírák elfoglaltsága, hol más ilyen mellékes körülmény miatt maradt el a pörök tárgyalása. 1663. jan. 23-án a nádor utasította Zemplénmegyét, hogy a peres ügyek elintézését hagyja „boldogabb időkre.“¹⁾ Pedig ezek a helyi forumok tartották fenn azt a kevés jogéletet, ami az országban még megmaradt, miért is az 1649 és 1662-ki törvények a megye bíraskodási jogát polgári és örökösödési perekben lényegesen kiszélesítették. De ez a forum sem működött szabályszerűen s az igazságügyi miseriák nagy arányokat öltöttek.

Pedig a régi nemzedékben erősen kifejlődött a perlekedési viszketeg, s nem szabott neki korlátot a perlekedés roppantul költséges volta sem. Maradt fenn régi költségjegyzék is. 1669-ben Zemplénmegye alispánja egy nemes urat, aki egy másiknak hat talléron vett kutyáját letartotta s kiadni vonakodott, violentia miatt 100 frtra ítélte; a költségért és fáradságért pedig 40 tallérban — 60 frt. — marasztalta el.

Az igazságszolgáltatási állapotok 1680 körül a magyar nép helyzetének teljes sanyaruságát visszatükrözik. A nemzet-

¹⁾ Zemplénmegye levélt.

ben élő önkormányzati ösztön azonban a zűrzavaros viszonyok közt, úgy a hogy pótolni igyekezett az állami jogszervezet hiányait. A gyakorlati szükség egy új intézményt hozott létre, mely társadalmi úton akarta az igazságszolgáltatási gépezet fogyatékos voltából származó bajokat enyhíteni. Kifejlődött a választott, a mint akkor nevezték, „fogott“ bírák rendszere. Ez egészen a szokás-jogon alapult, a felek kölcsönös beleegyezését föltételezte s így, főleg tekintve a hozott ítélet végrehajtásának nehézségeit, általános érvényre nem vergődhetett. De azért elég gyakran találkozunk vele, még pedig igen jelentékeny, például határvillongási perekben. A fogott bírák száma a körülmények szerint változott, s van eset, hogy 27 tagból állt az ilyen bíróság. De egészben véve ez a kiegészítő eszköz csak kevésbé mérsékelte az igazságügyi viszonyok általános nyomorúságát.

Az alaki jog, az eljárás épen úgy mint az anyagi a régi törvényeken, Verböczy Hármaskönyvén s a szokáson alapult. A büntetőjog terén a „czégéres vétkek,“ gyilkosság, gyújtogatás, lopás, parázñaság stb. körüli eljárásban igen nagy eltérések mutatkoznak, mert megyék és városok önállóan alkothatták idevágó statutumaikat. A Praxis Criminalis osztrák-német büntető törvényköny a császári tartományokból a magyar viszonyok alakulására is hatott, s főleg városaink büntetőjoga már ez időben hozzá tartja magát. A külföldi eszmék és tanok azonban a magyar büntetőjogi gyakorlatban az itteni viszonyokhoz alkalmazkodtak s annyira átídomultak, annyira hazai jelleget öltöttek, hogy bűnvádi praxisunkat méltán lehet a sajátos nemzeti szellem visszatükröződésének, ama kor gondolkodása és hangulata kifejezőjének tekinteni. Barbár szigorúság mérsékelt, humánus vonásokkal vegyest jellemzik amaz idők bűnügyi gyakorlatát. Olyan országban, hol sohasem szünetel a fegyverzaj, nem csupán a harcmezőn, hanem a törvény színe előtt is igen olcsó volt az emberélet. A

halálbüntetés jelentéktelenebb büntényeknél is alkalmaztatott. A ki négy forintnál nagyobb értéket lopott, arra már az akasztófa várt, melyet háromszori kinzás előzött meg. De nem az akasztás volt a kivégzés egyedüli módja. Valóban bámulni kell azt a leleményességet, melyet az emberek egykor a halálbüntetés végrehajtásának minél változatosabbá tételében kifejtettek. Az akasztófa mellett ott volt a máglya, fővétel, kerékbe törés, elevenen való eltemetés, vízbe fojtás, melyeket a legtöbb esetben rettenetes kinzások előztek meg.

Egynémely határozatban a kor egész szelleme elevenedik föl.

Az asszonyt, ki szolgálója segélyével férjét megölte, a kinzó házban addig gyötörték, míg vallomást nem tett. Ha vallott, az asszonyi állatot az akasztófa előtt elevenen eltemették. A szolgálót, kinek gazdáját védeni s nem elveszteni lett volna kötelessége, meztelenre vetköztetve székérre kötötték, melyen tüzes kinzóeszközök voltak, az utcákon végig tüzes fogóval csipdesték s az akasztófa alatt lefejezték.

A ki házastársát megmérgezte, a nő, ki gyermekét megölte, vagy hajadon leányát pénzért paráznaságra adta, máglyára került.

A kerítőnőket — főleg bábák és vénasszonyok álltak e foglalkozások gyanujában — zsákba dugták és vízbe fojtották.

A tetten kapott házasságtörőket a férj nyomban megölhette. Ha nem birt velők, a bíró ítélte el őket. Az akasztófa alatt mély vermet ástak s a két elítéltet egymás mellé fektették, de úgy, hogy közöttük nagy csomó tövis legyen. Azután testöket egy karóval átszurták s elevenen eltemették, vagy kivételesen lefejezték őket.

A ki bármilyen, még a legocsmányább életet folytató nön is, erőszakot ejtett, azt addig kinozták, míg tettét be

nem vallotta. Akkor lábánál fogva lófarkára kötötték és az utcákon végig hurezolva az akasztófa alatt fejét vették, vagy kerékbe törték.

A hamis pénzesinálót megégették olyanformán: Fának a hajából süveget formáltak, a süveg karimáját meglyukasztva a hamis pénzzel körülaggatták s az elítélt fejére tették. Az illetőt azután megkötözték s süvegestül az akasztófához vitték, hol megégették. Ugyancsak máglyára került, ki a templomban levő szentelt tárgyakat ellopta; a vén asszony, ki a szent sacramentummal vagy szent képekkel boszorkányságot üzött; a ki vérfertőztetést vagy természet elleni bűnt követett el.

A rablókat sokáig kinozták, azután lófarkra kötötték s végül kerékbe törték.

A mészárost, a ki lopott marhát olcsón megvett s levágott, felakasztották.

A ki álkulcsesal egy lakatot megnyitott, azt előbb háromszor megkinozták, hogy nagyobb fájdalmat szenvedjen, erre felakasztották.

A ki másnak kertjéből vagy szőlejéből csak egyetlen csemetét kiásott s eladott, vagy a saját kertjében elültetett, azt előbb pelengérre állították, azután félkezét tőkére kötözték s levágták. A testcsonkítás azon ó-testamentomi elv szerint: fejért fejet, kézéért kezét gyakran fordul elő a felsorolt büntetések közt,¹⁾ ámbár a nehéz testi sértéseket is majdnem mindig csupán pénzbírsággal fenyegették.

A halálbüntetés ez elijesztően gyakori alkalmazásában nem a magyar nemzet barbár, kegyetlen hajlamai jutnak kifejezésre. Mindenütt olyan volt akkor a büntető-

¹⁾ A felső-magyarországi városokban divó e büntetőjogi határozatok a Jus civile sive statuta stb. 1701-ben Bártfán megjelent munkából vannak véve.

jog s a társadalom azon része, mely életét és vagyonát féltette, Európaszerte hasonló kiméletlenséggel védekezett azon rész ellen, mely az életet és vagyont folyton fenyegette. A büntetőjog szigorú határozatai csak arra vallanak, milyen roppant volt ez utóbbiak száma s milyen csekély büntényekre kellett a legsúlyosabb, legkegyetlenebb fenytéseket alkalmazni, hogy elijeszszék az embereket e cselekmények elkövetésétől. De az elrettentés egyoldalú rendszerének egész hiábavalósága soha sem tűnt ki annyira, mint a tizenhetedik században. Minden szigor, minden brutalitás daczára folyton szaporodott a büntények száma; az emberek úgy megszokták a kivégzést, a borzasztó kinvallatást, hogy nem is féltek többé a bakótól. A leghirhedtebb gyilkosok, zsványok, fosztogatók épen azok sorából kerültek ki, kik törvényes szolgálatuk teljesítésében legtöbbször nyertek alkalmat a kivégzettek kínos halálküzdelmét végig szemlélni. Az elrettentés rendszerének hatástalanságát hazánkban már a XVII. század derekán constatálta Simplicissimus, egy figyelmes utazó, az a német katona, ki nyitott szemmel, a kalandor elfogulatlanságával járta be az országot s élményeit pompás humorral írta meg.¹⁾ Már ez egyszerű katona említi, hogy a kegyetlen kivégzések látása a megyei drabantokat annyira fásulttá teszi a büntetés iránt, hogy igen sokszor magok is ott hagyják a nemes vármegyét s felcsapnak zsványnak.

De minden szigora mellett sok enyhe és emberséges vonás jellemzi régi büntetőjogi praxisunkat. Bármi kegyetlenül fenytített a lopás általában, bizonyos esetekben a törvény méltányosságot is gyakorolt. Ha a munkát kereső ember sem foglalkozást sem alamizsnát nem

¹⁾ Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus. Először megjelent 1683. Ujra kiadatott 1854-ben.

kapva, a piacon egy kenyeret lopott, vagy ha valaki ezt akkor tette, mikor maga, neje vagy gyermekei éheztek, ezért tetten érés esetén sem büntették. Mikor valaki gyilkosság vagy emberölés miatt vád alatt állt, az ítélet meghozatala előtt a bíró háromszor figyelmeztette azt, ki a vádat emelte, a megölt nejét vagy gyermekét, ne kívánja vádlott halálát, hisz ezzel nem támad fel a megölt. De a humanusabb szellem főleg a tortura, a kegyetlen kínzó eszközök alkalmazásában érvényesült. Használtatott nálunk is eleget s a vallomás kicsikarásában igen jelentékeny szerepet játszott, noha nincs állami törvényünk, mely alkalmazását elrendelné. A szokás hozta be, melyet a törvény utólag azzal szentesített, hogy kimondotta, hogy nemes embert kinpadra vonni nem szabad. Ezzel használatát a nem-nemesekre formálisan megengedtetett, de a nemzetet józan ösztöne mindig visszatartotta azoktól a rettenetes visszaélésektől, melyeket a többi, akkori művelt államok a torturával elkövettek.

Nálunk e téren mindig bizonyos mérséklet mutatkozott s ennek köszönhető, hogy a XVII. század magyar törvénykezésének évlapjait nem szennyezi be, mint a külföldieket a tömeges „justiz“-gyilkosság, boszorkányok, ígézők roppant számban való lemészárlása. Angolok és németek sok ezer és ezer ember életét oltották ki a sátán és démonai ellen vívott örületes küzdelemben. A közszellem e rettenetes, vérengző eltévelyedésében a kinpadnak elsőrangú szerep jutott. Tizenegy év alatt és épen a legnagyobb politikai szabadság korában az 1649—60-ki forradalmi időben Angliában háromezernél több embert vitt máglyára a boszorkányokban való hit. Pedig kinpad nélkül soha boszorkányt, ígézőt meg nem öltek volna. Az csikarta ki a képtelen vallomásokat az agyonkínzott áldozatoktól. A babonahit, a boszorkányok üldözése eljutott ugyan hozzánk is, de a magyar nemzet józanabb

szelleme, elfogulatlanabb gondolkodása épen abban nyert praegnans kifejezést, hogy olyan korban, midőn a külföldön igazi ember-hekatombákat követelt a tortura segítségével a babona, az ördögösség tévhitének nem szolgáltatta ki teljesen a büntetőjogot.

III.

A modern világ külön választotta ugyan az igazságszolgáltatást és a közigazgatást, de szoros és szerves kapcsolatukat nem szakíthatta szét. A XVII. században az elválasztást még nem ismerték; igazságszolgáltatás és közigazgatás a legbensőbbben összeforrott, s első sorban az önkormányzat alapján nyugodott. A helyi adminisztrációnak a városokon kívül szervezett közege a megye volt, s a mostanitól lényegesen eltérő hivatást teljesített. Ama nagy feladatokat, melyeket ma a népoktatás, az egészségügy és culturélet széles mezején szolgál, akkor még vagy nem ismerte, vagy a maitól teljesen elütő módon fogta fel. Néhol összehasonlíthatatlanul többet, néhol aránytalanul kevesebbet tett mint ma. Legnagyobb jelentőségre azonban az általános politika terén vergődött, honnan ma nagyobbára leszorított, hogy idejét és tevékenységét termékenyebb talajon értékesítse. Egykor másutt nyugodott működésének súlypontja, s főleg a guberniummal, az idegen és törvénytelen uralommal szemben a megye mint az egyetlen törvényes alapon szervezett hatalom az adminisztratív teendők helyett inkább az össznemzet jogai védelmén fáradozott; benne öszpontosult a politikai közszellem, a mennyiben alkotmányos módon egyáltalán kifejezést nyerhetett. Törvényes központi kormányzat hiányában ennek teendőit is lehetőleg magához ragadta; nemcsak adminisztrált és törvényerejű statutumokat alko-

tott, hanem működött mindenféle téren és irányban. Követei a bécsi udvarral, a császári hadak tábornokaival, a szomszédos török pasákkal, a kurucok vezetőivel alkudoztak a legfontosabb országos ügyekben; küldöttei feljártak Bécsbe, Pozsonyba, Kassára, a török végvárakba, tanácskoztak a szomszéd vármegyékkel úgy, hogy a megye a szűkebb közigazgatási jogkör keretéből messze kiemelkedő jelentőségre vergődött, olyanra, minővel azelőtt sohasem birt. Az a vármegye, mely mint az alkotmány védbástyája él a köztudatban, a török uralom utolsó éveiben jelentkezik először a magyar történelem évlapjain.

Hatalma öregbedésének titka abban rejlett, hogy ő volt akkor az egyetlen szervezett localis intézmény s a gubernium sem szolgálatába erőszakolni, sem megtörni nem tudta, mert nem birt helyére más szervezett hatalmat ültetni. A helyi közigazgatást csehek és németek kezébe adni, mint a Bachkorszak tette, az országot idegen tisztviselőkkel elárasztani, arra akkor még gondolni sem lehetett. A megyében pedig nem volt elem, melynek érdekeire vagy rokonszenveire egy idegen kormány támaszkodhatott volna. A megye természetes ellensége volt a guberniumnak s vele szemben vagy épen a gubernium daczára folyton terjesztette hatalmi körét, beleavatkozott mindenbe, magához ragadott mindent s a Pozsonyba szorult idegen kormány legfőlebb akkor tudta engedelmességre bírni, ha zsoldosaival kényszerítette akarata teljesítésére. Ez irányban tett ugyan sokszor kísérletet, de az így kierőszakolt engedelmességnek szükségképen csak pillanatnyi hatása lehetett.

A megye tehát ez időben nemcsak életerős szervezet volt, hanem az állam központi hatalmának rovására tulajdonságos jelentőséget és hatáskört szerzett. Elősegítette e törekvését az ország kedvezőtlen területi alakulata is. Pozsonyból azt a keskeny és hosszan elnyúló földdara-

bot, mely a magyar királynak megmaradt, szabályszerűen kormányozni nem lehetett. A távolabb eső északkeleti megyék e földrajzi configuratio folytán olyan önállóságra vergődtek, mely bizonyos körülmények közt az ország egységére is veszélyessé válhatott. A Pozsonyhoz közelebb eső megyék nem is juthattak olyan független szerephez, mint a távolabbi északkeletiek. Északon és keleten nőtt a megyei intézmény nagyra s fejlődött igazi hatalommá, mely nem ijedt meg semmiféle pozsonyi kormánytól, hanem épen azért, mert Pozsonyban idegen kormány működött, ő maga annál nagyobb hévvel szállt a nemzeti érdek, a törvény védelmére s hol férfias bátorsággal, hol okos számítással, furfanggal, lekenyerezéssel s ha kellett merész passzív ellenállással vitte keresztül a saját akaratát.

A kor zűrzavaros viszonyai híven visszatükröződtek a megye működésében. A guberniumon kívül közvetlenül érintkezett a koronás királylyal, a királyi kamarával, a császári hadak parancsnokaival, a végvárak kapitányaival, szóval minden néven nevezendő hatósággal és hivatallal. Mindegyik hozzá fordult, rendeleteivel, parancsaival, kívánságaival zaklatta, sokszor a legellentétesebb, sokszor teljesíthetetlen követeléseket intézve hozzá. A megye a nehezebb helyzetekben sem vesztette el türelmét, classicus nyugalját. Megtette, a mit jónak talált; védte jogkörét, a mint a körülmények engedték; zsebre rakta a császári tábornokok szemenszedett gorombaságait, melyekkel irásban traktálták őt magát vagy szóval a táborba küldött követeit, de azért nem tett mást, mint a mit maga akart, vagy az adott körülmények közt tenni lehetett. A legválságosabb időben sem feledkezett meg a saját tekintélyének fentartásáról. Habár torkára volt téve a kés 1676-ban, a guberniális uralom virágkorában, Abaujmegye meglepő bátorsággal utasította vissza a kamara beavatkozását a

megye ügykörébe. Egész nyíltan izenté meg a kamarás uraknak, hogy „hazánk szabadságával“ nem gondolnak s „rendetlen s Nagyságtok és Ktek autoritását excedáló és igen gonosz példájú“¹⁾ intézkedést tesznek, melyet a megye minden eszközzel meg fog hiusítani.

Fölfelé azonban az ily daczos erélynek inkább elméleti jelentősége volt s a legfőbb hatóságokat nem tartották vissza a további törvénytisésektől. De alulról is intéztettek támadások a megye tekintélye ellen s ezeket hatékonyan tudta és szokta megtorolni. 1672-ben Pestmegye dunamelléki és kunsági helységei nagy népgyűlést tartottak, melyen elhatározták, hogy mivel a megye és a magyar hatóságok nem védik őket a végbeli katonák kegyetlen dúlásai ellen, Spankau tábornokhoz, a császári hadak főparancsnokához fognak folyamodni. Mint mondták, a végszükség kényszerítette őket e lépésre, mely sikerre is vezetett, mert Spankautól megfelelő védleveleket nyertek. Sőt hogy tettöknek megszerezzék a törvényesség látszatát, az érdekelt lakosok a dolgot a megyének is bejelentették. Itt azonban nagy zavar támadt; a megye elfogatta az illető helységek kiküldötteit, bűnvádi eljárást indított ellenök, a királyi kamara rendeletére sem akarta őket kibocsátani, sőt végül a mozgalom megindítóját, ki a megyei hatóságtól elszakadva idegen hatalomhoz folyamodott, halállal akarta fenyegetni. Ilyen szigorral örködött a megye a maga jogkörén s épen az idegen uralom korában kényszeríteni merte és birta a területén élő lakosságot, hogy bajai orvoslását ne a császári hatóságnál, hanem egyes egyedül ő nála szorgalmazza. Más hatalmat nem tűrt meg maga mellett a saját területén. Csak az erőszak kényszerithette pillanatnyilag az engedésre. De a mint az

¹⁾ Abaujmegye 1676. szept. 30-án Kassán kelt felterjesztése, Orsz. Lev. Limbus 1676.

erőszakos nyomás elmúlt, a megye nyomban visszahelyezkedett előbbeni jogkörébe.

Mint a különböző hatóságokkal, úgy egymással is sűrűn leveleztek a megyék s ha valamelyik bizonyos sérelmek orvoslására Bécsbe követet küldött, fel szokta kérni szomszédjait, járuljanak ők is a költségekhez. A középkori politikai szervezetnek megfelelően a megyék bizonyos szűkebb kapcsolatba léptek egymással külön érdekeik védelmére. De ez mindig politikai célból történt s a viszony politikai, nem pedig administratív jelleget öltött.

Az idők folyamán így támadt a hét vármegye csoportja, mely néha tizenhárom vármegyére bővült ki; ez volt az északkeleti országrész. A városok közt az öt, később hat felsőmagyarországi város hasonló viszonyban állt egymással. De sem e csoportosulás, sem az országnak Alsó- és Felső-Magyarországra való felosztása, mely a XVII. században általánosan divott, mikor a dunántúli részt Alsó-Magyarországnak, a többbit Felsőnek nevezték, nem birt jelentőséggel a tulajdonképeni közigazgatás terén. E tekintetben a csoport minden tagja megőrizte teljes önállóságát s közös fáradozásaik, tanácskozásaik, actióik mindig általános politikai célok valósitására irányultak.

Mint közigazgatási és önkormányzati tényező a megye teljesen Verbőczy populusának, a nemesség különböző rendjeinek intézménye volt. Már említettük, hogy sok megye még ez időben sem birt állandó székhelylyel. A gyűléseket oly helyeken tartották, melyeket legkevésbé fenyegettek a törökök portyázásai. A megye élén a király képviselője, a főispán állt. Igen sok megye főispánsága örökös volt a nagybirtokos főuri családokban. A ilyen született főispánok gyakran nem a megye területén laktak, másokat viszont fiatalságuk gátolt a főispáni tiszt személyes teljesítésében, mi szintén elősegítette a megyei intéz-

mény önállóságának kifejlődését. A megye valódi feje és vezetője mindinkább a választott alispán lett, még katonai tekintetben is. Mert a megyében még mindig a társadalom középkori katonai szervezete tükröződött vissza. Névleg a megye ekkor is katonai intézmény volt, s összeségében az ország egyik fontos honvédelmi tényezőjét, a nemesi fölkelést képviselte; közegei nemcsak polgári tisztviselők, hanem a fölkelő sereg katonatisztei voltak s az 1662-ki fontos honvédelmi törvény a helyi sereg vezérévé szintén az alispánt jelölte ki. De mint katonai intézmény a megye már elavult, mi épen kevésbé az említett reformtörvény meghozatala után az 1663—4-diki háboruban bizonyult be leginkább.

A megye központi vezetése az alispán kezébe volt letéve. Mellette működött a jegyző, ki néha két-három megyét szolgált egyszerre s a megyei életben nagy szerepet játszó táblabírói kar. A megye — terjedelme szerint — több járásra (processus) oszlott; mindegyiknek élén a szolgabíró s 2—4 esküdt állt. Voltak még más hivatalok, adószedők, — dicatorok, rovók, — megyei katonák — drabantok — parancsnokai stb. A tisztviselőket és táblabírákat évenként a székepitő széken (sedes restauratoria) választották. Ezt egy nappal szokta megelőzni a számonkérő szék (sedes exactoria), mely elé a szolgabírák bevételeikről és kiadásairól a számadást terjesztették. Voltak törvényszolgáltató székek (sedes judiciaria), melyek két-három, kisebb megyékben egy napig tartottak a peres ügyek elintézése céljából, továbbá sedes sigillaris, sedes rectificatoria s általában a megye igen gyakran és sokféle ülést tartott egy-egy esztendő folyamán. A nagy megyei közgyűlés, a congregatio generális néha ünnepélyesen a megye kibontott zászlaja alatt a mezőn (sub expanso vexillo Cottus in Campo) ment végbe, főleg a megyei nemesi fölkelő sereg táborba szálltakor.

A mily sokoldalú szerepet játszik ez időben a megye a politika terén, oly kevésbé termékeny maradt működése a szó szoros értelmében vett közigazgatás ügyeiben. Noha, mint említettük, a XVII. századi administratio még számos olyan feladatot, melyet ma kielégíteni tartozik, nem ismert, sokat pedig az egyházzal s a királyi hatalom szilárdulása folytán ez utóbbival osztott meg, hatásköre a mainál mégis jóval tágasabb volt. Ő szabályozta a büntetőjogot, sőt részben a magánjogot; limitálta az élelmiszerek és mindenféle árucikk árát; mélyen belenyúlt a kereskedelem és ipar viszonyaiba; rendezte a czéhek ügyeit és czivakodásait; kivetette, behajtotta s elszámolta az országos és megyei adókat, végezte a közbiztonsági teendőket, vigyázott az utakra, hidakra, közmunkák teljesítésére a végváraknál, a vizek szabályozására, a közérkölcsök állapotára, s megfelelő törvények hiányában mindenre szabályrendeletet alkotott. Hozzá fordult mindenki, kinek baja, panasza volt, az egyes községek, az egyházak, a császári tábornokok, magánosok, testületek, szóval vállain olyan óriási, olyan sokféle teendő halmozódott össze, melyet szerény anyagi és másnemű eszközeivel még kedvező körülmények közt sem láthatott volna el. Az ország mostoha helyzete folytán azonban a tulajdonképeni közigazgatást a legnagyobb mértékben elhanyagolta. Közbiztonsági, igazságszolgáltatási, adóügyi s sok más tekintetben anarchicus állapotba hanyatlott az ország; néha olyan volt helyzete, mintha semmiféle közigazgatási szervezet nem létezett vagy legalább nem működött volna. Nemcsak a gubernium korában észlelhető e sajnos jelenség; egyes nádorok gyakran kiemelték ezt s egyik országgyűlés a másik után kényszerült ugyanazon apróbb ügyben törvényt hozni, bizonyosságául annak, hogy az előző törvény nem vezetett célhoz, nem hajtotta végre. Épen a tulságosan nagy hatáskör tette lehetetlenné a rendszeres

közigazgatási tevékenységet. A megye sokat markolt, de keveset fogott s épen azért, mert mindent neki kellett volna végeznie, a legtöbbször szertelenül keveset, néha semmit sem végzett.

Milyen nagy aránytalanság forgott fenn a megye széles jogköre s a rendelkezésre álló eszközök közt, s ennek folytán milyen csekély lehetett a közigazgatás terén valóban elért eredmény, azt a legszembetűnőbbben egy megyei költségvetés, az évi bevételek és kiadások kimutatása tünteti föl. Költségelőirányzatok akkor még a magyarországi hatóságoknál sehol sem divatoztak, de a tényleges bevételeket utólag elszámolták. A megyénél ezt az egyes szolgabírák tették a számonkérő szék előtt s így gyűlések jegyzőkönyveiből kell a megyei költségvetést rekonstruálni.

Borsodmegye 1670. évi kiadásait és bevételeit a következő év január 27-ki gyűlésén terjesztette elő a megye négy szolgabírája. Három járásból e kimutatások¹⁾ elég részletesek, s egy pár összeadási hibán kívül szabatosak is. Ellenben a szendrői járásról csak néhány zavaros szám szerepel, melyen eligazodni nem lehet. Így az alant közlött kimutatások és adatok Borsodmegyének csupán három járására vonatkoznak. Ezek szerint a megye 1670-ki költségvetésének főszámai következők:

I. Bevételek.

Kirovás.	Levonás és költség.	Tiszta bevétel.
1734 frt 98 dr.	277 frt 08 dr.	1457 frt 90 dr.

II. Kiadás.

Összesen . . . 1313 frt 25 dénár.

A szendrői járás jövedelmét szintén ez arány szerint számítva, a megye egész évi netto bevétele, melyből nem

¹⁾ Borsodmegye levéltára.

az országos terhek, hanem a törvényhatóság szükségletei fedeztettek, semmi esetre sem érte el az 1700 frtot. Pedig Borsod a hódoltság daczára a nagyobb és népesebb megyék közé tartozott. Bármi tetemes volt az akkori és a mostani pénzérték közti különbség, Borsodmegye 1670-ki budgetének főösszegei mindenképen szerényeknek mondhatók. E számokban a megyei intézmény culturpolitikai működése nagyon szerény alakban jut kifejezésre.

A megye mint nemesi intézmény saját szükségleteit jó részben a nemesség adójával fődözte. A kirovást a megye eszközölte, a szolgabíróra csak a behajtás feladata várt. Minden év elején megkapta a saját járására vonatkozó „registrum“-ot, hogy a benne kivetett tételeket beszedje s utólag elszámolja. A befolyó összeg, valamint a végrehajtások után a szolgabíró és esküdt-társait külön díj illette. Mind e díjakkal együtt a judlium és jurátusai egész fizetése évenként 52 frtra ment. Ennyi szerepel e czímen a járások kimutatásában.

A megyében lakó főurak és nemesek hozzájárultak a megyei szükségletekhez. A nem megyebeli uraktól szintén szedtek bizonyos alkalmakkor taksát. Végül minden kapu (porta) — ez ama kor adókulcsa, — főleg a jobbágság állami adózásánál — fizetett valamit a megye számára is. De míg a nemesség adója az összes jövedelemnek körülbelül 80%-át teszi, a portalis adózók, a jobbágyok csak mintegy 20%-kal járultak a törvényhatósági költségekhez. A kirovott összegből levonták a megye összes tisztviselőinek, továbbá az év folyamán elhunytak vagy véginségre jutottak taksáit, valamint a szolgabíró és esküdték díját és a levonások után maradt netto összeg került részletes elszámolásra a következő év számon kérő széke előtt. Megyei pénztárnok még nem volt — legalább Borsodban nem — s a szolgabíró maga kezelte a bevételt s eszközölte az alispán utalványára a kifizetést.

seket. Az év végeig el nem költött pénzt a számonkérő széknek volt köteles átszolgáltatni. De ezt nem mindenkor tette. A jegyzőkönyvek szerint sokan voltak hátralékban, melyet egyesektől sohasem lehetett behajtani.

A megyei kiadások főbb tételei tüntetik föl a legjellemzőbben a megye tevékenységét. A számadásokban a kiadások nincsenek csoportosítva. A szolgabíró csak azt említi, hogy ilyen vagy amolyan célra ennyit meg annyi költött. A kiadások főbb czimei különféle apróbb tételből következőleg vonhatók össze:

Adomány egyházra és iskolára	20	frt	—	dr.
Kivégzési költségek	15	"	—	"
Megyei rabok élelme	7	"	06	"
Béklyó és bilincs	5	"	70	"
Ajándékok	130	"	—	"
Követségek	361	"	—	"
Megyei katonaság	91	"	80	"
Az alispán fizetése	122 ¹⁾	"	—	"
Adósságtörlesztés	150	"	—	"
Fülek erősítése	50	"	—	"

Ezek a legfontosabb kiadások. A többi apróságokra oszlik el. A felsorolt tételek még szorosabban összevonhatók. A megye egész culturtevékenysége egy évi időben arra szorítkozott, hogy tiz frttal segítse a miskolci iskolát s ugyanannyival járult egy templom felépítéséhez. Igazságszolgáltatási kiadásai — a szolgabírók fizetésén kívül — sem sokkal többre mennek. Három tételben valami 28 frt szerepel, s ebből 15 frt kivégzésre. Egy-egy kivégzés csupán 3 frt költséggel járt, s a megye három járásában 1670-ben nem kevesebbet mint öt embert végeztek ki. Jelentékenyebbek a közbiztonsági kiadások. A megye katonái, kik rendszeren rendőri szolgálatokat végeztek,

¹⁾ Egész évi fizetése 150 frtra ment.

főleg Diós-Győrött állomásoztak. Szükségletök nincs részletezve, de kétségtelen, hogy az itt szereplő összeg az egész költségnek csak töredéke, ámbár a megye rendőrkatonáinak száma ez időben szintén igen csekély lehetett. Hogy a közbiztonsági szolgálattal a megye keveset törődött, arról tanuskodik a közbiztonság teljes megrendülése, melyről az egykoru emlékek hajmeresztő képet adnak. A nádorok s más főtisztviselők ez irányban tett sürgetései fogamat nélkül maradtak. A megyének nem volt pénze a szükséges rendőri erő fedezésére. A Dunántuli hét megyének például 1659-ben 100 lovas és 200 gyalog katonát kellett volna tartania, de összesen csak 80-at tartottak. Vasmegegyében 88 helyett csak 15 szolgált, Sopronban szintén ennyi. Veszprémmegye mindössze négy emberrel rendelkezett a közbiztonság fentartására.¹⁾

A gubernium idején a megyének annál kevésbé jutott pénze ily célra, mert az új adók és különösen a német hadak eltartására követelt nagy összegek kimerítették minden erejét. Így Zólyommegye 1674-ki áprilisi közgyűlésén keservesen panaszkodott, hogy a lopó törökök ellen 30—40 gyalogot nem képes tartani.²⁾

Borsodmegye budgetének valami 40%-a az ajándékok és követségek két tételére esik. A kettő kiegészíti egymást. A megye 100 frtot Rottal gróf császári biztosnak, 30 frt ára bort pedig a kassai kapitánynak küldött ajándékol. Ebben és a bécsi, kassai, eperjesi, egri stb. követségekben, melyek együttvéve csaknem 500 frtot igényeltek, nyilatkozik a megye ez időben legfontosabb tevékenysége, a politikai. A mint ezen költségei a legnagyobbak, úgy politikai működése szintén tulszárnyalja minden más

¹⁾ Nádasdy Ferencz gróf jelentése a pozsonyi kamarához 1659. márcz. 22. Orsz. Lev.

²⁾ A kamarához intézett felterjesztése. Orsz. Lev.

irányu tevékenységét. De bármilyen meddő maradt a közigazgatás terén, a megyei intézmény egészségesnek, életvalónak mutatkozik, mert egészen a nemzeti talajban gyökerezett. A megrongált, haldokló államszervezetben ő az egyedüli, mely megővta ifjúi erejét, mely folyton nagyobb tevékenységi tért s ezzel jelentőséget szerzett már a XVII. században s az idők annyi változása közepett fenn tudta tartani később is.

IV.

A mint közigazgatás és igazságszolgáltatás, úgy honvédelem és pénzügy is szorosan összefüggenek, mely ténynek jóval Montecuccoli előtt minden hadvezér a maga módja szerint kifejezést adott. A XVII. századi magyar állam pénzügyi és adózási szerkezetének ismerete nélkül a magyar honvédelmi intézmény állapotát sem lehet megérteni. Közigazgatás és igazságszolgáltatás kevésbé függték attól, képes-e az állam az illető közegek megélhetéséről kellően gondoskodni. Legnagyobb részök nem is az államtól kapta fizetését. Ellenben a honvédelmi tényezők működésére döntő befolyással volt az, fizet-e pontosan a kincstár; van-e pénze, a mikor s a mire kell s fedezik-e a befolyó közjövedelmek a hadügyi szükségleteket. A nemzetek történetében a nagy katonai organisatorok mindig olyankor tűntek föl, mikor az államkincstár vagy tele volt, vagy könnyen meg lehetett tölteni. A török birodalom hatalmi tulsulya a maga idejében szintén e tényen alapult s az ozmánok hadszervezete ama pillanatban indult hanyatlásnak, midőn a szultánok féktelen pazarlása vagy meggondolatlan vállalatai a közjövedelmeket kimerítették s a kincstárt kiürítették.

A XVII. század magyar államának pénzügyi és adózási viszonyai leverő képet nyujtanak. Az adórendszer is

a mohácsi vész előtti időből származott s noha törvényeink időnkint toldoztak-foltoztak rajta, lényegébe ható reformnak nem vetették alá. Az adókules, az adók kivetése, behajtása változatlan maradt a változott viszonyok közt is. Egyedül az összeg változott, nőtt s fölemésztette a nemzeti jövedelem egy jelentékeny részét a nélkül, hogy az államkincstárt a feladatai valóításához szükséges eszközökkel ellátta volna. Lényegileg még nem veszté el érvényét nálunk a középkori hűbérrendszernek azon Európa-szerte uralkodó elve, hogy a szabad ember, a földbirtokos adót nem fizet s az uralkodó azért kapja az államjavakat, s az indirect adók — regalia, vectigal — szedési jogát, hogy azok jövedelméből fedezze a közszükségleteket. Csak időnkint szavaztak meg a rendek a felszaporodó kiadásokra önkénytes segílyt — dona gratuita, subsidia —, tehát nem tulajdonképeni direct adót s azt is első sorban a jobbágyok rovására. Mindazonáltal a XVII. században a nemesi adómentesség kiváltságán sok csorbát ütöttek a körülmények s a jog csak elméletileg élt. A nemes ember fizette a koronaörség költségeit — pecunia coronalis — fizetett váltságot a személyes insurrectióért, néha maga is adott subsidiumot a királynak, hozzájárult a megye szükségleteihez, s habár mind e terheket lehetőleg jobbágyaira igyekezett áthárítani, mi gyakran sikerült, hisz ő volt a megye, vagyis a végrehajtó közeg, adómentessége a valóságban akkor már sokszorosán át volt lyukasztva.

Az állam fokozódó kiadásaival azonban a közjöveldelmek nem álltak kellő arányban.

A kincstár tehát folyton új bevételi források nyitásán fáradozott s a pozsonyi gubernium egyik főczéljául épen a magyar adó- és pénzügyek javítását tűzték ki. A királyi hatalom megszilárdulásának első következményei minden európai államban épen financiaális téren nyilatkoztak a leghatékonyabban. Az uralkodók jövedelmei min-

denütt megszorodtak. Bécsben is ezt akarták. De csak ügyetlen utánzásig tudtak emelkedni. Nagy adókat vetettek ki, tulzott igényekkel álltak elő; azt azonban nem vették észre, hogy a külföldön a pénzügy-politika már nem csupán szűkkeblű kincstári, hanem nagy arányú gazdasági szempontokat követ s földművelés, kereskedelem és ipar fejlesztésével törekszik a népet oly helyzetbe juttatni, hogy az állam felszaporodó terheit könnyen elviselhesse. Franciaországban már átgondolt és következetes gazdasági politika gyámolította a nemzet teherviselési képességét. Bécsben ilyesmivel keveset gondoltak s egyszerűen úgy okoskodtak, hogy Magyarország nem fizet annyi adót, amennyit fizethetne.¹⁾ 1670 után furfangos bécsi kormányfőről folyton azon törték fejüket, minő új jövedelmi forrásokat lehetne nyitni, hogyan lehetne a már meglevőket még jobban értékesíteni. Az ország viszonyait azonban legkevésbé sem ismerték, s a merész kombinációk ma egészen gyerekes benyomást keltenek. A legfantasztikusabb számításokat tették. Abból indultak ki, hogy Magyarországon mindennap 125.000 pint bort isznak meg az emberek. E fogyasztásból roppant összegeket akartak kinyerni. Terveikben kiváló szerep a — csizmadiáknak jutott; minden csizmát, papucsot, s más lábbelit meg akartak adóztatni s csak a csizma-adóból valami 200.000 forintot reméltek évenként. Ez együgyű tervek némelyikével kísérletet is tettek s 1672-ben úgy megterhelték az országot, hogy a következő évben a gubernium adóleszállítást kényszerült engedélyezni. De még az így mérsékelt adóból is vajmi kevés folyt be. Noha a megyét folyton zaklatták, s az adóbehajtáshoz katonai karhatalmat alkal-

¹⁾ Ez volt Montecuccoli gróf nézete is, ki L'Ungheria 1673. című munkájában fölemlíti, hogy Magyarország annyi adót sem fizet, mint a kis Morvaország.

maztak, a tényleg elért eredmény nem állt arányban a nagy előirányzatokkal. A kincstár tovább is üres maradt s az adóemelés hatása egyes-egyedül az adóhátralékok elijesztően nagyra növekedésében nyilatkozott. A gubernium kudarcot vallott minden téren, de sehol sem oly teljeset, mint a kincstári jövedelmek gyarapítása körüli igyekezetében.

Az idegen uralom először a nemesség adómentességét szüntette meg s ekképen a régi kiváltságot elvben is eltörölte. Minden nemes embertől öt frt évi fejadót kívánt. Ezenkívül a régi telekadót, a dicát, melyet az országgyűlés mindig csupán meghatározott időre és pedig rendszeren a jobbágyok terhére szavazott meg, a nemesek jószágainak adó alá vonása folytán igen lényegesen fölemelte. Az országgyűlésileg megszavazott dicalis adó, mikor legmagasabb volt, sem haladta meg portánként¹⁾ az évi tíz forintot, sőt rendszeren jóval ez összeg alatt maradt. Most ez adótételt egyszerre negyven forintra rugtatták fel, utóbb azonban 35 frtra mérsékeltek. Behozták továbbá a sör-, bor- és husfogyasztási adót — accisa — s ebből is jelentékeny összeget reméltek. Eleinte az élénk képzelődési bécsi finaczbölcsek nem kevesebbet, mint három milliót vártak évenként a fogyasztási adóból. De mikor a csizmaadó s más efféle elejtetett, a tulajdonképeni fogyasztási adó tiszta eredményét már csak 200.000 frtra számították.

¹⁾ A porta, vagy kapu volt a régi magyar adózás állandó kulcsa s az maradt 1848-ig. Egy porta alatt bizonyos számú jobbágytelket értettek, mely minden vidéken a föld minősége szerint változott. Így Beregben 240 köblös jó, 360 köblös középserű, 480 hold roszt föld, illetve 4—6—8 jobbágy-telek tett egy portát. Hol kevés volt a föld s a lakosoknak házukon kívül egyebök nem volt, ott 50 ember, ahol a lakosoknak sem házak, sem kertjök nem volt, ott 80 ember számított egy portára. A portákat a megye irta össze, s annyi tíz forintot hajtott be, a hány porta volt területén.

A tényleges bevétel körülbelül elérhette ez utóbbi praeliminaret.

De minden más irányban keserű csalódás követte a gubernium várákozásait. Adóügyi gazdálkodásának összes részleteit még a levéltárak homálya borítja ugyan, de a mi onnan eddig előkerült, az elég érthetően elmondja, hogy Bécsben és Pozsonyban sejtelemmel sem bírtak a magyar nép akkori teherviselési képességéről, melynek fejlesztését meg sem kísérelték. Milyen nagy volt az országra kivetett egész adóösszeg, az még ismeretlen. Csupán egyes megyék évi adóterhéről találtam töredékes közléseket.¹⁾

1674-ben s a rá következő időben egy-egy évre ki volt vetve: Barsmegyére 5292 forint, Veszprémmegyére 2290 frt, Komárommegyére 7992 frt, Györmegyére 5777 frt 75 dr., Trencsénmegyére 11,816 frt.

E számokban egy egész korkép lép jellemző realismussal élénk. Az itt felsorolt öt megye közül a háboru viharaitól távolabb eső Trencsén akkor legelől járt, még pedig aránylag tekintélyes összeggel, s adóelőirányzata csaknem ötszörösen meghaladta például Veszprémmegyéét. Ma ellenben ez utóbbi körülbelül két annyi egyenes állami adóval van megróva, mint amaz.

Csakhogya kirovott és a tényleg befolyt összegek közt eljlesztő különbség mutatkozott akkor is. Az idegen kormány kivetette ugyan a szertelen adót, de behajtani képtelen volt. Hihetetlen hátralékok jelentkeznek mindenütt. Így például Trencsénmegye az 1672—5. években kivetett adójának még tiz százalékat sem fizette be s hátraléka meghaladta a 90%-ot. Barsmegyéből valami 20, Györből és Komáromból 30%-a az adótartozásnak

¹⁾ Nem akarva az olvasót a forrásokra való gyakori utalással zavarni, általánosságban megemlítem, hogy az e fejezetben közölt összes számokat és adatokat kivétel nélkül egykoru okmányokból merítettem, főleg az Orsz. Levéltár dús gazdag gyűjteményeiből.

folyt be az említett négy, néhol öt évi időszakban.¹⁾ De talán sehol sem nőttek a hátralékok oly nagyra, mint az akkor is aránylag vagyonos, a török dúlásoknak és kuruczmozgalmak kevésbé kitett Sopronmegyében, mely a pozsonyi guberniumhoz igen közel esett s így folytonos intésben s mindenféle hivatalos sürgetésben részesülhetett. Fennmaradt e megye 1673. és 1674-diki hátralékairól egy okmány, mely a jószágok szerint előbb az urak — a nagybirtokos főrangúak — azután a nemesek adótartozását sorolja föl. Az akkor legloyalisabb főurak épen oly kevésbé birták meg az adót, mint a mindig nyugtalankodók kisebb nemesek, s így a nem fizetést, a mi különben is kétségtelen, nem a rebellis szellem, mint Bécsben hitték, hanem egyes-egyedül a pénzhiány okozta. A győri püspök épen úgy, mint Draskovich Miklós és Kéry Ferencz grófok, továbbá Csepreg városa jelentékeny hátralékban voltak, de legelől állt a megye legnagyobb birtokosa és főispánja, gróf Esterházy Pál — a későbbi nádor és herczeg — ki két esztendőről 10,499 frt 62 dral maradt adós, melyből összeírás közben törlesztett egy jócska részletet. A főurak összes hátraléka az említett két évről 23,153 frtot, a nemes urak hátraléka 5394 frtot, s levonva minden levonandót, a megye összhátraléka 27,451 frt 12¹/₂ drt tett. Minthogy az egész két évi kirovás sem sokkal lehetett több, a valószínűságon behajtott összeg alig ment néhány ezer forintira.

Hasztalan fordult a gubernium a katonaság közreműködéséhez. A katona rossz adóvégrehajtó volt akkor is, s talán e karhatalomnál többet használt volna, ha a megyei adóbehajtási gépezet korszerűen átalakíttatik. De ilyesmire a gubernium sem vállalkozott, a katonai erőszak pedig megtörött a nép szegénységén, főleg a készpénz

¹⁾ A hátralékok részletes kimutatását közzétettem Századok 1885. 717.

hiányán, midőn a produktív munkát a legszerényebb körre szorították a hadak viszontagságai.

A régi magyar adó- és pénzügyi rendszer mindenestre inkább megfelelt a nép közgazdasági fejlettségének, habár nem a kincstár akkori fokozott szükségleteinek. Az alkotmány uralma idején a lakosság kevésbbé készpénzben, mint inkább terményekben és személyes szolgálatokban teljesítette az adózást. A személyes szolgálat a nemes emberre a katonáskodásból, a nemesi felkelésben való részvételből állt. Ezért minden más köztehetőtől, — némely önkényt elvállalt s már jelzett kötelezettség kivételével — mentve maradt. A városi polgár személyes szolgálat helyett közmunkára volt kötelezve, mely abból állt, hogy a császári hadak tüzéségét a városok látták el a szükséges előfogatokkal. Ezt a kötelezettséget meg lehetett váltani pénzzel. Végül a személyes szolgálatot a jobbágyság közmunkában — gratuitus labor — végezte. A közmunka út- és hidépítésre, vizek szabályozására, folyók kitisztítására, de főleg a végvárák építésére és javítására szolgált. A törvény pontosan megjelölte, melyik vár fentartására kell minden egyes megye közmunkáját fordítani. Mivel némelyik megye a számára kijelölt vártól messze esett, ezt a közmunkát is meg lehetett pénzen váltani.

E személyes szolgálatok mellett a régi magyar adórendszer második főtényezője a nyers terményekben való adózás, mely alól a nemesség rendszerint szintén föl volt mentve.

Természetben — annona — szolgáltatott a köznép gabonát, lisztet, zabot, fát, szalmát és gyertyát. Ez is jelentékeny értéket képviselt, de mivel nem készpénzben fizették, czélszerű behajtási mód mellett nem rótt volna tulságos terhet az adózókra. De a romlott közigazgatási gépezet e téren sem teljesítette hivatását. A közmunka, valamint a nyerstermény-adózás körül roppant nagyra nőtt

a hátralék. A felsőbb hatóságok örökösen intették a megyét, sűrösse az adószedőket, végeztesse a közmunkát, szedje be a terményeket s szállíttassa a várakban levő ele-
ség-raktárakba. De még az is, mit a tisztviselők a sze-
génységen megvettek, csak részben került rendeltetése
helyére, a megváltásból befolyó összegek pedig vagy a
behajtó közegeknél veszttek el, vagy ha átadattak azon vár-
kapitánynak, melynek közmunkája megváltatott, ez egy-
szerűen magánszükségeire fordította. Máskor viszont a
várhoz tartozó közmunkát fordította saját céljaira. Ez
anarchikus állapotok tették a régi magyar adórendszernek
különbén eléggé elviselhető két tényezőjét, a személyes
szolgálatot s a terményekben való adózást igazi csapássá
a népre, mert a behajtás körül a gyakorlatban a legsu-
lyosabb visszaélések harapóztak el.

A nyerstermény-adózás s a pénzbeli adózás közt
bizonyos átmenetet képez a dézsma — decima — vagy
tized és a negyed, — quarta — mely egyházi adóból a
XVII. században már állami adó lett, mert a kincstár
készpénzzel váltotta meg vagyis vette bérbe az egyes
püspököktől s a saját számlájára kezelte. Így például
1673-ban és 1674-ben Gömörmegye dézsmájáért 1200
frtot, a negyedért 600 frtot, Tornamegyéért 600, illetve
240 frtot fizetett a kamara az esztergomi érseknek. E bér
fejében az illető dézsma és negyed állami czélokra for-
dítottatott.

A régi magyar adórendszerben csak harmadik helyen
következett a tulajdonképeni egyenes adó, a készpénzben
való fizetés. A XVII. században egy ilyen adónem volt a
dica, mely rendszeresen csupán a jobbágyságot terhelte.
Mindig az országgyűlés szavazta meg, legtöbbször két
évre és pedig akként, hogy egy-egy portára 5—6, leg-
főlebb tíz forintot vetett ki. Az egyes megyékre eső össze-
geket a megyei dicatorok hajtották be. A dica egy esztendei

tiszta jövedelmét 30—40,000 frtra praeliminálták az egykoruak. Tényleg azonban a porták banyag összeírása, de még inkább a rossz behajtás s a gondatlan kezelés folytán a kincstárba sokkal csekélyebb összeg folyt be s a hol a kamarai számadásokban a dica egyáltalán előfordul — oly években, melyekre az országgyűlés meg nem szavazta, nem is fordul elő, — ritkán haladja meg az évi tizezer forintot. Már gróf Eszterházy Miklós nádor említi, hogy ha a megyék czélszerűbben kezelnék a dicát, az évi százezer forintnál is többet jövedelmezne. De ez összegnek alig egy tizedrészét látta a kamara, mely folyton sürgette a megyét, utasítsa az adószedőket, számoltassa meg a közpénzek kezelőit, tartson rendet az adózásban. A megye adóügyi tekintetben nehézkesen és rendetlenül működött, akár a jobbagyok, akár a nemesek adójáról volt szó. Noha a szegénységen néha két-három izben is megvették a dicát, illetékes helyre vajmi kevés jutott el belőle. A nemességtől pedig egyáltalában alig hajtott be valamit. A szent korona őrzésének költségei fedezésére szolgáló korona-pénz — pecunia coronalis — mely portánkint minden évben csak egy-egy forintot tett s a kimutatások szerint csupán a nemességet terhelte, olyan rendetlenül folyt be, hogy a koronaórség néha a legnagyobb nyomorban tengődött. Pozsonymegye az 1655—67 tizenhárom év alatt 8.616 frt koronapénzt lett volna köteles fizetni, de az egész időben csak 1.832 frtot szolgáltatott be s néha négy év eltelt a nélkül, hogy e czimén egy fillért behajtott vagy legalább a kamarához juttatott volna.

A megyénél hathatósabban teljesítették adózási kötelességöket a szabad királyi városok. A mint a rendi kiváltságok korszaka a jogegyenlőséget nem ismerte, olyan távol állt attól is, hogy egyenlő adóknak vesse alá az összes alattvalókat. Voltak felekezeti adói, az anabaptisták és zsidók adója; voltak nemzetiségi adói — ilyen

jellegeteknek mondhatók a magyar városokban megtelepedett görög és rác kereskedők taksái, kik nem a letelepedésök helyén divó adózásnak vettettek alá, mint ma történik, hanem a kamarával folytatott tárgyalások alapján egész külön adót fizettek — s végül voltak városi adói, melyek teljesen elütöttek a nem városban élő néposztályokra rótt közterhektől. E városi adók képezték a kincstár egyik igen jelentékeny s egyszersmind rendesen befolyó jövedelmét.

Mindig a városok voltak a mozgó tőke, a pénz központjai. Jobban védett falaik közt huzódott meg az ipar, a kereskedelem, a készpénz-forgalom. Könnyebben fizethettek tehát s aránylag nemcsak nagy összegekkel adóztak, de azokat pontosabban törlesztették is. Ezzel viszont a kincstárban élesztették a hajlamot, hogy folyton nagyobb igényeket intézzon hozzájuk. Évi adójuk egyre emelkedett s az idegen kormány által behozott fogyasztási adók leginkább őket sújtották. Az alkotmányos időkben kétféle adót fizettek, a census regiust, mely azonban a XVII. században már csekély összegre olvadt le, és a taxát, mely a kincstári jövedelem igen jelentékeny részét tette. 1638-ban 25 horvát-magyar városra 75.600 frtnyi évi taksa kivetését tervezték, mely összeget azonban utólag a nagyobb városoknál valamivel leszállították. Ez előirányzat némi világot vet az akkori városok nagyságára és vagyonosságára. Összesen három szerepel benne tizezer frttal vagy ennél nagyobb adóösszeggel, és pedig: Pozsony és Sopron — egyenkint tizenkét, Kassa pedig tizezer frttal. Hat-hatezer frttal Nagy-Szombat, Lőcse és a hét bányaváros együttvéve, négy-négy ezer frttal Modor és Eperjes, 3.200 frttal Bártfa, 3000 frttal Szt.-György van fölvéve. A horvát-, vagy az akkori földrajz szerint helyesebben szlavoniai városok közül csak Varasd viszi fel ezer frtig, míg Zágráb 800, Kőrös és Kaproncza

egyenkint 300 frtnál marad. Egyébiránt ez utóbbi három város a régiebb időben reá kivetett hat, illetve kétszáz frtnyi taksából sem fizetett néha éveken keresztül egyetlen dénárt is.

A század folyamán a kincstár a városok taksáját folyton emelni igyekezett. Így például 1655-ben Pozsonyét és Sopronét 18.500 frtra rugtatta fel. De csakhamar ismét le kellett szállítani, kétségkívül azért, mert a lakosok nem birták meg a terhet. Nem emelkedett, hanem apadt tehát a század folyamán a vagyonosság a városokban, melyek a felszaporodott hátralékoktól csak úgy menekedtek, hogy a királyi kegyelem igen jelentékeny összegeket, néha egész az tartozás felét engedte el nekik.

Mindazáltal a városok taksája a kincstári jövedelmek egyik fő forrása maradt. Mig még 1626-ban a tényleg befolyt jövedelmek közt e czimen csak kevéssel több mint tizenkétezer frt szerepel, 1687-ben a tényleges bevétel már megközelíti az 50.000 frtot. Ritkán történt ugyan, hogy valamelyik város még ugyanazon évben lefizette volna egész esztendei adóját, de viszont az is előfordult, hogy előre fizetett néhány részletet későbbi évekre. A fizetés sem mindig készpénzben, hanem terményben, gabonában, borban, vagy olyan árucikkben teljesített, melyre a kincstárnak épen szüksége volt.

Mig a közigazgatás minden ága s így a helyi pénzügyi administráció is a törvényhatóság, a megye vagy város gondjaira bízott, a pénzügyi kormányzat legfelsőbb közege királyi volt s némely teendőkre exponált helyi közegekkel rendelkezett. A kincstári jövedelmek kezelésének központi organuma a királyi kamara volt, állandó székhellyel Pozsonyban. Maga a kamara ősrégi európai intézmény. A camera principis, chambre des comptes eleinte a fejedelem, mint a nagy államjavak ura, bevételeit s a részére törvényesen kijelölt szolgálmányokat kezelte és számolta

el. De a mint a XVI. század óta a fejedelmek sikeresen gyarapították jövedelmi forrásait, kamarájok jellege is megváltozott. Nemcsak a király földesuri, hanem uralkodói jövedelmeit is kezelte. A magyar kamara a Habsburgok idején a kezelt jövedelmek természetéből kifolyólag mindig bizonyos összeköttetésben állt a bécsi császári udvari kamarával, mely a magyar ügyekre is kiterjeszteni igyekezett befolyását. A gubernium idején ez az összeköttetés valódi függési viszonyná változott. Mindazonáltal a kamara, a régi magyar kincstárnokság örököse, ez időben is főfontosságú intézmény maradt. A mi rend, szabályszerűség, pontos kezelés a XVII. századi administratióban egyáltalán van, az nagyobbára csak itt található. Számadásai, pénzkezelése a körülményekhez képest egész a kifogástalanságig pontosak. Szigoru rend és fegyelem jellemzi tevékenységét, s habár mint közgazdasági intézmény, mely a közjővedelmek gyarapodását, egészséges gazdasági politikával igyekszik elérni, mely nem csupán a kincstár pillanatnyi hasznát, hanem párhuzamosan a nép adóképeségének fejlesztését is szem előtt tartja, egyáltalán nem érvényesült, hanem csupán központi pénzkezelő hivatal maradt, ezt a munkakört egész lelkiismerettel végezte. A kamrában fölillant néha az eszme, hogy gazdasági politikával is kellene foglalkoznia. De a zürzavaros viszonyok közepette még a legközönségesebb visszaélések orvoslása is annyi nehézségbe ütközött, hogy a kamara kénytelen volt legspecialisabb feladatára, a királyi jövedelmek és fiscalis javak kezelésére szorítkozni. E helyett azonban hatáskörét minden más irányban fejleszteni igyekezett s sokszor a pénzügyekkel egyáltalán nem rokon dolgokba is beavatkozott. Minthogy egyetlen hatóság competentíája sem volt törvényesen megállapítva, a kamara, mint a királyi hatalom képviselője, bírói, közigazgatási, katonai, szóval a legkülönbözőbb kérdésekbe is beleszólt.

Másrészt nincs az az ügy, melyben a közönség minden rétegéből hozzá nem folyamodtak volna. Különösen jobbagyok földesuraik vagy azok tisztjei zsarolása ellen kerestek a király kamarájánál védelmet s e hatóság a XVII. században már csaknem olyan jelentőségre vergődött, mint később a helytartótanács.

A királyi kamara személyzete két csoportra oszlott; az egyik a cancelláriában, a másik a számvevőségben szolgált. Amannak tagjai voltak a kamara elnöke — praefectus — három tanácsos, két titkár és négy jegyző. A számvevőséghez tartoztak a fő- és alszámvevő két segédével, a pénztárnok, a levéltárnok, egy fogalmazó és hat jegyző, továbbá több tiszteletbeli jegyző és hat szolga. (1655-ki állomány.) A fizetések a kor viszonyaihoz képest elég jelentékenyek; a rendes fizetésen kívül mindenki nagy ujévi ajándékot kapott, mely a fizetésnek mintegy 40°/₆-áig emelkedett. Némely tisztviselő segélykép állandó évi pótlékot, s mindegyik gyertyára, fűtésre s más dologi szükségletre állásához mért átalányt kapott. A kamara évi személyi és dologi saját szükségletei körülbelül tízezer forintot tettek.

A pozsonyi kamara alá voltak rendelve mint királyi hatóságok: a szepesi kamara Kassán; a királyi harminczad-hivatalok; a postamesterek és a nagyobb várakban levő eleségraktárak tisztjei, az ugynevezett annonariusok.

A szepesi kamara fiókja, exponált közege volt ugyan a pozsonyinak, de a számára kijelölt területen ugyanazon hatáskörrel járt el, mint a pozsonyi. Pénzügyileg két részre volt osztva az ország, mert a határszéli Pozsonyból ivalakban hosszan elnyúló területet igazgatni nem lehetett. A nyugati és északnyugati megyéket közvetlenül maga, az északkeleti tizenhárom megyét azonban a Kassán székelő szepesi kamara által kormányoztatta a pozsonyi kamara. A kassainak személyzete nem is volt oly nagy, mint

a pozsonyié. 1657-ben két tanácsosból, egy pénztárnokból, egy titkárból, — egyszersmind a királyi ügyek aligazgatója, — egy levéltárnokból, egy segédhivatalnokból, két jegyzőből állt három szolgálával.

Volt még hazánkban egy harmadik kamara is, de kiszakítva az ország alkotmányos szervezetéből. Ez a bányavárosok kamarája, az ország gazdag bányászati kincsei kezelésének legfőbb közege, mely azonban nem a pozsonyi, hanem az alsó-ausztriai s általa a császári udvari kamara alatt állt. A magyarok nem szüntek meg sürgetni a törvénytelen kapcsolat megszakítását. De mindig hasztalan, s a bányavárosok kamarája, mely 1674—77-ben évenként csaknem 300,000 frtnyi tiszta jövedelmet szolgáltatott hazánkból Bécsbe, lényegileg inkább osztrák mint magyar hatóságnak mondható.

A területi viszonyok s a határok kedvezőtlen alakulata tette szükségessé a feltűnően sok vám- vagy harminczadshivatalt, mely a XVII. században található. Nemcsak a török és erdélyi birtokok, továbbá Lengyelország, hanem az örökös tartományok is vámvonallal voltak elzárva, s a század második felében valami hetven rendes vagy fiókharminczadhivatal működött a királyi Magyarországon. Közülök huszonhét a felső-magyarországi részekre, huszonöt a dunáninneni, tizenennyolcz pedig a dunántúli megyékre jutott. Az egykorinak szerint azonban mindez nem volt elég, s a hivatalok csekély száma miatt a kincstár igen érzékenyen károsodott.

Ez volt ama pénzügyi organisatió, mely a XVII. században a kincstári jövedelmeknek részben behajtására, részben kezelésére fennállott. Hogy a jövedelmek összesége egy esztendőben mennyire ment, azt igen nehéz kideríteni. Nem azért, mintha a kamara elszámolási módja hiányos lett volna. Az állami pénzügyek középkori jellegéből következik, hogy a király bevételeiről nem tartozott szá-

batos számadással az országnak. Arra nem volt joga, hogy önkényesen a rendek jóváhagyása nélkül vessen ki adót a népre vagy nyisson magának új bevételi forrást. De a mit a rendek egyszer alkotmányszerűen megszavaztak, azzal szabadon rendelkezett minden számadási kötelezettség nélkül. A középkori adózásnak¹⁾ az volt alapelve, hogy a szabad ember, a földbirtokos a hűbérrendszerből kifolyóan nem fizet adót. A fejedelem szintén csak földbirtokos, a legelső, legnagyobb birtokos, ki azért kapta az államjavadat, hogy jövedelmökkel fedezze az összes közszükségleteket. De mint a többi földesurak magánuradalmi, úgy a fejedelem kezén levő államjóságok is minden nyilvános ellenőrzésen kívül maradtak, legalább a jövedelem tekintetében, melyről az uralkodó épen úgy nem tett számadást, mint a többi földbirtokos a saját jövedelmeiről.

Ugyanez elv alkalmaztatott később minden királyi jövedelemre, a közadókra, melyek a subsidium, a don gratuit jellegével bírtak. A mit az ország önkényesen megajánlott, mintegy a királynak ajándéknak adott, azt ez nem tartozott utólag elszámolni. A XVII. század folyamán az országgyűlések mindig csak bizonyos jövedelmeket szavaztak meg, de a kiadásokról nem kértek felvilágosítást, mert a megszavazott összeg hovafordítása a király dolga volt.²⁾ Ennek folytán a kiadásokról nem terjesztett a kamara kimutatást az országgyűlés elé, mely ha néha sürgette is a pénzügyi tisztviselők megszámloltatását, ezzel

¹⁾ Bővebben e tárgyról Stein: Die Finanzlehre des XVII. Jahrhunderts. Schantz Finanzarchiv I.

²⁾ Ezt a többek közt gróf Eszterházy Miklós nádor több ízben kifejti. 1630-ban írja az országgyűlésileg megszavazott dicáról Győrmegyének: „Ő felsége ezt a dicát, a mit jure regiminis sui máshová fordíthatott volna, a mi hazánk és maga végházaira fordította.” Magy. Tört. Társ. VIII.

nem azt akarta mondani, hogy a közjövödelmekről neki tegyenek számadást, hanem csupán azt, hogy a király ne engedje az ország pénzét egyes hanyag tisztviselőknél elveszni.

A középkori pénzügyi felfogásból folyt tehát, hogy a mint szabályszerű évi költségelőirányzat nem készült, úgy elmaradt az államháztartás eredményeinek nyilvános elszámolása is. Nem készült általános zárszámadás, mely rendszeresen feltüntette volna a királyi jövedelmek és kiadások egész összességét. De a saját céljokra a pozsonyi és szepesi kamarák minden évben készítettek külön-külön az egyes bevételi ágakról s a pénz elköltéséről számadásokat. Csakhogy ezekből aránylag igen kevés került elő s teljes budgetet ma még nem lehet belőlök rekonstruálni. Hozzávetőleges számítás szerint a királyi jövedelmek Magyarországon 1680. körül évenként elérték a 800.000 forintot,¹⁾ a mi, tekintve a kor nehéz viszonyait, a csekély területet s a gazdasági élet kezdetlegességét, elég nagy összeg s ha nem is fedezte a kincstár szükségleteit, igen érzékeny teherkép nehezedett a számban megfogyott lakosságra.

A modern budget mértékét és fogalmait azon számadásokra alkalmazni, melyekben a két kamara a kezén átment évi kiadásokat és bevételeket kimutatta, alkalmazni egyáltalán nem lehet. Nemcsak a bevételek és a kiadások csoportosítása, a hiány fedezésének módja különbözött a mostanitól, hanem az elszámolás körül is egészen más nézetek érvényesültek. A számadások közt azonban van egy, melyben a kamarák, az ama kor fogalmai szerint, rendesnek nevezett kiadást és bevételt minden egyes évben összeállították. Ez a XVII. század aránylag számos esztendejéről maradt ránk, s amaz idő rendes budgetkezelése

¹⁾ Ez összeget lehetőleg részleteztem Századok 1885.

zárszámadásának mondható, habár a kiadások és bevételek rovatában sok olyan fordul elő, mely az állandóság és rendszeren visszatérő tétel jellegével egyáltalában nem bír.

Ugy látszik e számadásba¹⁾ foglalták össze akkor mindazt, a mit nem a félharminczad, fogyasztási adó, ércbányászat, az államjavak és lefoglalt jószágok jövedelmeztek, ámbár néha ezek némelyikét is belevették, úgy, hogy következetesség a számadás összeállításában nem mutatkozik. Mindenesetre azonban az államháztartásnak csupán egyes töredékéről ad tájékoztatást. Csakhogy e töredékben és számadataiban is az egész korszak fináncziális, sőt politikai képe tükröződik vissza, s rájuk szintén alkalmazható a mondás, hogy a számok, ha nem is uralkodnak a világon, azt bizonyára megmutatják, hogyan kormányoztatik a világ, vagy a jelen esetre vonatkoztatva: hogyan kormányoztatott akkor Magyarország. E hosszú és száraz számoszlopok sokszor élénkebb, igazibb világításba helyezik a kormánygépezetet és működésének hatásait a lakosság összes elemeire bármily más hivatalos okiratnál.

A pozsonyi kamara rendes kezelésének 1675-ki zárszámadása a bevételeket nyolcz, a kiadásokat tizenkilencz tételbe csoportosítja. Ez utóbbiak közt van egy-két igen apró tétel, van továbbá több tétel, mely azonos vagy rokon forrásból származik, melyek tehát szintén összevonhatók. Az apró vagy rokon kiadási tételeket egybefoglalva a

¹⁾ Az itt érintett számadás eredeti czíme: Ratio super perceptione et erogatione proventuum Ordinariorum, Regiorum Tricesimalium, Extraordinarium, Salis, Papyri et Contrabandorum et Restantiarum decimalium. Ilyen czimű számadást évenként külön a pozsonyi és külön a szepesi kamara készített. De ugyanegy évről mindkét kamara ezen számadása még nem került elő. A szepesi kamaráé fenmaradt az 1650, 1653, 1655, a pozsonyié az 1660, 1662, 1666, 1669 és 1675 évekből az Orsz. Levéltárban. Ez utóbbi évi az, mely a felszabadító hadjárat korához legközelebb esik.

pozsonyi kamara 1675. évi akkor rendesnek nevezett költségvetésének mérlege a következő:

B e v é t e l	frt	dr	K i a d á s	frt	dr
Régibb hátralékok. . .	1.649	37	A gubernium szükség-		
Rendes harminczad . .	81.482	51	lete	18.025	—
Rendkívüli bevétel . .	2.645	50	Főpapok és zászlós urak		
Kölesön utján szerez-			fizetése	2.800	—
tetett.	45.457	10	A pozsonyi kamara		
Lefoglalt dugár	641	47	tagjai fizetése	9.317	12
Eladott papirosért . . .	272	75	Külső (vidéki) tisztvi-		
Sójövedék.	15.682	92	selők fizetése.	6.974	20
1672. dézsmahátralék-			Nyugdíjak és deputa-		
ból	927	—	tumok	6.631	—
			Kegydíjak	5.506	—
			Adósságtörlesztés	3.250	—
			A pozsonyi vár kijavi-		
			tása	3.527	—
			Ajándékok és apróbb		
			kiadások.	4.254	74
			Rendkívüli szükségle-		
			tek	128.696	50
			Szegény plébánosok se-		
			gélyezése	9.292	86
			A többi apróbb kiadá-		
			sok együtt	3.501	71
Összes bevétel	148.678	64	Összes kiadás	201.776	13

A mi e mérlegben legelőször feltűnik, az a bevételek és kiadások közti nagy aránytalanság, vagyis a nagy deficit, mely 53,097 frt 49 dénárt tett. Mivel azonban itt az állambudgetnek csupán egyik részéről van szó, a hiány nem jelentett semmit, mert egyszerűen másutt elszámolt jövedelmekből fedezték. Így például az 1675-öt a félharminczadból (28,198 frt 26), a kincstári jóságok jövedelméből (20,539*23) és a városok adóhátralékából (4,360 frt).

Ha pedig az összes bevételi ágakban hiány mutatkozott s az egész évi kezelés deficizzel végződött, vagy ha év közben elfogyott a készpénz, akkor egyáltalában nem fizettek mindaddig, míg valahonnan be nem folyt némi jövedelem. Némely köztisztviselők s általában a Pozsonytól távolabb levők, kiknek a kamarától fizetésök, illetményök vagy esedékes követelés alapján bárminő pénzök járt, sokszor évekig nem láttak egy fillért, mert a befolyó jövedelmet a Pozsonyban élő tisztviselők, vagy azok, kik a kamara tagjaival bensőbb összeköttetésben álltak, vették igénybe.

De a folytonos pénzhiány daczára a kincstári gazdálkodásban a takarékoszágnak legesekélyebb nyoma sem mutatkozik. A rendkívüli szükségleten, a kis adósságtörlesztésen s a pozsonyi vár restaurálására fordított háromezer forinton kívül az összes kiadások majdnem mind személyiek, s közöttük aránylag jelentékeny összeg megy el kegydíjakra, nyugdíjakra, melyeket mind a király égető állami szükséglet rovására önkényesen, tetszése szerint utalványozott ki. Míg a katonák gyakran éheztek a végvárakban s két évig sem láttak egy fillért is zsoldjukból, némely dúsgazdag főúr, ki az udvar hajlamait megnyerte, busásan kapta a kövér kegydíjakat. Az pedig, hogy a legbefolyásosabb urak két-három állás után is huzzanak rendes és a körülményekhez képest jelentékeny fizetést, általános szokásban volt. Így például az 1675-ki számadásban Szelepcsényi György esztergomi érsek egyházi állása jövedelmein kívül mint a gubernium tagja 1450, mint királyi helytartó 400, Kollonics gróf püspök a püspöki jövedelmen kívül mint a gubernium tagja 500, mint zászlósúr 400, mint kamaraelnök 800 frt évi fizetést s 450 frt ajándékot, gróf Forgách Ádám mint a gubernium tagja 500, mint zászlósúr 1.200 frt fizetést s ezenkívül 2.000 frt kegydíjat kapott. Bármilyen szerények voltak tehát az állam

jövedelmei, jelentékeny részük nem a közszükségletekre fordított, hanem az udvar kegyenczeinek zsebébe folyt.

Figyelmet kelthet a kiadások két tétele. Az egyik, mely a nyugdíjak, a másik, mely a szegény plébánosok segélyezése czimén szerepel. Olyan nyugdíjasok, mint ma, kik bizonyos szolgálati idő után munkaképtelenség esetén pensioba léptek, a XVII. században nálunk még ismeretlenek. Az akkori pensionariusok a királytól nyertek kegyelemkenyeret. Az 1675. évben e czimen szereplő 6.631 frtból valami 3.700 forint egyszerűen cath. papok és szerzetesek segélyezésére fordított. De a budget más tételeiben is szerepel a szerzetesek segélyezése, így például a rendkívüliben több apró összeggel. A szegény plébánosok segélyezésére kiadott 9.292 frt tisztán cath. egyházi czélokra szolgált, de nem csupán szegény cath. lelkészek támogatására. A legkülönbözőbb egyházi kiadás szerepel itt. Az erőszakosan visszafoglalt templomokban hiányzott a cath. istentisztelethez szükséges mindenféle egyházi szer. A kamara Bécsben tömegesen készítettett, főleg kelyheket s érettek 1.577 frtot fizetett egy ötvösnek. Aránylag sok pénzt igényelt a kitértek segélyezése. Asszonyok, férfiak, főleg volt protestáns papok,¹⁾ uj-keresztények, orthodox keletiek és zsidók, kik a cath. hitet fölvtették, a kamarától 6—50 frtot kaptak. Valami huszonöt ember, köztük két nő és tizenöt azon évben áttért

¹⁾ Az 1675-ki számadásban következő convertita prot. papok és tanítók segélyezettek: Fábry Márton 25, Szeghy János Lajos 50, Gümöry Pál 30, Thuróczy János 18, Nostitz Pál 30, Wiedemann Kristóf 50, Bányay Márton iskolamester 15, Maderer Udalrik Lipót 10, Sinapi Mihály pap fia 25, Amorosiades Pál 30, Malobics György áttért iskolamester 20, Corilli István 22, Nováky János 50, Schulz Kristóf 50, Holis Ábrahám 30, Rosinsky Ádám 30, Wiederman Pál 12, Mokossin Joakim 35, később újra 18 frttal.

prot. pap és egy kaboldi zsidó szerepel a segélyezettek közt. A nagy hévvel folytatott térítés tehát a budgetben is kifejezést nyert s a cath. egyház jelentékeny pénzbeli segélyezése folytán a magyar államháztartás 1680 körül határozottan catholikus jelleget öltött.

A kiadások legnagyobb tétele 128.696 frt, egyzersmind a legérdekesebb is. Noha a legkülönbözőbb természetű szükséglet szerepel benne, így például 106 akó sopronyi bor ő felsége asztala számára 886 frttal, török foglyok eltartása, szerzetesek segélyezése, egészben mégis itt csoportosítvák a hadügyi, katonai költségek, melyek két főrésze oszlottak. Az első a hazai várak kijavítására, a magyar végvárbeli katonák fizetésére s más a magyar véderő által igényelt szükségletekre vonatkozik. E célra jelentékeny összeg ment el évenként nem csupán a rendes bevételekből, hanem az ugynevezett félharminczadból, mely eredetileg egészen hadi kiadásokra szavaztatott meg. Az évi szükséglet nem volt s nem is lehetett megállapítva; költöttek annyit, a mennyi készpénz befolyt s ha hiányzott a készpénz, a legsürgősebb szükséglet kielégítése, például valamely fontos végvár bedőlt bástyájának felépítése, vagy az elfogyott készletek pótlása máskorra halasztatott. Ellenben a hadügyi szükséglet második főrésze: azon összeg, melylyel Magyarország a német katonaság eltartásához évenként járult, az ugynevezett *quota aulica* már szabatosan meg volt állapítva. A XVII. század financiapolitikájának természetéből folyt, hogy a kvóta összege nem alkotmányos uton, országgyűlési tárgyalásokban állapított meg. A király határozta meg, hogy a pozsonyi kamara a közjűvedelmekből mennyit bocsásson a császári hatóságok rendelkezésére. Ez a kvóta egy ideig évi 60.000 frtot tett, de a gubernium által behozott új adók után évi 120.000 frtra emeltetett, sőt egyes számadási töredékek szerint

néha pár ezer frttal többre is ment.¹⁾ Magyarország tehát már a XVII. században jövedelmei egy jelentékeny részével, azok mintegy 15%-ával járult a monarchia közös védelmének költségeihez s a császári katonaság eltartásához, noha a maga külön honvédelmi szervezete szintén igen tetemes évi kiadást igényelt.

Az 1675. évi számadásban felsorolt s mint ismételve említettük az összes bevételeknek csak egyik töredékét tevő közjövadalmak kevésbé igényelnek közelebbi felvilágosítást. A sójövadék csekély anyagi eredménye abban leli magyarázatát, hogy a királyi Magyarországon akkor kevés sóbánya volt, mert a dúsgazdag máramarosi és királyhágontuli telepek Erdélyhez tartoztak. A sóeladást a nagyobb harminczad hivatalok közvetítették. Ugyanezek árusították el a papirost is, mely a kincstári papírmalmokban gyártatott. Ezen s a többi apróbb bevételi forrásoknál minden tekintetben jelentékenyebb a harminczad vagy vámjövadelem, a XVII. századi magyar állam kincstári jövedelmének legbővebben fizető s egyszersmind legállandóbb bevételi forrása, mely pénzügyi és közgazdasági szempontból egyaránt figyelmet érdemel.

A harminczad jövadelem kétféle volt: a rendes vám, mely a ki- és bevitt áruk után a kamara által megállapított tarifa szerint szedtetett s a legrégibb indirectadók — *regium vectigal* — egyike volt. A másik egy vámpótlék, ugynevezett félharminczad, *medietas*, melyet az országgyűlés külön a végbeli katonaság eltartására szavazott meg. Ezt is a pozsonyi és szepesi kamarák kezelték, de külön kimutatásokban számolták el. A kezelési költ-

¹⁾ 1677. január—júliusban a pozsonyi kamara összesen 75.771 frt 77 krt fizetett a *cassa bellican*nak, noha mint mondja, az előzetes megállapodás szerint csak 63.600 frtot lett volna köteles fizetni. Orsz. Lev.

ségek s a tisztviselők fizetéseinek levonása után ez a kétféle vám átlag évenként 160—180.000 forintot jövedelmezett¹⁾ a kincstárnak.

Noha a harminczad a legfontosabb királyi jövedelmek közé tartozott, az idők folyamában ott is sok baj támadt, sok visszaélés harapódzott el, melyeket a kedvezőtlen közviszonyok folytán a kamara nem vala képes a sokfelől sürgetett reformokkal orvosolni.

Számtalanok a panaszok a harminczadrendszer ellen, nem egyedül a közvetlenül érdekeltek, termelők és kereskedők részéről, kiket a kapzsi vagy tudatlan tisztviselők örökösen zaklattak, de a kamara által kiküldött alapos szakférfiak körében is, kik nem késtek tapasztalataikat és javaslataikat hosszú emlékiratokban kifejtteni. Egy ilyen szakférfiu²⁾ hosszasan felsorolja a harminczadosok, nemes emberek és katonák visszaéléseit s kiemeli, hogy arany- és ezüstnemű alig fordul elő a vámhivataloknál. Azt mind csempészik. A legnagyobb bajnak azonban mégis azt tartja, hogy a vámárszabály nincs többé az új kereskedelmi viszonyokkal összhangzásban. „Amely — hogy saját szavait idézzük — mivel még a régi időkben szabott és rendeltetett volt, a mostani idővel semmiképen nem egyez,” mert mióta az érvényben levő tételeket megszünték, nemcsak megváltozott a pénzérték, hanem egészen új árucikkek jöttek forgalomba. A javítást azonban a kül- és belharczok folyton meggátolták, s a gazdasági élet sok egyéb nehéz csapáson kívül az elavult vámrendszer nyűgétől sem menekedhetett. Egészben a török uralom megszűnte előtti magyar pénzügyi és adóintézmények, mint minden más közintézmény,

¹⁾ 1675-ben a pozsonyi kamaránál a rendes harminczad 81,000 frtot, a félharminczad valami 43,000 frtot, 1676-ban a szepesi kamaránál a kettő együtt 57,913 frtot jövedelmezett.

²⁾ Országos Levéltár. Nyéki Rauch Dániel kir. harminczados írta.

a legsürgetőbben igényelték a reformot, mert noha ólomsúlylyal nyomták a népet, az állam akkori fokozott szükségleteinek fedezésére a kellő anyagi eszközöket beszerezni nem tudták.

V.

Az örökös pénzhány és rendetlen közigazgatás a legnagyobb mértékben visszahatottak a nemzeti honvédelemre. A magyar hadszervezet intézményei a XVII. század második felében a hosszas használatban annyira elkoptak, hogy az idegen kényuralom könnyű szerrel el tudta tenni maradványait láb alól. Ez volt az egyedüli intézmény, melynek megdöntése nem járt nehézséggel. Könnyen pótolni lehetett. Az országot, városait és fontosabb várait előzönlötte a német katonaság, a magyar honvédelem tényezői háttérbe szorultak s épen ama válságos években, melyek a felszabadítás nagy hadjáratát közvetlenül megelőzték, a régi magyar hadszervezetből vajmi kevés élt és működött. Helyét elfoglalta a császári hadsereg. Reá támaszkodott az idegen uralom s az udvari politika, míg a törvényes magyar honvédelmi tényezők vagy megszűntek, vagy harcban álltak a királylyal.

Honvédelmünk a XVII. század második felében még ugyanazon alapokon nyugodott, melyekre a XV. század fektette. A nemesi insurrectio, benne a banderiatús urak és a végvárbeli katonák képezték mozgó, a végvár-rendszer pedig nyugvó, röghöz kötött alkatelemét. Csakhogy az országot sújtó nagy csapások sehol sem nyertek oly szembeszökő kifejezést, mint épen a védszervezetben. Mindegyik eleme meg volt bénítva. Az insurrectio reformjára komoly kísérletet tett ugyan az 1662-iki országgyűlés, de a reform végrehajtását a zűrzavaros viszonyok meg-

hiusították s az 1663—4-ki háboruban gróf Wesselényi nádor több havi buzdítás, fenyegetés, erőlködés daczára sem volt képes a nemesi fölkelést országszerte lábra állítani. Több maradt meg a végvárrendszerből, melyről törvényeink gyakran emlegetik, hogy tőle függ az ország s a szomszéd osztrák tartományok nyugalma és fennmaradása. Csakhogy az a büszke erődítési öv, melynek egykor Belgrád és Szabács voltak végpontjai, aszerint, amint a török mindinkább belevájta magát az ország testébe, folyton beljebb szorult s 1680 körül nyugaton a vágvölgyi Lipótvár, keleten a szamosparti Szatmár voltak szélső pontjai. Szabálytalan félkörben huzódott a várak, váracskok, palánkok és górék vagy őrházak láncolata az Adriától, a tenger melléktől föl a Vág völgyig s onnan az erdélyi határig, hogy a megmaradt területet megoltalmazza a barangoló török pusztításaitól. Az apróbb erődök egy-egy nagyobb vár köré csoportosultak, mely a főkapitányság székhelyétől szolgált s az egész országban, a horvát, tót és tenger mellékiekkel együtt kilencz fővárcsoport volt, összesen valami nyolczvannolcz erődített helylyel az előretolt kisebb védművek nélkül.

A várak száma időnkint változott; egyik-másik vagy török kézbe került, vagy elvesztve stratégiai jelentőségét üresen hagyatott s így a XVII. századi emlékekben az egyes főkapitányságokhoz tartozó várak száma körül némi eltérés mutatkozik. A század dereka táján következő főkapitányságok voltak:

A felsőmagyarországi főkapitányság: székhelye Kassa, melylyel együtt egész területén kilencz végvár volt.

A bányavárosi főkapitányság — confinia antemontana. — Székhelye 1663-ig Érsek-Ujvár, azután Lipótvár 11 végházzal.

Komárom magánvaló végház, nem függvén más generálisságtól, kinek okát nem tudhatni — mondja egy

XVII. századi hivatalos jelentés. Most már tudjuk okát; e vár köré csoportosult a dunai hajóhad.

A győri főkapitányság, székhelye Győr 11 végházzal.

A dunáninneni vagy Kanizsa elleni főkapitányság a Muraközzel állandó főkapitányi székhely nélkül 17 várral.

A tótországi főkapitányság; székhelye Varasd 7 végházzal.

A horvátországi főkapitányság; székhelye Károlyváros 12 várral.

A bánási végvárok, szám szerint 12.

A tengeremelléki végvárok, szám szerint 5.

Erdélytől fogvást a velencei tengerig, tehát volt összesen 85, más számítás szerint 88 vár, melyek állandó helyőrsége mintegy 5000 horvát és magyar lovasból, 1500 nemes lovasból, 7400 horvát és magyar gyalogból, 2481 német gyalogból, összesen 14.931 főnyi két rendbeli vitézlő népből állt.

Ez a helyőrség nem a nemesi insurrectióból került ki. Ez utóbbi akár országos, akár részleges volt, törvény szerint csupán háboru esetén köteleztetett harczba szállani. Állandó szolgálatra, minő a várőrzés, sem hivatva, sem kötelezve nem volt. E célra a német katonaságon kívül, mely egyes várakból a század egész folyamán nem vitetett ki, a fogadott magyar katonaság szolgált. És ez az elem honvédelmünknek egy harmadik fontos tényezője, mely noha még állandóan szervezett intézménynyé nem nötte ki magát s nélkülözte a tartósság jellegét, mégis átmenetet alkotott a középkori védrendszerből az álló hadsereg intézményéhez. A XVII. században még csak azt tették, hogy felfogadtak annyi katonát, a mennyi kellett s felfogadták akkor, a mikor épen kellett, néme-lyeket csupán egy havi szolgálatra. Ennek folytán az intézmény bármi fontos hivatást teljesített, bizonytalan alapokon nyugodott.

Ez időben a végvárak helyőrségének fizetését már a király vagyis a kincstár vállalta magára. Csakhogy a 15,000 főnyi állomány évi költsége messze meghaladta a magyar állam összes közjövödelmeit. A végvárbeli katonaság tisztán személyi szükséglete szerény számítás szerint is többre ment egy millió és kétszázezer forintnál.¹⁾ Ez egyes egyedül személyes járandóság volt a várak kijavítására, ágyu, lőszer s másnemű sokféle anyag beszerzésére kellő összegek nélkül. Minthogy e roppant kiadás nem telt ki tehát az ország közjövödelmeiből, melyek együttvéve sem érték el ezen szükséglet 60%-át, a szomszéd tartományok segélyét kellett igénybe venni és pedig teljes joggal, mert csakugyan igaz volt a felfogás, hogy „ezek a végvárak a mi hazánknak nem végében, hanem közepében is belől vannak, kire nézve majd inkább tarthatják a szomszéd országok és provinciák maguk végházának, mint mi, mint a kik közel vannak az ők határához és azokat tartják oltalomban és békességben.“ Csakugyan nem Magyarországnak, hanem a szomszéd örökös tartományoknak szolgáltak e várak és őrzőik oltalmul. A magyarok tehát joggal kívánták, hogy fentartásuk költségeihez ez országok szintén járuljanak.

Meg is tették. A horvátországi végvárak költségét

¹⁾ A végvárrendszerre vonatkozó ez adatokat egy rendkívül becses kéziratból vettem, melynek czíme Considerationis circa confinia Regni ac evolutione corundem s a Muzeum Berényi-levéltárának Acta Diaetalia kötetében maradt fenn. Az okmány gróf Eszterházy Miklós nádor műve s 1639–40 táján az országgyűlés számára készült. Felsorolja a várak s az egyes generalátusok helyőrségét, az évi pénzbeli szükségletet fedezése módozataival együtt. A lovasság 3 $\frac{1}{2}$, a gyalogság 2 $\frac{1}{2}$ forint havi zsoldot kapott s a szükséglet következőleg oszlott el: Lovasság 190.000 frt., gyalogság 219.000, nemes lovasság 322.240, a tisztek és főparancsnokok fizetése 400.000 frt., összesen 1,218.320 frt. Egy előbbi időből származó ilyen okmányt ismertet Salamon F. Tört. Dolg.

Krain és Karinthia, a tótországi végeket Sturia, a bán-ságbeli végvárakban 375 gyalogot a tótországi rendek fizették s a fizetés legalább a század első felében — mint az Eszterházy-féle emlékirat mondja — mindig elég pontosan történt. A győri generalatus szükségleteit Alsó-Ausztria rendei fizették, nem mindig pontosan, de mégis türhetőképén. Ellenben a bán-sági helyőrségek — az említett 375 gyalog kivételével — a dunáninnen, a komáromi, a bányavidéki és a felső-magyarországi végvárbeli katonák a magyar kincstár bevételeire voltak utalva. Azelőtt e főkapitányságok költségeihez Csehország, Morva és Szilézia is járultak s akkor „az a sok confusio és panasz nem volt az országban.“ De a harmincz éves háboruban a cseh korona tartományai annyira elszegényedtek, hogy nem járulhattak többé a magyar katonák fizetéséhez. A magyar kincstár pedig örökös pénztelenségben szenvedett; a közjövedelmek nagy része, míg a hosszú utat a megyékből Pozsonyba s onnan vissza a végvárakba megtette, a sok kézben, melyen átment, gyakran elpárolgott s a szegény katonák fizetése körül hihetetlen visszaélések harapóztak el. Néha évekig nem kaptak semmi zsoldot s a kincstár, midőn elmulasztotta rendesen fizetni a fogadott katonaságot, egyenesen a fosztgatásra, rablásra, lopásra és erőszakoskodásra utalta. Lassankint e téren elijesztő demoralisatio kapott lábra, mely a honvédelmet teljesen megmértelyezte, s annak akkor legjelentékenyebb tényezőjét valóságos csapássá tette az országra. Nem megvédésére, hanem megmaradt csekély vagyonának elpusztítására szolgált az, s főleg a bányavárosi és felső-magyarországi végbeliek — ezekről gondoskodtak legkevésbé, — ~~ad~~tek az ország rémeivé, s sokszor kegyetlenebbül harácsolnak, mint maga a török. Iszonyu dolgokat beszélnek az egykoruak e katonák pusztításairól. Nemes ember és paraszt egyaránt ki volt téve zsarolá-

saiknak; lopni, rabolni, koldulni jártak, s messze földön senki sem élt tőlök biztonságban. Sokszor átsaptak török területre, s kalandozásaikért viszont a török azzal állt boszut, hogy ő is betört a királyi földre, elhamvasztotta a falvakat s rabszijen hajtotta el a lakosokat. Már az 1641-ki szőnyi tárgyalásokban ismételve említé Eszterházy nádor, hogy a törökkel addig békességben élni nem lehet, míg a végbeli katonákat rendesen nem fizetik. E nélkül mindig háborgatják becsapásaikkal a törököt, ki azután hasonló módon felel s így minden béke daczára sohasem szünhetik meg a lakosság zaklatása. 1641 után ez irányban a helyzet nem csak nem javult, hanem évről-évre rosszabbra fordult. Tisztek és katonák egyaránt nem kapták meg illetményöket. Így Révay István nyolcz évig volt a fontos Tokaj vára kapitánya. Évi fizetése 1776 frtot vagyis a nyolcz évi összesen 14,208 frtot tett. De az egész időben csak 3,072 frtot kapott s 11,136 frt követelni valója maradt.

De az ilyen főtiszt utólag mégis segített magán; némi protectio mellett máskép szerzett kárpótlást. A hátralék fejében királyi adomány útján jószágot kapott. A szegény katona azonban, ki zsoldjára volt utalva, ki abból kényszerült élelmi, ily viszonyok közt a legszármasabb helyzetbe sodortatott. Az inség vitte rá, hogy fegyverével szerezze meg legalább a kellő élelmet, s a katonaságból lett az a „nyuzó-fosztó“ nép, a sok ezer meg ezer szabad legény és hajdu, a ki ép oly kegyetlenül gazdálkodott, mint a szintén rendetlenül fizetett német katonaság, vagy épen a török. Hogy a rosszul fizetett, gyakran éhező legénység sorában a fegyelem minden féke megbomlott, hogy kötelessége teljesítésére képtelenné vált, hogy veszély esetén nem igen kockáztatta életét, az magától értetődik. 1669-ben gróf Csáky István szatmári kapitány írja katonáiról: „ha a ki elsőzik is közülök, nincs oly jó lelkiismeret szerint való törvény, hogy ha

kézbe akad is, megbüntethessem, mert a fizetetlenség, melyből mezitelenség és éhség szokott következni, nem kötelezhet senkit.“ Levevélehez csatolja „ő felsége szatmári gyalog vitézeinek“ panaszát, mely egyszerűségében meghatóan vázolja szármalmas helyzetöket. Annyira jutottak, hogy „némelyikünknek még a szür is alig akad nyakában, bocskorunk sincs, mezitláb megyünk a zászló alá reggel este, még a tizedes is. De még a faló kenyerünk sem volna, ha sallóval, kaszával, cséplővel, kapával egy keveset nem vághattunk volna. De a ki evvel bánni nem tud, gyermekségétől fogva kardjával evén kenyerét — a kénytelenség törvényt szeg“ ¹⁾ — vagyis rablásra, fosztogatásra vetemül.

A német kormányzat idején a végbeliek helyzete még rosszabbra fordult. Olyan fontos vár magyar helyőrsége, mint a rév-komáromi, írja 1677 nyarán, hogy noha éjjeli nappali vigyázásban kell lenniök a török közelsége miatt, mégis igen kevés tekintettel vannak reájok s a „seregrendnek is nem lévén semmi fizetése, annyira jutottunk, hogy sokan közülünk immár fegyverét és lovát is elkényszerítettett adni, hogy magát és cselédecskéit táplálhassa ekkoráig.“ ²⁾

Igy ama korszakban a török ellenségén kívül az a tényező, mely védelmére lett volna hivatva, a fogadott katonaság lön egyik főokává az ország pusztulásának. Az inség és nyomor lassankint teljesen demoralizálta a végbelieket. Már a XVII. század közepe táján tulsulyra emelkedtek benne a kétes elemek, az ellenséggel szemben tehetetlen, a védtelen paraszttal szemben erőszakos egyének, a társadalom természetes ellenségei, a munka elől megszökö jobbágyok és mindenféle büntettesek, kik a katonai szolgálatot csak czégérül használták gonoszságaikra, s az

¹⁾ és ²⁾ Az iratok Orsz. Lev.

ellenség előtt nem igen vitézkedtek. A már többször idéztem katonai emlékirat kiemeli, hogy a végbeli gyalogság kivált jobbágyokból áll; „gyakran azok mennek be a végházakba, a kik avagy földesuraikkal összevesztek, avagy más valami gonoszságot cselekesznek.“ Később még inkább eltűntek a jobb elemek a végbeliek sorából.

Ez időbeli törvényeink telvék a katonaság elleni panasszal. De senki oly kérlelhetetlen ítéletet a végbeliekről nem mondott, mint a legilletékesebb bíráló, a nagy Zrinyi Miklós. E fogadott hadakról írja: „Mentől rosszabb, hitetlenebb, tolvajabb volt országunkban, az gyűlt össze a mi dobolásunkra.“ És ki lett az ily csapatok hadnagya? „Szintén az ilyen, — feleli — vagy aki jobban megelőzte a többit részséggel, garázdasággal, kevélységgel.“ A maga drasticus nyelvéen „rühes juh“-nak nevezi a végbelit, a ki egyebet sem tud, mint „faluról-falura kvártélyozni, kóborlani, lopni, szegény embert nyomorgatni.“

Ilyen állapotba juttatta a kincstár pénztelensége a végvárbeli sereget, ama hadat, mely a XVI. század végén az ország nemesi ifjuságának virágút, színét-javút egyesité magában s a hős Balassa Bálintot ihletett dalra lelkesité. Akkor még a végbeliek a jó hirért, névért, a szép tisztességért mindent kockára tettek; emberségről példát, vitézsegről formát ők adtak. És száz év multán a végbelieknek, ifju vitézeknek dicséretes serege helyét a nép legromlottabb elemei, mint Zrinyi mondja, a rühes juhok foglalták el. Ez eléggé jelzi a fontos honvédelmi tényező szörnyű elsatnyulását.

A magyar fogadott katonaságot teljesen háttérbe szorítani nagyon könnyen sikerült tehát a német kormányzatnak. Egy rész különben is a kuruczokhoz csatlakozott, a másik elszéledt úgy, hogy 1681-ben az összes dunán-inneni és tuli területen csupán kilencz magyar-horvát gyalog és lovas század 2234 főnyi tényleges szolgálati

állománynyal maradt, melynek összes évi szükséglete, minthogy a legtöbb század legénysége csak két forint havi zsoldot kapott, 65.694 frtot tett.¹⁾ Nehány évvel ezelőtt e szám még kétszernél is nagyobb volt. 1674—77-ben a győri, bányavárosi és bánsági főkapitányságok területén 3724 német, 4491 huszár és 3079 magyar gyalog — a mint akkor nevezték: hajdu — 142 tüzér és 110 más ember állomásozott. Volt továbbá német és magyar katonaság a felső-magyarországi főkapitányság területén is, s az említett négy főkapitányságban levő összes katonaság hat havi szükséglete tett 353.173 frtot készpénzben s 53.066 frtot posztóban, melyet a kincstár készpénz helyett egyenruhára szokott a végbelieknek adni.²⁾ E négy kapitányság helyőrségének költsége is meghaladta tehát az évi nyolc-százezer forintot. De ez összegre sem levén fedezet, a fogadott katonaság minimális létszámra apadt le s az intézmény elvesztette egész jelentőségét.

De nem csupán a helyőrség, a védelmi szervezet személyi tényezői, hanem magok a végvárak is szánalmas állapotba jutottak, s még a kuruczok rohamának sem birtak ellenállani, annál kevésbé voltak képesek a törökök rendszeres ostromával dacolni. Ez szintén nem a törvényeken mult. Az országgyűlések mindenkor szívükön viselték általában a honvédelem, de főleg a végvárak ügyét, s jó karban tartásukról egymásután hozták a törvényeket. De itt is igaznak bizonyul a classicus mondás: *Corruptissima respublica plurimae leges*. Nem tartatott országgyűlés, mely valami honvédelmi törvényt nem hozott volna. De minél inkább elszaporodtak a ide vágó törvények, annál inkább hanyatlott a nemzeti honvédelem. A mi különösen a végvárakat illeti, a törvényekben szabatosan meg volt

¹⁾ Extractus summarius stb. Orsz. Lev.

²⁾ Wolff, Die Hofkammer című munkája.

jelölve, hogy minden egyes vár, sőt kisebb erőd, melyik megye és járásai országos közmunkájával tartandó épen¹⁾ s szigoruan meghagyatott, hogy falai, sánczai, árakai jó karba helyeztessenek. De már azon tény, hogy mindegyik országgyűlés ismételni kényszerült elődjének intézkedéseit, eléggé elárulja, hogy az idevágó törvények végrehajtására vajmi kevés történhetett. S valóban örökös a panasz az egykoruaknál a végvárak elhagyatott állapota miatt. Igazi nagy erősségnek ez időben csupán Komáromot és Győrt, de főleg ez utóbbit lehet nevezni. Ezek szakképzett hadmérnökök által építve, s folyton felügyeletök alá rendelve, koruk erődtményi igényeinek színvonalán állottak. Az 1665-ben épült Lipótvár kisebb volt ugyan, de szintén megfelelt ama kor hadmérnöki tudományának. Ellenben a többi várakat nagyon megrongálta az idő, s a hanyag gondviselés. A szathmári kapitány 1669-ben elpanaszolja, hogy saját lakása düledező félben van, a kémények beszakadtak, s attól fél, hogy az egész épület meggyul; legalább építtessék meg, mert a mint írja, éllen csak nem maradhat. A közmunka úgy teljesítettik, folytatja, hogy a vár palánkjainak kijavítására sem elég. A Szendrő fontos végvárban lakozó nemes és vitézlő rend 1670. május 31-én az uradalom földesasszonyának, Széchy Máriának írja: „Édes hazánk s megnyomorodott nemzetünk végházai közül Szendrő végházánál köntösére nézve pusztább hogy legyen, alig hiszszük.“ Azután elpanaszolják, hogy a „rossz, semmirekellő palánk közt“ a szabadban kénytelenek tanyázni, mert hiába sürgetik a megyéket, melyek törvény szerint a közmunkát kirendelni kötelesek: ezek a vár kijavítására semmit sem tesznek.²⁾ De nemcsak ők, hanem a többi

¹⁾ Az országgyűlések ide vonatkozó határozatait a Corpus Jurisból az egyes várak szerint összeállította Melichar Kálmán Ludovica Acad. Közlönye. 1884.

²⁾ A levél Orsz. Lev. Limbus 20.

kapitányok is folyton sürgették a megyét; ez olykor-olykor kirendelte a jobbágyságot, mely néha megváltotta magát, máskor nem engedelmeskedett. Ha pedig megjelent valamely várnál, ott vagy egyáltalában nem czélszerű módon használták fel munkaerejét, vagy pedig egyes kapitányok magánépitkezésekre fordították. E visszaélések ellen számos törvényczikk hozatott, s „mi in effectu is kívántuk venni — írja gróf Eszterházy Miklós nádor, — de nem replikálnak requisíciókra a nemes vármegyék.” A vármegyék viszont azzal védekeztek, mint például 1660-ban Bereg, hogy a közmunkaváltságot beszolgáltatták, de az illető várkapitány zsebre rakta. Minde körülmények folytán a végvárak az élő s a holt anyag tekintetében egyaránt védképtelen állapotba jutottak. El is foglalta őket minden ellenség könnyedén, s 1683-ban a törökök bécsi veresége előtt összesen csak nyolcz maradt meg a király kezében.

Magyarország honvédelmi szervezete tehát épen azon időben, midőn legnagyobb szükség volt reá, nemcsak elavult, hanem a több százados használatban teljesen szétfoszlott. Csupán egyes darabjai maradtak meg. Tudták ezt már a kortársak. A javítás érdekében gróf Eszterházy Miklós nádor, korának egyik legkiválóbb egyénisége fenkölt hazafias érzés sugalta fáradhatatlan tevékenységet fejtett ki. Ő még tisztán a régi alapokon óhajtá az ujjaépítést. A reformok embere volt, nem a radicalis ujitásoké. Ismerte a létező bajok legfőbb kutfejét, a pénzhiányt s ezt igyekezett kiküszöbölni. Nemes hévvel fejtette ki az akkori állapotok veszélyeit, hogy áldozatkészségre, újabb adók megszavazására s a régiek pontos beszolgáltatására serkentse a nemzetet. Csakhogy tervei nem valósultak, de nem is valósulhattak, mert olyan szabatosan működő közigazgatási és adózási gépezetet föltételeztek, minő akkor Magyarországon nem létezett. Pár évtizeddel később

szintén igaz hazafiságtól vezetve gróf Wesselényi Ferencz nádor tett a királynak részletes előterjesztést a magyar honvédelem reformja iránt. E terv már egy új eszme, az állandó hadsereg alapján nyugodott. Azt ajánlotta, hogy a végvárakban 25.744 főnyi állandó magyar helyőrség tartassék, melynek évi szükséglete meghaladta a 2½ milliót, hogy továbbá az összes végvárak is egy milliónyi költséggel jó karba helyeztessenek s két új vár építtessék.¹⁾ Zrinyi Miklós a nagy hadvezér és lánglelkű költő viszont a közvéleménynél próbálta fenkölt szelleme egész hevével az ujitásnak útját egyengetni. A kiváló egyéniség, ki mint hazafi, politikus, katona és költő egyaránt nagy volt, sehol sem küzd oly meggyőzően, oly erővel, lelkesedéssel s annyi dönthetetlen érvel, mint a kis munkában, melynek czime „A török áfium ellen való orvosság.“ Régi irodalmunk egyik gyöngye ez a munka, olyan becses kortörténelmi adalék, minő kevés maradt reánk. Azt akarja, annak halaszthatatlan szükségét és sokféle előnyét bizonyítja, hogy „a nemes ország tartson egy ármádát lábön“, melynek katonai szervezetéről rövid képet ad, melynek pénzügyi s fentartási forrásait megjelöli, melyet romlatlan elemekből összeállítani, gondosan fegyvelmezni és begyakoroltatni, kellően felszerelni s mindennel ellátni óhajt, „mert én azt az ármádát — mondja — örökösnek akarom.“ Állandó hadsereget sürget tehát a nemzet megmaradására; e nélkül jobb önként kivándorolni; van elég pusztá ország Braziliában, ott alapítsunk gyarmatot, ha ezt a hazát megvédeni nem tudjuk — mondja humorba fojtva hazafias bubánatát.

Hatalmas vészkiáltása nem ébreszté tette a nemzetet. Az 1662-ki országgyűlés megkísérté ugyan a régi honvédelmi intézményt javítani, a nemesi fölkelést szabályozni,

¹⁾ Ortelius Red. et Cont.

de a megkésett reform nem hajtatott végre s nem orvosolta az ország bajait.

A honvédelmi intézmények e példátlan hanyatlása azonban nem amagyar nemzet katonai erényeinek, vitézségének, harczias bátorságának hanyatlását jelenti. Ez az ősi jellemvónás nem veszett ki a nemzeti egyéniségből. A magyar katona vitéz, bátor volt ez időszakban is s az egykoru külföldiek kivétel nélkül, még azok is, kik a magyarság törekvései irányában ellenszenvet tanusítanak, elismerik hadi erényeit. Főleg a magyar lovasságot magasztalják s kiemelik, hogy háboruban a magyar többet ér lóháton, mint gyalog. Nem a katona, nem az emberanyag, hanem a katonai szervezet volt rossz, amint azt a maga idejében a híres kurucz tábornok Forgách Simon fölismerte.¹⁾ A magyar lovas katona mindig huszárnak neveztetik. Öltözetét az egykoruak így írják le: Fején könnyű sisak, mellén pánczél, melyet köpeny, vagy bunda borít. Fegyverzete szablya, vagy pallos, jobb kezében kopja zászlócskával; a kopja nyele fehérre, vagy vörösre van festve. A nyeregképében pisztoly van. A gyalog katona rendes nevén hajdu, rövid csövű puskát hord, baloldalán lóg szablyája, jobb oldalán egy övben van a buzogány vagy csákány. A gyalog szintén köpenyt vagy bundát visel.

Egészen kívül állt a magyar alkotmány hadi szervezetén, de nagyobbára honlakosokból alakítottott, a dunai flottilla, mely még a régi magyar honvédelem egyik maradványa. A naszádosok állandó kikötője Komárom volt. Ott állomásozott az egykoruak szerint 24 gyors harczai hajó, vagy naszád s fel s alá czirkált a Dunán. Mind-egyiken egy ágyu és 30—32 evező matróz volt. Begyakorlásukra nagy gond fordítottott s egy ütemre eveztek

¹⁾ Zrinyi Miklós művéhez irt előszavában. Bártfa, 1705.

mindnyájan. Fegyverzetök kopjából, hosszú puskából és kardból állt. E naszádok sok szolgálatot tettek a Dunán, melynek kereskedelmi jelentősége akkor nem jutott ugyan érvényre, mely azonban az általános harczterének fontos alkatrészét képezte. A törökök szintén nagyobb vízi haderővel rendelkeztek s ennek ellensúlyozásán sikeresen fáradoztak naszádosaink, kik kiváltságos magyar honlakosok voltak¹⁾ s alaposan ismerték a nagy folyam helyi viszonyait. De a magyar flottilla ekkor már egészen a bécsi hadi tanács alatt állt, mely kiforgatta eredeti jellegéből.

A török korszak utolsó évei az összes alkotmányos és nemzeti intézmények terén a kimerülés, a hanyatlás, a feloszlás siralmas képét mutatják.

A igazságszolgáltatáson, a közigazgatáson, a pénzügyeken és a honvédelmen egyaránt meglátszott az ozman uralom rettenetes visszahatása. De az udvari politika egy hatalmi szóval ez omladozó szervezetet mégsem volt képes megsemmisíteni. A gondviselés úgy akarta, hogy a magyar állam azon intézményekkel érje meg felszabadulása nagy pillanatát, melyek mögött másfél száz esztendőn át nemzetisége, hite, hazája, a nyugati polgárosodás védelmében vagyonát áldozta, vérént ontotta.

¹⁾ Szentkláray: A dunai hajóhadak tört.

HARMADIK FEJEZET.

A T Á R S A D A L O M.

A fejezet tartalma.

I. A társadalom a rendi és felekezeti világban. — A külföld véleménye a magyarokról. — Idegen utazók, — az ország éghajlatáról, — természeti kincseiről, — lakóiról, — szokásairól. — Egy német munka a magyarokról.

II. Az udvar. — A király és a nemzet. — A főúri osztály. — Politikai és anyagi helyzete. — A főúrak udvarai. — Az életmód. — Laknázások. — Mulatságok. — Vadászat. — Lakás és butorzat. — Az aristocratia egykor és ma.

III. A köznemesség. — Szellemének átváltozása. — A szegény nemesek. — A birtokos nemesség és az idegen uralom. — A kuruczmozgalmak hatása. — A vagyoni különbségek. — Nemesek Szepesben. — Liptóban. — Életmódjuk. — A nemesség s a városok. — Küzdelmeik. — A nemesség beköltözése a városba. — Ennek hatásai. — A nemesség felfogása a polgárokról. — Válságos helyzete.

IV. A jobbágyosság. — Általános helyzete. — Terhei. — Közaló. — Párber. — Urbér. — Jobbágy és földesúr. — A jobbágy jogi állása. — Viszonya az urasági tisztekhez. — Költözködési joga. — A katonatartás. — Német és magyar katonák zsarolásai. — A jobbágy családi élete. — A falvak a felföldön. — Az alföldön. — Az életmód. — Mi mentette meg a szegény népet?

V. A városok. — Jelentőségök. — Nem magyarok. — Kizárolagosságuk. — Kiváltságaik. — Egyes csoportok. — Pozsony. — Sopron. — Nagyszombat. — Kassa. — Lőcse. — A városi hatóság. — A város jogélete. — Belső igazgatása. — Szépítési és tűzbiztonsági intézkedések. — Az önvédelem és szervezete. — A polgárság életnézlete. — Házaik. — A lakás. — A butorzat. — A viselet. — Lakomák. — Helyi szokások. — Debreczen és a magyarság.

VI. A nők szerepe. — A politikában. — A szellemi életben. — A társadalomban. — A főrangú nő. — A köznemes nő. — Az alsóbb osztálybeli nő. — Házasság nemes és nem-nemes közt. — A kor közerkölcsisége. — A nőiség cultusa.

I.

A társadalom állapota a nemzeti közintézményekben tükröződik vissza. Ezek keretében mozog tevékenysége, ezek befolyásolják anyagi jóllétét, szellemi haladását és eszményi törekvéseit. Rongált, hiányosan működő állam-szervezetben virágzó társadalom nem képzelhető. XVII. századi intézményeink és gyakorlati hatásuknak jellemzésében benfoglaltatik tehát már a társadalmi viszonyok rajza, sőt bírálata is. A szó modern értelmében társadalom a középkorban — s Buda visszafoglalása előtt Magyarország még nem jutott ki belőle — egyáltalán nem létezett. Az a nagy hatalom, mely ma minden téren üdvösen egészíti ki az állam működését, mely nemes eszmék szolgálatában százezereket áldoz, a tudománynak, művészetnek, közjótékonyásnak fényes csarnokot épít s fölkarolja a sokféle emberbaráti törekvést, nem fejlődhetett ki a rendi szétzaggatottság mellett, melynek az egyház régibb erőteljesen democraticus irányzata is meghódolt. A válaszfalakon, melyek a nép egyes osztályait ridegen elkülönítették egymástól, csak a vallás tudott rést ütni s ő alkotta az egyedüli lelki kapcsolatot nemes, polgár és jobbágy között. A hitegység korában valóban az egyház végezte a mai társadalom teendőinek szertelenül nagyobb részét; oktatta, tanította a hiveket, közvetítette nálok a szeretet műveit, enyhítette inségöket, gyógyította betegeiket, gondjaiba vette az elaggottakat. A hitegység megszűntével e nagyszerű tevékenység is megakadt s a rendi tagolaton kívül

a társadalomban a felekezeti megoszlás került érvényre. Utóbb gombamódra szaporodtak a felekezetek; sokféle secta támadt nálunk is, új-keresztény, szombatos, unitárius s az egyik bizalmatlanul, ellenségesen nézte a másikat. Ekkép a nemzet-egész nemcsak politikailag, hanem vallásilag is számtalan apró töredékre forgácsolódott, melyek örökös versenyharczait még nem mérsékelte egy magasztosabb eszme, a közös nemzeti érzés tudata. Világtörténelmi tapasztalás, hogy a felekezeti szellem, a hol élesen érvényesül, s ez történt nálunk a XVII. században, hatalmasabb minden egyéb érzésnél. Az a visszataszító erő, mely az emberek közt a valláskülönbség czimén működik, mindig háttérbe szorítja azon vonzó erőt, mely őket mint egy és ugyanazon haza fiait egyesíti. Sőt a XVII. században a rendi ellentétek szintén élesbedtek. A renaissance egykor már majdnem odáig jutott, hogy áttörje a rendi válaszfalakat s az egyház első századainak szellemében visszahelyezze jogaiba a keresztény democratiát. De a reformatioval kezdődő harcziás korszak más irányba terelte a fejlődést s a heves valláspolitikai tusákban a rendi válaszfalak még ridegebb alakot öltöttek. Rendi és felekezeti talajból fakadt Magyarországon is a XVII. században minden. A hazafiság, a szabadság, az erkölcs és a humanitás eszméi mindnyájan rendi és felekezeti korlátok közé szorultak s ennek megfelelő sajátos jelleget öltöttek. Megvolt a szó, az érzés, de más tartalommal, mint ma. Kétszáz évvel ezelőtt e jelszavak, melyek ma egy nagy nemzet minden rétegét egyenlően föl tudják villanyozni, csak szűkebb társadalmi köröknek szólottak. Függetlenség, szabadság lengett a régi zászlókon is. De más volt a szavak tartalma, mint ma s azok, kik pro libertate küzdöttek, ezt a szabadságot a saját kizárólagos privilegiumuknak óhajtották, melyből ki legyen zárva nemcsak a polgár, a jobbágy, a zsellér, hanem lehetőleg bármely más vallásu ember. Min-

den egyes rend, minden felekezet a saját külön érdekeiért küzdött. A felekezetek harcaiból semmi haszon sem hárult a vallás, a lelkiismeret általános szabadságára és a politikai állásáért küzdő kiváltságos osztály szintén csupán saját „nemesi szabadság“-át, „nemesi jussai“-t védte,¹⁾ föl és lefelé ugyanazon elszántsággal. A mint a királyi hatalommal, úgy az alsóbb rétegekkel sem akarta a maga külön jogait megosztani. Ez a középkori világ jellemző sajátságosága mindenütt. A mai ember nyom a szabadság egyik legfőbb kezességét, szilárd alapját abban látja, hogy áldásaiban minél többen részesüljenek. De a privilegiumok korszakában a kizárólagosságot tekintették az előjogok legfontosabb biztosítékának. Így az osztályok exclusiv törekvései mellett igazi társadalom nem képződhetett s a népelet társadalmilag épen úgy szét volt forgácsolva, mint politikai és vallási tekintetben.

A régi Magyarországról és lakosairól már sok egykoru tudományos és utazási munka maradt fenn. Hazánk épen a XVII. században nem volt terra incognita a külföld előtt, melynek figyelmét állandóan ide irányozták a szüntelen folyó heroicus küzdelmek. Ezer meg ezer idegen katona harczolt itt a törökkel s hazatérve csodadolgokat beszélt tapasztalatairól olyan országban, mely sajátságos viszonyaival, feltűnő szokásaival, természeti szépségeivel lényegesen különbözött a nyugati világtól. A kalandos apró harczok, a véres nagy hadjáratok, melyek minduntalan ismétlődtek, sohasem engedték elszunnyadni a külföld érdeklődését.

A legjámborabb nyárspolgár is szívesen elbeszélgetett egy pohár sör mellett azokról a vérengző tusákról, melyek „messze lenn Törökországban“ nem szüneteltek soha.

¹⁾ Ugyanez történt Németországban, hol a fejedelmek a császár, a rendek a fejedelmek ellenében mindig a „deutsche Libertät“ jelszavát hangoztatták, de ez alatt csupán a magok kiváltságait értették.

Kíváncsiságának, tudvágyának kielégítéséről sietett gondoskodni a már akkor nagyhatalmu sajtó. Tömegesen jelentek meg a tudományos vagy napi szükségleteknek szánt könyvek, rajzokkal, arczképekkel, csataképekkel ép oly gazdagon illusztrálva, mint ma a leghíresebb képes lapok vagy diszmunkák. Angol, olasz, hollandi, német, latin és francia könyvek élénken foglalkoztak a magyar néppel és viszonyaival s habár némelyik furcsa módon összezaggyvált költészetet és valót, a sok felületes között akadtak nagybecsű, kitűnő munkák, művelt és lelkiismeretes íróktól, tudós utazóktól, a viszonyokat élesen megfigyelő férfaktól. Velence bécsi képviselőinek jelentései, Konstantinápolyba utazó császári oratorok és kísérik uti rajzai, Tollius és John Brown, valamint a kalandor Simplicissimus helyszini tapasztalatainak leírása, Fröhlich Dávid a késmárki mathematicus és számos külföldi tudós szakmunkái jellemző érdekességgel tükrözik vissza Európa felfogását a magyar népről és XVII. századi állapotairól.

A sok munka közt alig akad egyetlen is, mely nem szólana rokonszenven a magyarságról, részvéttel hányatott sorsáról s elismeréssel kitartó küzdelmeiről az ozmánok ellen. Minél távolabb állottak az írók a bécsi hivatalos világtól, minél kevésbé meritették értesüléseiket az udvar köreiből, annál kedvezőbb volt ítéletük. A velencei követek, a híres relatiók írói, kik másod kézből vették információikat, a nemzet politikai törekvései iránt sokkal inkább elfogultak, mint azok, kiket a katonai szolgálat, vagy másnemű hivatás hozott Magyarországba. A független emberek, kik saját szemökkel látták a nép szenvedéseit, kik tapasztalataikat részrehajlás, vagy politikai mellékcél nélkül vetették papírra, meleg részvéttel szólottak — s ez érzést olvasóik szívében is fentartották — a magyarságról, mely a bécsi kormánytól állami jogaiban és lelkiismerete szabadságában, a török uralomtól emberi

lételében fenyegetve, csodás kitartással védte magát a mindenfelől reá zuduló veszélyek közepett, s melyre ez időben is alkalmazható volt az, a mit egy emberöltővel előbb Pázmány Péter mondott, hogy „mint a küszöb és ajtó között levő ujj, úgy vagyunk mi is a hatalmas császárok közt és mind oltalomtul, mind ellenségtől romlalnunk kell.“

Magyarország éghajlatáról a külföldön igen kedvezőtlen és hiányos fogalmak terjedtek el. Gyilkosnak, emberfogyasztónak tartották, mely örökösen szüli a járványokat s főleg az idegenekre hat rombolóan. Egészségtelen volta miatt a magyar földet a keresztények sirjának, a németek temetőjének nevezték. E sokban nagyított, sokban téves felfogás a komolyabb munkákba is behatolt, noha már a magyarországi Fröhlich ¹⁾ helyesebb nézeteket igyekezett terjesztetni s kiemelte, hogy néhány kevés hely kivételével a levegő egészséges s csak a síkságon nagyobb a nyári hőség, mint Európa más mérsékelt égálju országában.

Annál kedvezőbb felfogás uralkodott az ország termékenységéről, természeti kincseinek nagyszerűségéről, gazdagságáról vadban, halban, mindenféle terményben s ennek folytán a nép jóllétéről, valamint a kíséretében jelentkező tunyaságról és pazar életmódról. Itt is saját-szerűen összebonyolult a költészèt és a való. Az ország pazar természeti kincsei akkor is megvoltak s Brown, az angol utas fölemlíti, hogy Európa egyik országa sem éri fel hazánkat bor, meleg fürdők, ásványvizek s nagy, hasznos hozó folyamok tekintetében, mely utóbbiak csodásan gazdagok halakban. El volt ragadtatva a szőlőtől is s főleg a verőceit — Vác mellett — s a szerémségit

¹⁾ Bibliotheca Sive Cynosura Peregrinantium. Ulm, 1643. Magyarországrol a IX. fejezet szól.

dicsérte. Kiváltképen magasztalta a kitünő és olcsó kenyeret, melyből két krajczáron többet kapni, mint Angliában huszonnégyen.

De az éles eszű angol tudós, kit a londoni orvosi egylet küldött hazánkba, észrevette, hogy a természeti adományok még nem azt jelentik, hogy a nép könnyen él és jó módban van. Különböző irányban járva be az országot, szemébe ötlöttek az egyes vidékek közötti lényeges különbségek. A török uralom alatt levő vagy hozzá közelebb eső megyék egészen más képet nyújtottak, mint a többiek. Midőn Komáromból a bányavárosokba s onnan a Vág völgyén át Pozsonyba rándult, feltűnt előtte, hogy Felső-Magyarország nagy része egészen máskép néz ki, mint Ausztria. Lépten-nyomon találkozott nyomaival annak, hogy hazánk állandó és örökös csatatér. Szegényes falvak, omladozó házak, néhol tető, fedél nélkül, másutt alig valami butorral ellátva léptek eléje mindenütt. A lakosok őszintén megvallották, hogy nem is igyekeznek helyzetüket javítani, házaikat felépíteni, nehogy azon gyanuba jussanak, hogy némi jóllétre tettek szert s ezzel magokra vonják a török vagy más hatalmasok figyelmét. A töröktől távolabb eső falvak állapotát valamivel türethetőbbnek találta ugyan, de ott meg a vallásüldözések s más állami bajok gátolták a nép anyagi gyarapodását.

Közvetlen tapasztalatai az angol utasban teljes rokonszenvet ébresztettek a magyarok iránt. Azt találta, hogy nem a tudományokkal, hanem katonai dolgokkal foglalkoznak ugyan, de nem nélkülözik a képességet a szép művészetek és ismeretek elsajátítására. Ruházatok a katonai hivatáshoz alkalmazkodik s ez életmódnak annyira megfelel, hogy horvátok, tótok s mások is elfogadták a magyar viseletet, sőt a végvárakban még a törökök is. A ruha mindig színes, kék, sárga, zöld, biborszínű; fekete ruhát ritkán látni s a papok sem járnak feketében. Mint

ritkaságot említi, hogy a magyarok fejüket egészen lenyírják s csak homlokuknál hagynak üstököt. Ez a nagyban elterjedt divat, a törököktől hatolt át hozzánk a XVII. század elején s jámbor keresztény lelkekben, mint a kés-márki tudósban Fröhlich Dávidban nagy felháborodást keltett. O mondja, hogy e csunya szokást „ujabban“¹⁾ fogadták el a szomszéd töröktől és muszkától.

Egy másik egykorú író²⁾ szerint Magyarország lakói harcziasak, és a kereszténység határvonalán örködnek, szabadságukat vitézül védik, de finom modorban és a felsőbb művészetekben nem sokra vitték, ámbár főleg a nyilvános életben a latin nyelvet használják. Szokásaik jellemzésére fölhozza, hogy nagyon szeretik a fokhagymát, épen úgy, mint a spanyolok a retket, s ünnepeken, lakodalmakon drága prémes ruhát és kalpagot hordanak télen nyáron, sőt a legnagyobb melegben is. Körülbelül ugyanezt mondja Simplicissimus, ki a lakosokat ekképen jellemzi: Ezek az emberek nem oly dölgyösek, mint más nemzetek, viseletüket sem változtatják, mint más népek; szívesen ragaszkodnak ősrégi kiváltságaikhoz, s ellenségei minden ujitásnak, mindnyájan háborúra hajlandók s nagyon is könnyen kockáztatják életüket. Szokásaikban udvariasak, de nem szeretik a tulságos bókolást. Kemény természetűek s inkább élnek durva, mint subtilis ételekkel; a ruházatban szeretik a fehér, vörös, zöld, lazur és kék színt. A fehérnép nem rut s illedelmes, takaros ruhát visel. A férfiak szintén jól megtermettek s szeretik a nagy szakállt, de nem a hosszú haját. A magyarok nem sokat utaznak, mely okból szokásaikat és erkölceiket a legjobbaknak tartják;

¹⁾ 1643-ban megjelent *Bibl. Peregrinantium* című művében említi a magyarokról, hogy „noviter in rasura capillorum et gestatione cinguli infra unilicium vicinos Turcas et Moscos turpiter etiam imitari ceperint.

²⁾ Zeiller M. *Neue Beschreibung*.

minden többi népnek, de főleg a németeknek ellenségei, s inkább fejöket vétetik, semhogy más nemzetek által reguláltassák magokat. Hatalmasul ülik meg a lovat s a vivásban mi sem gátolja őket, mert könnyű, rövid és kényelmes ruhát viselnek. A nemes, polgár és paraszt Kassától egész Erdélyig fiatalságától kezdve katona. E jellemzés sokkal inkább megközelíti a valóságot, mint azok a félhivatalos, bécsi udvari sugalmazásra készült irányművek, melyek már a XVII. században a végből irattak, hogy Európa rokonszenvét elvonják a magyar nemzettől és törekvéseitől. Már azon időben felhasználták a sajtót efféle czélokra. Egy ilyen munka¹⁾ szerint a magyarok nem üznek ipart és kereskedést, nem járnak a külföldre sem tanulni, sem katonáskodni, hanem otthon lebzselnek és elégedetlenkednek. Nincs drágaság; a föld kitünő és rendkívül termékeny. A nép tehát nem kénytelen dolgozni, hanem dőzsöl, eszem-iszommal és henyéléssel tölti idejét. Mindenki fiatal kora óta megszokta a jó életet s a tunyaságot; a köznép lusta, az urakban pedig nagy az ambitio, a dics- és uralomvágy, azért mindenkor készek az országot zavargásokba dönteni, hogy annál könnyebben fosztogathassanak és féktelenkedhessenek.

Mig azonban a magyar nép folytatta hősi küzdelmét a félholddal, az efféle elfogult és rosszakaratu iratok nem értek czélt. A művelt Európa nem szűnt meg annak tekinteni a magyarságot, a mi csakugyan volt, a keresztény polgárosodás védfalának, a nyugati világ előőrsének az ázsiai barbárság ellen.

¹⁾ Ungar. Libertiner 1687-ben megjelent röpirat, melyet Flämitzer J. M. császári hadbíró írt.

II.

Amint nem volt a XVII. századi Magyarországnak politikai gőczpontja, úgy még kevésbbé lehetett társadalmi középpontja. Ama korszak magyar hazafia nem azokkal az érzelmekkel tekintett Pozsonyra, az ország fővárosára, mint ma Budapestre, vagy már a XVII. századi angol ember Londonra és a francia Páris-Versaillesra. Mit is látott volna ott? A nemzeti nagyságból, a nemzeti dicsőségből vajmi keveset. A város székhelye volt ugyan egy-két állami főhatóságnak, de különben meglehetősen kívül állt a nemzetélet keretén. Teljesen hiányzott belőle az, ami London és Páris fővonzóerejét tette, a világvárosi jellem, s a királyi udvar fénye. A magyar király udvartartása idegenszerű volt s különben is külföldön székelt. Ez okból az udvar befolyása a harczias erkölcsök és szokások szelídítésére, a társadalmi érintkezés finomítására, a műveltség terjesztésére az egész század folyamán Magyarországon egyenlő maradt a semmivel. A király csak az országgyűlés idején szokott magyar földre jönni. De országgyűlés 1680. körül már tizennyolcz évig nem tartatott, s midőn Lipót király ily alkalommal utoljára Pozsonyban járt, a rideg és merev spanyol etiquette, melynek bonyolult szertartásaiból teljesen elpárolgott a megnyerő francia elegancia, elijesztette köréből a szabadabb mozgáshoz szokott magyar főuri világot. Még nagyatyja idején szívélyesebben érintkezett nemzetével a király. II. Ferdinánd nejével és két fiával — az idősebbik, III. Ferdinánd, már meg volt koronázva — 1634. decz. 18-án érkezett Sopronba az országgyűlésre. Hagyományos szokás szerint ilyen alkalmakkor mindkét tábla összes tagjai, főurak és követek, az érkező uralkodó köré csoportosultak s magyar módra kezét fogtak

vele. Ezuttal azonban, mint egy megyei követ említi,¹⁾ a palatinus megkérte az urakat, hogy a hideg téli időben a mezőn ne molestálják a kézfogással, hanem csak a deputált personák fogják kezét ő felségének. A nádor akként intézkedett, hogy az országgyűlés ünnepélyes fogadtatása másnap legyen, a mikor is szabad minden követnek kezét fogni a királylyal. Az „asszony császárné“-val szintén kezét szoktak fogni. De a nagy hideg miatt nem szállt ki kocsijából s így a kézszerítés elmaradt. Ez a patriarchalis szokás I. Lipót idején már megszűnt. Az udvar kimért szertartásai háttérbe szorították, s a király Pozsonyban is főleg udvari környezete közt maradt, mely idegen volt s társadalmilag hatni sem igyekezett a magyar főúri világra.

De azért ez időbeli irodalmunk minduntalan emlegeti az udvart és udvari életet. Csakhogy ez alatt nem a király, hanem a magyar főurak udvartartásait érti. Minden mágnásnak megvolt a maga udvara s fényes háztartása valamelyik családi várában vagy erősített kastélyában. Még mindig úgy éltek birtokaikon, mint a feudális világ oligarchái, igazi kiskirályok, kiknek a törvény őríási jogkört, kiterjedt jószágaik roppant hatalmat, ősi nevök varázsa ellenállhatatlan tekintélyt kölcsönzött. A XVII. század folyamán már tömegesen történt a grófi és bárói rang adományozása a nagybirtoku nemesség számára, s az új címek viselői kezdtek zárkózott kasztképen elválni a kis- és középbirtoku nemességtől, melynek köréből mindnyájan kikerültek. De azért udvarivá, mint Bécsben a cseh, Versaillesban a francia, még nem változott az aristocratia. Függetlenül, szabadon élt jószágain s büszke nyakát nem hajtotta meg senkinek. Az egyetlen Pálffy Károly grófot jellemzik a kortársak olyannak, mint a ki nemzetiségéből kivetközött s udvari mágnás lett. Ő tehát e típus első példánya hazánkban.

¹⁾ Szemere Pál követi jelentése Zemplénmegye levéltára.

Csakugyan ő az egyetlen magyar, ki az 1665—6-ki bécsi udvari ünnepélyekben a külföldi főurakkal közvetlen szereplőként a carrousselben részt vett. A többi magyar urak csupán a nézők közt foglaltak helyet.

Az aristocratia önállósági hajlamai erőteljes kifejezést nyertek az 1670-ki mozgalomban, melynek tragicus lefolyása számos főrangú családot gyászba ejtett. Többben vérpadon hunytak el, mások bujdosni kényszerültek, s vagyonukat a fiscus zár alá vetette. A Zrinyi, Frangepán, Nádasdy, Wesselényi, Thököly, Balassa, Rákóczy és más nagy családok belesodortattak a catastrophába, a többieket pedig az alkotmány felfüggesztése szorította le a közélet mezejéről.

A zavaros idők, valamint a nyilvános szerepléssel és a fényes udvartartással járó fokozott szükségletek a főúri osztály vagyoni állását már ekkor érzékenyen érintették. Óriási birtoka volt egy-egy főúrnak. Volt terményekben busás jövedelme is. De a készpénzjövedelem nem állt többé arányban azon kiadásokkal, melyeket készpénzben kellett földőznie. A hiányt mindenféle hitelművelettel egyenlítették ki, s az adósságcsinálás nagy arányokat kezdett ölteni. Mások az ingó vagyont, az ősi családi kincseket, az arany-ezüst „marhát“, ékszert és ötvösművet értékesítették.

Még a dúsgazdag, egy kis országnyi birtokkal bíró Báthory Zsófia, I. Rákóczy György özvegye sem rendelkezett annyi készpénzzel, hogy egy reá nézve fontos jószág vételárát kifizethesse s kincses háza arany-ezüst tárgyai egy részét kényszerült felajánlani. Mások Bécsbe vitték ilyenmü értékeiket, hogy ottani gazdag pénzembereknél zálogba tegyék. Mások vagy egész uradalmakat, vagy egyes jószágrészeket zálogosítottak el vagy enélkül csináltak bécsi és felvidéki kereskedőknél adósságot, melyet a legritkább esetben törlesztettek készpénzzel,

hanem kivált borral, búzával és más nyersterménnyel. Az óriási földbirtok nem menté meg a főurakat az eladósodástól, mely némelyiknél, mint gróf Wesselényi Ferencz nádornál, kinek pedig — ezt maga említé — három milliónyi ingatlana volt, egész a tönkrejutásig fokozódott. De a magyar Crösus, a vérpadon elhunyt Nádasdy Ferencz gróf után is elég sok adósság maradt. Két másik vértanútársa ellen a hitelezők még nagyobb követelésekkel léptek elő. Gróf Draskovics Miklós országbíró szintén a leggazdagabb főurak közé tartozott, s midőn meghalt, özvegye 1682-ben fájdalmasan panaszkodott a sok adósságon. Özvegy gróf Pálffy Francziska hasonló bajjal küzdött, s sok adóssága törlesztésére nem birt pénzhez jutni, ámbár ingatlana tetemes volt.¹⁾ Az erős királypárti gróf Eszterházy Pál feltűnő nagy adóhátralékai 1674. körül szintén főleg a készpénz-hiányra vezethetők vissza. Mindez oda mutat, hogy a nagy változás, mely a natural gazdálkodásból a pénzgazdálkodásba való fokozatos átmenet folytán Európaszerte beállt, nálunk először is a magyar főuri világban, a legfelsőbb társadalmi rétegben éreztette hatását.

De bármi megdöbbenően mutatkoztak a pénzügyi hanyatlás előjelei, bármint befolyásolták a politika váltokozó esélyei az egyes családok sorsát, és bármennyire összetornyosultak a felhők az ország láthatárán, a magyar aristocratia ez időben is a világi elem legfontosabb szereplője maradt.

A nemzet benne látta természetes és törvényes vezetőjét, tisztelettel tekintett fel hozzá s készségesen követte vezényszavát. A nagy mozgalmakat, melyek a felszabadító háboru előtt a hazán átviharzottak, főurak kezdeményezték, de a középosztályok tömeges részvételével nyerték mélyen ható nemzeti jelentőségüket. Ritkán nyilatkozott

¹⁾ Panaszkodó leveleik. Orsz. Lev.

tökéletesebben az érdekek, az érzelmek, a politikai törekvések közössége, mint akkor a kiváltságosak összes rétegei közt. A főnemesség még nem hajtotta büszke nyakát az udvari járomba, nem németesedett, francziásodott úgy el, mint utóbb. Nevelése, életmódja, műveltsége, egész világnézlete még ugyanazon közös talajból, a magyar nemzeti szellemből fakadt, mint az akkori középosztályé, a nemesisége. Dus vagyona, a hatalom, melyre szert tett, s az ebből folyó nagy politikai és társadalmi előnyök már némi irigységet kezdtek ugyan kelteni, mi azonban még kevésbé hatott át a politikai életbe. Egy e korbéli színműben kifejezést nyert a főúr és köznemes közti ez ellentét. Az igaz nemes ember képviselője, a jó kedvű Gaude uram már akkor azzal vág vissza egy főurnak: „Nagyságodhoz én nem tehetem magamat; mert Nagyságod nem ember, hanem ur.“ De ez a guny az akkor még lappangó ellentétet jelzi, mely csak pár évtizeddel később fejlődött ki egész ridegségében a főrangnak és közép nemesség közt.

II. Rákóczy Ferencz idejében megtörtént, hogy a legvitézebb hadvezérek egyike csak azért nem nyerhette el a legfőbb katonai rangot, mert nem volt mágnás, hanem csak köznemes. 1680 táján azonban a főurak legtöbbje sem műveltségre, sem szokásaira nem különbözött a köznemességtől, melyből kiemelkedtek s melylyel még mindig sokféle vérségi, családi és vagyoni kapcsolatban állottak.

A XVII. század magyar főurai leginkább régi várakban vagy kastélyokban laktak, melyek olyan időben épültek, midőn kevésbé lehetett számba venni a kényelem igényeit. A közbiztonsági viszonyok megrendülése, a török portyázásai az urakat arra kényszerítették, hogy magas hegyen épült, sánczczal, árokkal védett váraikban tartsák udvarukat. Az a körülmény pedig, hogy mint minden nemes ember, a főúr is született katona volt, kinek folyton készen kellett állania, hogy a király parancsára a

harcmezőre siessen, az életmódnak állandóan tábori, katonai színezetet adott. Ha az ur otthon élt, megfelelő őrség környezte; ha utazott, számos katona és szolgálakísérte. Mindez visszahatott egész életmódjára; a harcias környezetben finomabb modor, csiszoltabb, pallérozottabb szokások és érintkezési formák nem fejlődhettek. A tábori élet erősebb parfümjé érezhető még a legelőkelőbb háztartásokon is.¹⁾ Középpontját a főur és családja alkotta. Köréje csoportosultak a férfi- és női szolgálazemélyzet legkülönbözőbb rangfokozatai. A nők közt legelől állottak az úgynevezett „őreg“ asszonyok. Nem azért hívták őket így, mert nagyon elvénültek. Ők voltak a háziasszony támaszai a háztartás vezetésében, a gyermekek nevelésében, az unalom elűzésében, szóval segédkeztek neki és szórakoztatták. Csakis tisztas nemes asszonyokat, özvegyeket vagy olyanokat, kiknek férje katonai vagy hivatalos teendőik folytán hosszabb időre más vidékre távozott, vettek az urasszonyok ily állásba magok mellé. Voltak azután leányasszonyok, jobb családból származó fiatal hölgyek, kik nevelésüket befejezni, háztartási ismereteiket kiegészíteni vagy az előkelők közt szórakozni jöttek egy időre a főuri udvarba, melyet az ifjak hasonló célból nagy számmal kerestek fel. Általános szokás volt, hogy a nemes urak felnőtt fiaikat, mielőtt ezek a közpályára kiléptek, ismeretek, összeköttetések szerzésére, egy főur udvarába küldötték. A főurak szívesen magok köré gyűjtötték a középbirtokos családok ifjait és leányait. Költségbe ez nem került; mindenféle élelmiszer termett bőven, másrészt az illetők nem csupán bizonyos apróbb szolgálatokat végeztek, hanem nagyban emelték az udvartartás fényét. Hozzájuk járultak az uradalmi tiszték, a gazdaság vezetői, a

¹⁾ A XVII. századi magyar főuri életet részletesebben rajzoló „Széchy Mária“ című munkámban a 172—204. lapokon.

várörző katonaság, a cselédség, zenészek, mesteremberek; így a főúri udvar meglehetősen népessé lön s az udvartartás néha egész fejedelmi személyezettel rendelkezett.

Komoly írók és satiricusok egyaránt kevésbé kedvezőnek rajzolják a főúri udvarok ez időbeli erkölcsi állapotait. Az „udvari“ emberről nem a legjobb véleményt táplálták. Egész közmondássá vált, hogy

Az udvari, ha nem tud hizelkedni,

— — — — —
— — — — —

Ritkán szokott az oly valamire menni.¹⁾

Egy másik egykorú költemény,²⁾ mely értékes adalékul szolgál a kor mivelődési viszonyai ismeretéhez, a főúrak elé tart tükröt s abban nagyon különös dolgok láthatók. Azt állítja, hogy nincs olyan udvar, a hol a szolgál urától akár gróf, akár zászlós ur, akár nemes ember legyen, jó példát vehetne. Az ur maga nem foglalkozik komoly dolgokkal, törvényolvasással, ország ügyeivel, hanem

Ha magát elunja ostáblya-játszásban,
Avvagy hogy ifjakkal a kugli-hányásban,
Mulatja idejét gyakran nyulászásban,
Egyéb sok efféle haszontalanságban.

Az urak, hogy minél zajosabb legyen udvaruk, válogatás nélkül mindenkit magok mellé vesznek s legfeljebb ép oly könnyen el is kergetnek, ha tetszésüket megnyerni nem képes. Fizetést ugysem adnak neki, de ha az ur és az asszony körül jól tud forgolódni, akkor ehetik, ihatik bőven s megkapja az ur ócska köntöseit, ezenkívül azonban csak kocka és kártya a conventiója. Az udvariak urok

¹⁾ 1678-ki naptár egy verse.

²⁾ Uzime Udvari Viol'ya s 35 versszakban rajzolja az udvari életet. Nemzeti Múzeum.

ruhájában hivalkodni szoktak; süvegöket balfülökre csapják, üstöküket hajtják, fodoritják, övüket hosszan lebozsátják s korbácscsal kezökben járnak be a korcsmákat, isznak, egymással csere-berélnek s hazatérve

Konyhán nyalakodnak s némely a kulesárnál.
Ihognak-vihognak leányasszonyoknál,
Ott rut tapogatást s csókokat láthatnál.
Az ifjak minemük leányok olyanok.

Mint az ur az ifjakra, úgy az asszony a leányokra sem visel gondot. Ezek néha napestig vele henyélnek vagy a kertben tánczolnak. Sokat állanak az ablakban, csókot dobálnak le az ifjaknak, s még a templomban is csak suttognak, csintalankodnak. Nincs az a parasztház, melyben annyi trágárságot hallani, mint egy zászlós ur vagy akár-mely gróf asztalánál, mert ott csak háromféle ember kap helyet: a nagy ivó, a hazug-hizelkedő és a trágár beszédű.

Efféle dolgokat udvarban tanulnak,
Mert egyéb jót semmit sohasem láthatnak.
Mestere az udvar a sok trágárságnak,
Koczka, kugli, kártya s trapulya-játéknak.

Az erkölcsös verselő azzal végzi kifakadásait, hogy:
Exeat ex aula, qui cupit esse pius, távozzék az udvarból,
a ki jámbor kíván maradni.

Hogy ez a rajz nem épen tulsötét s nagyjában a való képét adja, azt a kor kimagasló alakja Zrinyi Miklós megerősíti, ki az udvari életről nem sokkal kedvezőbben ítél. Gáncsolva említi, hogy a nemes ifjak tétlenül töltik idejüket s „legfelebb egy magyar ur udvarába“ állanak be. „Ott mit tanulnak? Innya. Mit többet? Pompáskodni, egy mentét arannyal megprémeztetni, egy kantárt pillangókkal czifráztatni, egy forgóval, egy varrott lódinggal pipeskedni, egyszóval esküdni, hazudni és semmi jót nem követni.“ Természetes azonban, hogy az egyes

főurakhoz képest udvaruk és háztartásuk jellege is változott. Az ur egyénisége egész környezetében visszatükröződött s egy Zrinyi Miklós udvarát egészen más szellem hatotta át, mint egy másikét, aki a köznapiság színvonalán túl nem emelkedett. A csáktornyai élet meglepte és elbűvölte a külföldi vendégeket. Tollius, a kiváló hollandi tudós egész elragadtatással festi azt s az előkelő francia katonatisztek, kik Zrinyivel az 1664-ki nagy hadjáratban megismerkedtek, bámulattal szóltak a kiváló emberről, kiemelve, hogy nem hitték volna, hogy a magyar népnek ily ritka műveltségű főurai lennének. Gróf Wesselényi Ferencz nádor udvartartása szintén nem csupán eszemizomra volt berendezve; a szellemi érdekek figyelemben részesültek, s sok derék, érdemes ember ott kezdte meg nyilvános pályáját. Gróf Nádasdy Ferencz országbíró korának egyik legtudósabb főura volt s az arisztokráciában akadtak más, nagy műveltségű, szellemi és tudományos törekvések iránt érdeklődő, irodalommal többé-kevésbé foglalkozó, vagy legalább az írókat anyagilag támogató férfiak. A XVII. században a magyar könyvek jelentékeny része áldozatkész mágnások és nemesek költségén jelent meg s amint az írók közül a legtöbb ez osztályhoz tartozott, úgy az irodalom pártolást is erkölcsi kötelességének tekintette s bőkezűsége tette lehetővé számos eredeti és fordított munka kiadását. Könyvtár épen nem tartozott a ritkaságok közé a magyar uri házban. Némely főur buzgón foglalkozott érmészettel, numismaticával, mások ismeretszomja a XVII. század hirhedt korcs-tudományánál, az astrologiában és az alchymiában keresett kielégítést. Szóval az uri osztály nem szűkölködött, művelt, idegen nyelveket ismerő, világot látott emberekben, kik tanulmányaikat hazai, vagy külföldi főiskolákon végezték. A legtöbbre azonban mégis illett az akkor gyakran hangoztatott vád, hogy nem járnak peregrinálni idegen országba, nem

ismerkednek meg más népek haladásaival, hanem otthon ülnek s ha épen közteendők nem foglalkoztatják őket, lakmározással, hiábavalósággal töltik az időt. Az ilyenek udvara csakugyan nem is volt a műveltség, erkölcs és finom modor főiskolája. Kiválóan rossz hirben állt gróf Thököly István († 1670.) késmárki udvara, melyet ama kor egyik kitűnő ismerője¹⁾ Circe barlangnak nevez.

Thököly István halála után fia Imre, a későbbi kurucz király Erdélybe menekült s ottan élt kiterjedt birtokain. Legénykorából fennmaradtak naplói, melyekben pontosan följegyezte, mit csinált napról-napra, hol járt, mit művelt éveken át. Összeköttetésben állt ugyan az erdélyi irányadó körökkel, s a bujdosó magyarokkal, de maga még nem lépett ki a politikai színpadra. Magánéletet folytatott rangjának és vagyonának megfelelően s naplója aprólékos részleteiben megadja egy akkori főrangú ifjú életmódjának képét. Gondos vallásos nevelésben részesülvén, lelkiismeretesen teljesítette egyháza parancsait. Igen gyakran volt templomban reggeli és déleesti prédikáczió, megtartott minden ünnepet, böjtöt, utazgatott jószágain, átrándult szomszédaihoz, eljárt keresztelőre, lakodalomra, temetésre, nagy ritkán gazdasági dolgokkal is bibelődött, irogatta naplóját s magánleveleit, néha olvasott is valamit, ha a társas élet zajos szórakozásai igénybe nem vették. Csakhogy nagyobbára igénybe vették. Vagy vendégei voltak, vagy ő járt vendégségre. Ilyenkor aztán nagyokat ettek s még nagyobbakat ittak úgy, hogy a fiatal Tökölyi gyakran bele betegedett; néha nyulászni, vadászni voltak, este pedig tánczoltak. Egészben meglehetősen egyhangú és anyagiás életet élt, ámbár nem hiányzott nála az erős írói hajlam, mely számos kötetre menő naplóiban nyert kifejezést s az olvasási kedv, melyről könyvtára tanúskodik.

¹⁾ Pauler Gyula: Wesselényi összeesküvés I.

Még egyhangubb lehetett a többi hasonló ranguak élete, kikben élénkebb szellemi szükséglet egyáltalán nem fejlesztetett.

Semmiféle társas összejövétel, még ha a legszomorubb alkalomból történt, nem eshetett meg hatalmas lakomák, zajos, végtelen évések nélkül. Az étlap a magyar nemzeti konyha minden specialitását felölelte. Szalonnás, zsiros, fűszeres ételek — fűszerszámból aránylag rengeteg mennyiségek fogytak el, mert a legtöbb ételt anyira teletömtek vele, hogy a mai gyomor alig bírná megemészteni — meglepő változatosságban, s még nagyobb tömegekben kerültek asztalra, s a hus, liszt, tojás s más eleségekzik, melyet egy-egy ilyen lakomán elfogyasztottak, bámulatot ébreszthet a XVII. századbeli ember evőképessége iránt. Ezt csak egy multa felül, az óriási ivőképesség. A nehéz ételek még több italt, bort, sört, savanyuvizet igényeltek. Férfiak, nők, sőt gyermekek is ittak kegyetlenül, s a mértéktelen ivás, valamint a vele járó testi és erkölcsi bajok amaz idők komolyabb gondolkodóit minduntalan keserű panaszra és gúnyra fakasztják. Sem az egyházak mértékletességi törekvései, sem a satira vagy a gyakorlati élettapasztalás nem birtak a szeszes italok élvezetének ez elfajulása elé korlátot vonni. A pap intő szava, a verselő élezei és az orvos tilalma egyaránt elhangzottak hatástalanul. Ebéd és vacsora összefolytak az ivás közben, mely azután eltartott reggelig, hogy délben újra kezdődjék. A társalgás, melyet az ivók folytattak, nem lehetett valami választékos. A bor megnyitotta az emberek száját s a beszélgetés olyan tárgyakról és oly fesztelen modorban folyt, hogy sokszor ama kor egyáltalán el nem kényeztetett hölgyei sem hallgathatták. A nők csakhamar elmenekültek az ivószobából, hol mint a satiricus mondja, annyi trágárságot lehetett hallani, a mennyit a legutolsó parasztházban sem. Egymást érték a pohárköszöntők, mikor is az öblös

kupákat fenékiig ki kellett üríteni. A toasztozás divatja virágkorát élte, s már akkor élesen ostromozták e szokás tulzásait. A vigjátékbeli Gaude uram, a törzsökös nemes ember már akkor így csufolódik: „Ha az ellenséget italbéli köszönetekkel megverhetnénk, hamarább végben mehetnének az ország dolgai!” E mondás olyan közkeveltségre jutott, hogy még népszerű könyvekbe, a naptárakba is átment. A mértéktelen ital hatásai az emberi szervezetre, a sokféle betegség, melyet szült, senkit sem tett bor nem iszává. Ivott mindenki ur és paraszt, pap és mesterember, polgár és katona egyaránt, de természetesen többet és gyakrabban az, kit nem vont el a lakomázástól a mindennapi munka. A főurak közül kevesen álltak ellent e rut szenvedélynek, ámbar mindnyájukra ráillett az, a mit a híres Vitnyédy István irt gróf Thököly Istvánnak és jószágkormányzójának: „Ugy látom, mikor kedvetek tartja, annyit isztok, a mennyit akartok; ha pedig megbetegedtek a bortól, annyit kell szenvednetek, a mennyit nem akartok.”

Életmódjából következtetve a magyar főuri osztály a XVII. század második felében is főleg nyers-nyakas, féketfegyelmet tűrni, önuralmat gyakorolni nem tudó emberek-ből állt; vigan éltek világukat, könnyen kockáztatták életüket, de a másokéval sem igen sokat törődtek. A zajos lakomák nem egyszer vérontással végződtek. Borgőz hevitette fővel a vendégek olykor-olykor összekaptak s néha a kard csengése vegyült a mulatozók zajába. Máskor a részeg urak valamely szolgájokat vagy jobbagyokat ölték meg, a mit különben józan állapotban is megtettek s a harag pillanatnyi föllobbanásában olyan lelkiismereti furdalás nélkül szurták agyon, a mint ma összeszidják inasukat. Jó szívü, épen nem kegyetlen főurak, mint például Bethlen Péter, Wesselényi Ferencz, Zrinyi Péter grófok nevéhez fűződnek ily vérengzések. Büntetlenül teheték.

A szegény jobbágyot nem reclamálta senki; megölésével legfőlebb önmagát károsította a földesur. Sőt, ha az áldozat nemes ember volt, akkor sem gondolhattak megtorlásra a rokonok, mert a befolyásos főúrral szemben megszűnt a törvény büntető hatalma s még szerencsések voltak, ha némi vérdíjat vagy anyagi kárpótlást nyerhettek tőle. Az ilyen emberölés akkor általában más büntetőjogi és morális beszámítás alá esett, mint ma. De gyakori voltuk jellemzően megmondja, hová fejlődtek a kor erkölcsi még a legmagasabb társadalmi rétegekben is.

Az uri osztály szórakozásai közt szerepeltek a koczká, kugli, ostábla és kártyajátékok, melyekben néha nők is szenvedélylyel szoktak résztvenni. A kártyázás Németországból hatolt át hozzánk s Gaude uram a maga humoros modorában azt mondja, hogy addig volt jó világ, míg csak kártyán látta a magyar ember a németnek képét, mi azt sejteti, hogy a használatban levő kártya német gyártmány volt s Bécs fedezte az itteni fogyasztást. De finomabb, előkelőbb szórakozások sem hiányoztak. Rendeztek balleteket, fényes „farsangos lakodalmat“,¹⁾ álarczos, jelmezes multságokat, a mostani élőképek mintájára, melyekben a környék uri társaságának színe-java szokott szerepelni s a mulatságra számos néző kapott meghívást. A legtöbb szórakozást azonban a vadászat és halászat nyújtotta. Ez volt a lakosság minden rétegének legkedvesebb időtöltése; roppant vadállomány volt erdők, mezők és vizeken s ur és paraszt egyaránt vadászott vagy halászott, természetesen kiki a maga módja szerint. A közönséges szórakozások közé tartozott a nyulászás; mindenütt volt agár, melyeket néhol a jobbágyság tartozott adóképp a földesurnak nevelni és beszolgáltatni. A főúrnaknál gyak-

¹⁾ Gróf Forgách Ádámnál tartott ilyen mulatságról. Tört. Tár 1878. 362—3.

ran gyűlt össze nagy vadásztársaság s akkor hatalmas hajsza indult meg lovakkal, kutyákkal, peczérékkel, hajtókkal, trombitásokkal. A vad elejtéséhez löfegyvert használtak ugyan, de a vadászat régi módja sem ment ki a divatból s a kor költője, Gyöngyössi István egy ilyent nagy clevensséggel örökitett meg. A mint az ur kimondta, hogy vadászni akar, a vadászmester nyomban megtette az előkészületeket, hogy szolgák, lovak, ebek készen álljanak. A megszabott időben az urak a nyertő paripákra ültek, az ebészek kürtöltek a szagló ebeknek, a szolgák nagy zajjal siettek elő, s a társaság utnak indult. A gyorslábu lovak, s ilyeneknek mondják a magyar fajtát, ámbár a nagy urak istállóiban sok oláhországi és török ló volt, míg Angliából ez időben még nem szállítottak külföldre lovat — csakhamar a kijelölt vadászó helyre érkeztek. A mint ez megtörtént, megszólaltak a kürtök, hogy jelt adjanak a kopóknak; azután szijra s selyempórázra fogták az ebeket, s minden urvadász két-két kutyát kapott, hogy pórázon vezesse őket a felhajtott vadra. Az ebek kitűnő fajtájúak voltak, s nagy gonddal tanítottak be; akadt köztük török, perzsa, moldvai, oláhországi és magyar vér. Az ilyen vadászkutyák értékes kereskedelmi cikket képeztek, s a keleti országokból Erdélyen át kerültek a magyar főurakhoz. Mindegyiknek volt neve, mely nagyobbára származását is jelzé. Így a törökországiak kedvencz neve Dervis, Beslia, Tauz, a havasalföldieké Dorcse, Agre, a magyarországiaké Szárcsa, Csóka, Hattyu, Kurta, Csonka volt, míg mások mindenféle mythologiai nevet viseltek. Mielőtt a vadászat megindult, a kopók mellett rendben helyezkedtek el az agárvezetők, a hajtóebektől várva a jelt a hajsza megkezdésére. Vadászok, szolgák, ebek nagy kört alkottak, s mikor valahonnan fölhangzott a vigyázz kiáltás, mindenki figyelt, hogy a közelébe üzött vad a körből ki ne szabadulhasson. A vidék

vadállománya szerint nyul, őz, szarvas, róka, vaddisznó, medve szorítottatott be a körbe, hol végre egyik vagy másik vadász pórázon vezetett ebeinek áldozatul esett. Néha hatalmas, izgató küzdelem folyt a vad és üldözői között, s az ilyen hajsza, a lóháton ide-oda ugrató, ebeit kiáltásaival folyton biztató vadász bátorságát és ügyességét kemény próbára tette. Férfias, testet-lelket edző mulatság volt ez, mely a vadásztól sok hidegvért, ravaszságot, leleményt igényelt, s mintegy folytatását képezte a harczmező izgalmainak.

Az urak várai rendesen magas bérctetőn emelkedtek, míg a kastélyok szegleteiken bástyatornyokkal, s még a kisebbek is erős fallal környezve, a falu kisebb pontján épültek. A lakóház előtt az udvar, mögötte a virágos, zöldséges vagy gyümölcsöskert terült el.¹⁾ A házta lépve a folyosóról vagy pitvarból a vendég az ebédlő palotába, — ez a szó akkor termet jelentett — onnan az egyik oldalon az ur lakosztályába jutott, mely a körülmények szerint több szobából (írószoba, könyvtár) állt. Az épület ugyane szárnyán laktak az urfiak, a háziur felnőtt fiai, az „inasok“, a mint akkor a főuri udvarhoz tartozó nemes ifjakat nevezték, a paterek vagy udvari papok. Itt volt a vendégház is, míg az épület másik szárnyát az urnő s a leányasszonyok foglalták el. Voltak továbbá fürdőszobák, konyhák, mindenféle éléskamrák, tárház a családi kincsek számára, tömlőczők, míg a cselédség nagy része, s a ház-őrző drabantok melléképületekben laktak. A szobák fala festve vagy többé-kevésbé diszes és drága kárpittal volt bevonva; a falakat képek, főleg családi arc képek vagy tájképek, s tükrök díszíték. A nagy termék menyezete vagy boltozata megfelelő diszszel készült. A padlót közön-

¹⁾ Bárá Radvanszky Béla, Magyar családélet és háztartás. I. kötet.

séges vagy mázos téglával, deszkával vagy keményfával rakták ki, s főleg télen pokrócczal vagy drága keleti szőnyeggel takarták le. A szoba valamelyik sarkában állt a többé-kevésbé diszes, rendszeren zöld agyagkályha. A butorzat a palota, az ur és az asszony szobái, s a vendégszobák kivételével meglehetősen egyszerű volt, s csakis a szükségesebb tárgyakra szorítkozott. Annál értékesebb iparművészeti czikkek diszítették az ur vagy az asszony lakosztályát. Szépen faragott és festett nagy és kis asztalok, kerekded vagy négyszegletű, némelyik kihuzható, nagyértékű selyemvirággal varrott atlasz vagy posztó, s ezüsttel, arannyal, skófiummal diszitett bársony vagy bőrtakaróval borítva; számtalan fióku íróasztal remek ténatartóval; mindenféle apró ládika: aranymives láda ékszer számára, patikaláda szépítő s gyógyszerrel, varroláda varró eszközzel; sok nagy láda és szekrény, pohárszék, tálasszék, kerevet, ülőszék, továbbá az ágy az oszlopostól és menyezetestől le az egyszerű nyoszolyáig, adott az ur és az asszony lakosztályának fényes, előkelő kinézést. A butorzat egyes darabjai igen értékesek voltak, néha műbecscsel bírtak s részben külföldön gyártattak, honnan Bécsen és Velenczén át jutottak hozzánk. De a butornál még fényesebb volt az asztali készlet, a férfi- és női ékszer, a lószerszám, melyben a kor egész pompakedvelő hajlama nyert kielégítést.

Előkelő, fényűző életet folytatott s társadalmilag épen úgy mint politikailag a mainál sokkal befolyásosabb szerepet játszott a magyar főuri osztály a XVII. században. Utána indult a nemzet, hozzá fordult az udvar valahányszor a király s az ország közti egyenetlenségnek véget akart vetni. De boldogabb volt-e mint ma a fény, a befolyás, a hatalom e magas ormain? A lezárt koporsók, a porladozó tetemek nem felelnek az ilyen kérdésre. Közvetve, egyes tényekből való következtetés útján azonban erre nézve is nyerünk tájékozást. Egyes társadalmi osztá-

lyok viszonyaira élénk világot szokott vetni a közepes élettartam, melyet tagjai elérnek. Az akkori főuri világ átlagos életkora azonban jelentékenyen csekélyebbnek mutatkozik, mint ma. Az örökös harczokban számos főúr fiatalon vérzett el s általában az életmód, a katonai foglalkozás izgalmai, valamint a békés idők dőzsölései, egészségirtó lakmározásai elijesztő gyorsasággal meritették ki az életerőt. A régi világ főurai közül igen kevesen érték el a magas aggkort, mely ma épen nem tartozik a ritkaságok közé azon osztályokban, melyek bőségben, gondtalanul töltik napjaikat s kevésbé érzik a lételért vívott küzdelmek romboló hatásait. Noha a kétszáz évvel ezelőtti ember nyom phisicailag erősebbnek mondható a mainál, s így több életerőt kapott a természettől, azt mégis hamarabb elfogyasztotta, mint ma. Nem szólva azokról, kik a harczmezőn vagy erőszakos módon vesztették életüket, amaz idők legtöbb kiváló szereplője, habár természetes halállal mult ki, aránylag olyan ifjan, vagy férfikora azon szakában szállt sirba, mely a tapasztalás tanúsága szerint még messze esik az emberi életnek természetsabta határától.

Épen a XVII. században feltűnően sok főuri család halt ki. Új emberek emelkedtek helyökre s legtöbb most is virágzó főrangú családunk akkor nyerte a bárói vagy grófi rangot. A személyi viszonyok e lényeges átalakulása arra vall, hogy a széles körű politikai és társadalmi előjogok, a roppant ingatlan vagyon s a vele járó tekintély, a fényűzés és szemkúpráztató pompa kifejtése daczára a magyar aristocratia akkor nem élvezte a jóllét, kényelem, nyugalom s általában a polgárosult élet amaz előnyeit, melyekben mai utódai részesülnek, habár a főuri osztály jogi és társadalmi tulsulya, vezérszerepe azóta lényegesen megcsökkent. Romba dőltek sziklafészkei, bástyatornyos várkastélyai, parancsait nem lesik fegyveresek, drabantok,

s nincsenek már katonái. De ma egy harmadrendű vidéki uri lak is több kényelmet, boldogságot, biztonságot rejt magában, mint régen a sáncz- és árokövezte vár s ma az egyszerű polgár sokban szintén többet élvez az élet neme- sebb javaiból, mint egykor a sok ezer jobbágy földesura.

III.

A magyar nemesi rend különböző rétegeinek jog- egyenlősége a XVII. században csupán a magánjog terén maradt fen sértetlenül. Közjogilag a populus, az akkori nemzet kebelében is kezdtek az osztályellentétek élesebb alakot ölteni.¹⁾ Társadalmi tekintetben pedig fenforogtak ez ellentétek mindenkor.

A nagybirtokos urak bármely időszakban természet- szerűen más szerepet játszottak, mint a közönséges arma- lista, vagy a szerényebb vagyonu családok fiai, habár eredetüket a honfoglalás mesés korába vezethették vissza. Az ősi név varázsa erős hatást gyakorolt ugyan, de a közszereplésnek, a politikai befolyásnak a nagy vagyon régen sokkal kevésbé nélkülözhető előfeltétele volt mint ma, midőn az egyéni tehetség, a szakképzettség könnyebben ösvényt nyithat magának a nyilvánosság szin- padán. A vagyon egyenlőtlenségének hatása közjogilag a XVII. században már erősen érvényesült. Akkor szereztek a nagybirtokos urak tömegesebben külön czimet és ran- got; akkor nyert határozott alakot a két táblai rendszer a törvényhozásban s jutottak a főurak az államélet kü- lönböző ágaiban a köznemesekénél jelentékenyebb befo- lyáshoz. Az a régi elv, hogy minden nemes ember egyenlően a szent korona tagja, egész tisztaságában már

¹⁾ Wenzel Gusztáv Magyar magánjog. I.

csak a magánjog terén maradt érvényben. Nemesség nélkül senki sem tartozhatott ugyan Verbőczy populusához, a politikai jogokkal felruházott osztályhoz, de magában ez osztályban sokféle válaszfalat alkotott a vagyon, az életmód, a foglalkozás, sőt a lakóhely is.

Egészben a nemesség, noha még mindig a középkori honvédelmi szervezeten nyugodott, a mi a régi magyar társadalomnak lényegileg katonai színezetet adott, ez időben szakítani kezdett a harczias életmóddal. Az intézmény külsőleg katonai maradt ugyan, de a katonai szellem már csaknem egészen elpárolgott belőle. Az insurrectio rendszerének hanyatlása s a személyes fölkeelés kötelezettségének pénzen való gyakori megváltása szembeszökő tünete volt a nemesség nyilvános szereplésében beállt átalakulásnak. A kor nagy megfigyelője Zrinyi Miklós fölismerte e sokat mondó változást. „A mostani nemes nem gondolja meg — mondja — micsoda az igaz nemesség, mivel nyerték a mi eleink a nemességet, s mivel tartatik meg is.“ Elpanaszolja, hogy a nemes ifjak vagy otthon töltik idejüket hasztalanul, vagy egy főuri udvarba állanak, a hol szintén nem látnak jót, vagy pedig prókátorságot tanulnak patvarián, nem az igazságnak szeretetéből, vagy papságra adják magokat, isten tudja, miféle indulatból. Nem mennek országvilágot látni, „jó“ tudományt — ez alatt a hadakozás vitézlő mesterségét érti — tanulni, hanem husz éves korukban megházasodnak, ami a hadi erények eltespedését leginkább elősegíti. A nemesség ez időben csakugyan nagyobbára a megyére, a közügyekben való kevésbé harczias szolgálatra vetette magát s ez okozta a megyei élet hatalmas lendületét, ez öntött a régi intézménybe új erőt, friss lehelletet. Mert végre is a köznemesség volt a politikai nemzet zöme, számra nézve legjelentékenyebb eleme. Bocskay, Bethlen és I. Rákóczy György idején a köznemesség nagyon el-

szaporodott, különösen a hét megyében, mely időnkint Erdélyhez tartozott. Megfelelő jószágot az új nemesek természetesen nem kaptak s ennek folytán az uralkodó osztályban a kis vagyonu vagy épen vagyöntalan nemesek száma aránytalanul nagyra növekedett. Az ilyenek vagy egyházi vagy hadi pályára léptek; belőlük került ki a fogadott katonaság, mely ha elbocsáttatott vagy zsoldot nem kapott, szánalomra méltó proletariatusként lézengett, s szabad hajdu, szegény legény név alatt néha százakra menő csapatokban kóborolta be az országot, fosztogatva ellenséget és jó barátot egyaránt. Törvényeink telvék az ellenők hozott kegyetlen intézkedésekkel. De a bajt nem orvosolták. Ez a szegény, még nem telepített, máról holnapra élő nemesség, melyet szökevény parasztok, vagy paraszt végbeliek minduntalan szaporítottak, a társadalomnak egyik flottans, örökre nyugtalankodó, rendet nem ismerő elemét képezte. Nem volt beleillesztve a socialis szervezetbe; az állam nem törődött vele s nem jelölt ki neki olyan munkakört, melyből megélhetett volna. Nem a restség, dologkerülés, kalandvágy vagy erkölcsi romlottság, hanem csupán anyagi existenciájának bizonytalansága, a társadalmi viszonyok sanyarusága kényszerítette ez osztályt oly életmódra, melyben örökös harczot folytatott a renddel és a közbiztonsággal. A legjobb indulat, minden nemes föltevés hajótörést szenvedett a kedvezőtlen közviszonyok közt, melyek egy sok ezer főnyi s e mellett közjogilag privilegiált osztály megélhetéséről teljesen megfeledkeztek gondoskodni.

Az ilyen vagyöntalan nemes, szegény legény benső töprenkedéseit, hányt-vetett életét megható közvetlenséggel festi egy XVII. századi népének.¹⁾ A névtelen verselő a saját szánalmas állapotát ecseteli. De ez álla-

¹⁾ Thaly Vitézi énekek II. 103.

potban sok ezer ember helyzete tükröződik vissza. Nemes ember fia volt s bármi szegényesen nevelték, kiváltságos állásának tudata szükségképen megmaradt lelkében. Pedig alig érte el ama kort, midőn „életét rendelni,“ valamely felé fordítani kellett, vagyis amint pályát akart választani, már összeütközésbe jutott a viszonyokkal. A mint elhagyta az iskolát, már nem tudta, melyik utra adja magát. Házasodni nem mert, mivel a házásélet költséges. Maradt a katonai pálya; de a katonakenyér akkor csupa koplalás volt s így nem támadhatott benne kedv olyan életut iránt, melyen az a kilátás biztatta, hogy soha sem fog jól lakni. Mesterséget tanulni már elkésett. Hogy kancellista vagy patvarista legyen, mint óhajtotta, ahhoz nem volt módja, protectioja. Uri udvarhoz sem szegődhetett, mert

Ott a czifrák meg a nyalkák
Pirongatják és huritják
A szegénylegényt.

A barátélet neki nem kellett, béresnek, szolgának nem való volt, mert

Ugyan kirí a kezéből
Ekeszarva mindenestől
Szegénylegénynek.

Szóval senki sem gondolt vele, ha üres volt a gyomra; tudományát nem ismerték, becsületet nem adtak neki s így végre is, nem maradt mit tennie, mint istenre bízni dolgát, a mi nála nem megadást és lemondást jelentett, hanem a véletlen körülmények kihasználását úgy, a mint épen lehetett. Készen volt mindenre; csatlakozott kóbor utonállókhoz, török földön kalandozó katonákhoz, parasztokhoz, fosztogató hajdukhoz, s örömmel üdvözölt minden belmozgalmat, mert sorsa javítását remélte tőle. Kiszorítva a társadalom gazdasági organisatiojából, nem bírva becsületes és biztosított foglalkozáshoz jutni, állandó

veszélyt képezett a birtokos vagy munkájukból élő osztályokra.

Sok ezerre ment e szegény nemesek száma az ország minden részében. Így a kor felekezeti és politikai ellentéteibe belejátszott a kenyérkérdés is, s a küzdelem a társadalmi válság jellegét sem nélkülözte. A török hódoltságból, Szörényből, Krassóból, Biharból épen azon időben kiszorított s birtokától megfosztott nemesség jelentékenyen szaporította e vagyon és foglalkozás nélküli, tehát nyugtalan s mindenre kész elemeket. Sőt a bécsi kormány örületes eljárása a nemesség legsolidabb elemeit kergette bele a mozgalmakba. Az irtó háború, melyet a protestantizmus ellen indított, tényleg a nemesség ellen irányult, mely akkor nagyobbára e hitet vallotta. 1670 után az üldözések egész sulya a köznemességre nehezedett; igen sokan fogságra vettek s a kik elmenekülhettek, azok vagyonát a fiscus rendre lefoglalta. Az udvar a nemesség deposedálását tervszerű számítással indította meg s kegyetlen következetességgel folytatta éveken át. Erre formális jogott adott neki a középkori hűbérrendszer, de még inkább a katonai hatalom, melylyel rendelkezett.

A nemesi jószágok birtoklását a régi Magyarországon közvetlenül és gyökeres joggal csak a koronás király törvényszerű adománya útján lehetett megszerezni. Minden nemesi birtok a szent korona kifolyásának tekintetett, melyet csak a koronás király adományozhatott hű és érdemes honfiaknak laurea virtutis-képen, a haza körül szerzett érdemek jutalmául. A nemesi birtokrendszernek alapja és életető eleme a királyság volt s mikor a király valamely jószágot eladományozott, lényegileg nem tett mást, mint a királyi jogot átruházta az adományosra. Ez a jog pedig nyomban visszahárult reá, míhelyt az adományos, vagy utóda hűtlenség bűnébe esett. E hűtlenségitan az idők folyamán nem változott, ámbár maga az ado-

mány-rendszer lényeges átalakuláson ment át. A XVII. században legalább nagyobb birtokok már nem adományoztattak ingyenesen, tisztán hazafias érdek jutalmául. Az adományos mindig jelentékeny vételért is fizetett a kincstárnak, melynek a donatiók esetről-esetre nagy összegeket hoztak. Az 1670-ki mozgalmakban az udvar e jövedelmi forrást óriási arányokban akarta kihasználni. Tömegesen indította a hűtlenségi pöröket, hogy a nemességet ősi jóságairól elűzze s újabb vegyes adomány — ez volt a fizetés mellett történő donatio neve — útján nemcsak pénzt szerezzen a jóságokból, hanem olyan tulajdonosok kezébe juttassa őket, kiktől absolutisticus törekvései valószínűsítésében kevesebb ellenállást várhatott. Pénzügyi és politikai érdekekből tehát oly actiot indított meg, mely az ország egész közjogi és social-gazdasági szervezetét alapjában megrázkódtatta. Földönfutóvá akarta tenni a magyar nemesség nagy részét. Erőszakolta a tömeges hűtlenségi pört, de már megindításuk előtt megkezdte az illetők jóságainak lefoglalását. Az ekkép sújtottak, hogy legalább életüket megmentsék, Erdélybe, vagy olyan vidékre menekültek, hol nem állott német katonaság, hol tehát személyöket biztonságban hihették. Egész megyék a szó valóságos értelmében elnéptelenedtek ez üldözések folytán. Ezt akarták a bécsi vezérlő férfiak. Ez volt politikai programjuk egyik sarkpontja s minduntalan kifejezést adtak abbeli örömeiknek, hogy olyan sok nemes ember elbujdosott és egyszersmind abbeli óhajuknak, hogy az illetők vissza se térjenek többé.¹⁾

A diplomatak ez embertelen politikájá megtaglalta lelketlen végrehajtóit a Magyarországra küldött császári

¹⁾ Lobkovitz herczeg főminiszter 1670-ben azt írta Lipót királynak: Das beste wäre, wenn solche entflogene Haupttrebellen garnicht zurückkommen, sondern nur ausbleiben thäten. — Racky, Acta Conjuratonis stb. 365.

tábornokokban. Ezekben a bosszu és a pénzszomj élesztette a legvadabb indulatokat. A hadi foglyokat tömegesen végeztették ki, vagyonukat pedig közprédára dobták, vagy magokhoz ragadták. Sőt az üldözést, az irtó háborút a védtelen asszonyokra és gyermekekre is kiterjesztették. Cobb Farkas — ki a farkas kegyetlenségével végezte bakói művét — 1677. okt. 14-én meghagyta Zemplén-megyének, hogy minden rebellis nejét és gyermekeit tiz nap alatt kergesse a bujdosó férj után, s Lipót király 1679. jul. 19-én hasonló rendeletet intézett Drugeth Zsigmond gróf kassai főkapitányhoz.¹⁾ E szörnyű rendszabályra a kuruczok, kik ekkor nem illetéktelenül nevezhették magokat „mi egész nemzetestül szegény bujdosó magyarság“-nak, mert rólok is el lehetett mondani, hogy táborukban van Magyarország, főleg a tizenhárom felvidéki megye politikai nemzetének nagy része, hasonló rendszabályokkal feleltek s nem csupán a fogoly német katonákat huzzák karóba. Üldöztek mindenkit, a ki zászlójokhoz nem csatlakozott, a catholikusokat s a királypárti urakat vagy legalább jobbágyaikat. A vásárokat, a hegyaljai szüretet verték föl; családi összejöveteleket, lakodalmakat rohantak meg s kifosztottak mindenkit; néha még régi személyes barátaikat és rokonaikat sem kimélték.

Az ily alkalmakkor játszódó tragicomicus jeleneteket egy régi vers²⁾ örökitette meg. 1675 körül a Viczmándy család ungmegyei birtokán lakodalmat ült, melyre messze földről jöttek a meghívott vendégek. Javában mulattak, midőn egyszerre elkiáltja magát valaki: Itt van Dalos Mihály és sok kuruczok véle. Nagy rémület támadt e szavakra; menekülni, elbujni igyekezett mindenki, de az ellenség már körülvette a házat. Megkezdődött a rablás;

¹⁾ A két rendelet Zemplén megye levéltárában.

²⁾ Közzétette Thaly K. Abafi Figyelőjében.

elvittek mindent, a mit találtak. Levetköztettek férfit, nőt. Ez utóbbiak is „könnyű öltözetben“, „egy-egy tatár-ingben“ maradtak, s sirva álltak rendben mint a ludak, minden ruhájoktól, értékesebb holmijoktól, ékszereiktől megfosztva. Elszedték a pénzt, sőt többeket fogságra hurczoltak magokkal s csak váltságdíj árán bocsátották szabadon.

Minthogy a kuruczok kalandozásait 1680 körül egész Liptó megyéig kiterjesztették s zaklatták, üldözték a nemesség azon részét is, mely hű levén a királyhoz, a jószáglefoglalások erőszakos rendszabályától érintetlen maradt, ennek helyzete sem igen volt kedvezőbb a kormány által birtokaikból kiüldözöttekétől.

A köznemesség társadalmi szereplése, háztartása, életmódja az egyesek vagyoni viszonyaihoz képest mindig nagy eltéréseket mutatott. Voltak nemes családok, melyek birtokai vetekedtek a főurakéval. Ezek tehát körülbelől úgy éltek, mint a főurak. Udvaruk népes, háztartásuk fényűző volt. Szerették a jókedvű társaságot, ittak-ettek, vadásztak, ha a megyei vagy egyházkormányzati teendők igénybe nem vették idejüket. Ellenben a kisebb vagyonu nemeselek szerényebben éltek s ha lehetett, hivatalt vállaltak a megyénél, az államnál, mint postamesterek, harminczadosok, kamarai tisztviselők vagy a főurnknál mint jószágkormányzók, tisztartók, titkárok. Sokan otthongazdálkodtak ősi vagy szerzett jószágocskájokon. A kisebb nemeselek curiája, udvarháza a faluban néha keveset különbözött a parasztházaktól. Így Zemplénmegye Agárd falvában Tolvay László 1670-ben lefoglalt¹⁾ nemesi curiája két kamarából és két szobából állt. A kamarákban üres hordókat, az egyik szobában egy hosszú karszéket s egy hársfából

¹⁾ A lefoglalási jegyzőkönyv Leleszi konvent 1670-ki iratok 18. szám.

kötött nyoszolyát, valamint egy kályhás zöld kemenczét, a másikban egy széket s egy paraszt földkemenczét talált a lefoglaló bizottság. A butorzat egy részét a tulajdonos, ki sejthette a veszélyt, mely fenyegette, kétségkívül előbb elszállította valamelyik jó emberéhez vagy rokonához. De nagyon sok butor egyáltalán nem fért el az egész curiában, mely kényelem tekintetében csak a legszerényebb igényeket elégíthette ki.

Nem sokkal fényesebbek voltak a Szepesmegye falvaiban lakó nemesek udvarházai. Egykoruak¹⁾ említik, hogy az ottani nemes emberek nem mind magyarok, hanem egy részök tót. Fiaikat mindnyájan a szomszéd városokba küldték iskolába, hol a latin s a német nyelvet elsajátították. Még szegényesebben nézett ki Liptó megyében egy-egy falusi kurta nemes háza. Rendes életmódja nem igen különbözött bármely paraszt emberétől. Hétköznapi épen úgy dolgozott, mint a jobbágy; némelyik seprőkészítéssel foglalkozott s árult maga vitte a szomszéd városba eladni, míg felesége künn a hegyen végezte a mezei munkát ama darabka termő földön, mely tulajdona volt. De bármi szegényes házat vitt, bármi alanti keresetből tengette életét, közte és a paraszt közt roppant válaszfal, a nemesi kiváltság emelkedett. Ennek tudata áthatotta őt és családját minden tagját — s már az apró gyermek kifejezést adott az eszmének, hogy ő minden szegénysége mellett is más ember, mint a paraszt. Mikor Simplicissimus Liptó-Szent-Miklós környékén valami faluban egy ilyen szegény nemes családot meglátogatott, azt kérde a kis fiutól:

— Hol van atyád?

— Miért nem atyám uram? — vágott vissza a gyermek.

¹⁾ Fröhlich id. műve I. 298.

— Nos, hol van atyád urad? folytatta az idegen.

— Atyám uram a városba ment s seprüt vitt be a vásárra — felelt a fiu.

A kis lány nem kevésbé önérzetesen beszélt s nem tűrte, hogy anyját, ki éppen trágyát hordott a hegyen levő szántóföldre, meg ne asszonyságotlják.

Simplicissimus vasárnap ismételte látogatását, s akkor otthon találta a családfőt és nejét. Mindketten takaros ünneplő ruhában fogadták olyan tisztességtudással, minőt nem várt a seprüs tóttól és trágyahordó nejétől. De a seprüs tót, mivel nemes ember volt, más nevelésben is részesült, mint a paraszt. Fiatal korában mendicans-diák-képen néhány esztendő-t töltött a szomszéd város iskolájában. Most legidősebb fia tanult ott szintén jó szívi emberek könyörületességéből, de tanult, mert nemes embernek született, kinek rangjához mért nevelésben kellett részesülnie, még ha e nevelést mint koldusdiák szerezhette meg, s utóbb atyja paraszti keresetét akarta folytatni. E fiától hozott levelet és üzenetet Simplicissimus, s azért a házigazda tőle telhető vendégszeretettel fogadta. Csakhamar asztalhoz ültek, s a gazdasszony élestarának összes jó falatait föltálalta.

A fogások sorát füstölt zergeczomb salátával nyitotta meg. Azután következett marhahus savanyu zöld almával főzve, továbbá egész tál sült madár, mely mind pompásan izlett a vendégnek. Finom kalács és friss kecsketuró tenyérnyi nagy és ujjnyi vastag darabokban kisütve, melyet Simplicissimus szintén dicsér, fejezte be a lakomát. Ebéd-közben élénken folyt a beszélgetés. A gazda eldicsekedett nemes származásával, őseivel; felesége a hegyvidék szépségeit magasztalta. Ebédután még sokáig asztalnál maradtak, adomáztak, nevettek, nagyokat ittak, s végre olyan jó kedvű ktámadt, hogy muzsikust hozattak. Ekkor azután a tizenhét éves házikisasszonyt is behívták. Tánczolni

neki is szabad volt. De ebédután, mint jól nevelt leányhoz illik, távoznia kellett, hogy ne genirozza az asztaltársaságot a fesztelenebb beszélgetésben.

Simplicissimus elragadtatással szól e liptómegyei falusi nemesekről, kik mint mondja, szertelentül udvariasak, a vallás dolgában kítünően jártasak, idegenek, főleg diákok iránt fölötte előzékenyek. Mint vándorló mendicans bejárta az egész vármegyét a nélkül, hogy egyetlen krajczárt kellett volna költenie. A vendégszeretet akkor a nemes ember egyik társadalmi kötelezettsége volt, melynek szegény és gazdag egyaránt eleget szokott tenni. Sőt a szegényebbek ez időben inkább teljesítették e kötelességet, mert őket kevésbé érintették a politikai élet nagy viharai, melyek a nemesség közép és felső rétegeiben annyi rombolást idéztek elő.

E viharok elől főleg a nem-kurucz nemesség a jobban védett városokban keresett menedéket. A század egész folyamán mutatkozik a nemességnél a hajlam a városi életre. Csakhogy a rendi szervezet korában ez óhaj kielégítése sokféle akadályba ütközött. A városi polgárság a legmakacsabbul ellene szegült a nemesek beköltözésének, kiktől saját kiváltságait féltette. Főleg a ház- és ingatlan-szerzési jogot yonták meg a nemes embertől. Néhol ez még a XVII. század elején is annyira ment, hogy a város szabályrendeletileg megtiltotta, hogy városi polgár leánya nemes emberhez menjen nőül, nehogy a nemes ember kerülő uton, örökösödés alapján jusson városi ingatlan birtokába.

A XVII. századi nemzedék agyában a rendi szervezet jelentőségéről sajátyszerű fogalmak alakultak. A városi lakosság felfogása szerint a régi szent királyok, kik az országot három részre osztották, tudniillik nemességre, parasztságra és városi rendre, mindegyiket külön törvényekkel úgy rekesztették el egymástól, hogy semmi ele-

gyedés közöttük ne legyen. Külön rendtartást, törvényt és privilegiumot kapott mindegyik. Azok, „kik kőfal közé szorultanak,” elkülönítvék a nemesektől, kiket a királyok, mint méltóságosabb személyeket, mind törvénnyel, mind helylyel feljebb ékesítettek s az egész ország birodalmát nekik engedték, hogy „mezőben lakván, az országot őrizték s annak hasznát derékképen ők vennék.” A nemeseknek alávetették a királyok a parasztságot, de nem a városi rendet s nem is akarták, hogy a nemesség a városba szálljon. A városok pedig még kevésbé óhajtották, mert az ő egyességök „egyarányu személyeknek egyenlőségében áll,” mely csorbát szenved, ha nagyobb méltóságbeli személyeket engednek körükben megtelepedni.¹⁾

E felfogásnak megfelelően a városok a végletekig menő nyakassággal ellenezték a nemesség beköltözését. Sokféle panasz hangzott s pörpatvar támadt e miatt, mert a nemesség nem akarta tűrni, hogy ő, a nemzet összes jogainak és politikai befolyásának vívője itthon, saját hazájában meg legyen fosztva olyan jog élvezetétől, mely minden városi kézművesnek vagy kalmárnak biztosítva van. Minthogy a városok a gyakori sürgetés daczára sem akartak e pontban enyhébb praxisra hajlani, a nemesség végre is ama forum elé vitte a dolgot, hol az ő szava volt mérvadó. Az országgyűlés törvény útján (1635. 21. és 1655. 46. t.-cikkek) rendezte a vizályt s megadta a jogot a nemességnek a városban való letelepedésre és városi ingatlan szerzésére. E törvény alapján a vidéki nemesség nagy számmal a csöndesebb, több biztonságot nyújtó városba tette át lakóhelyét s legalább az év egy részét töltötte ottani házaiban. A kuruczmozgalmaknak inkább kitett vidékeken a beköltözés még nagyobb mérveket öltött. Így

¹⁾ Magyarországi jogtörténeti emlékek. Szerk. Kolosvári és Óvári. I. 262—3.

Besztercebányán 1674 után számos patricius háza került a szomszédos nemes urak tulajdonába.¹⁾

Egyébiránt a fontosabb helyeken, mint Pozsony, Kassa, Nagyszombat, Eperjes, előbb is lakott nemesség, mert e városok különféle katonai vagy más állami főhatóságnak szolgáltak székhelyül. A nemességgel jutott be a legtöbb városba a magyar nemzetiség, s így a nemesség ezen beköltözése nemzetiségi szempontból a század művelődésének egyik kimagasló mozzanata. Néhol az uri családok száma maga is elég tekintélyes volt. Így például Kassán vagy Nagyszombatban, melyek társadalmi élete akkor magyarabb színezettel bírt, mint a jelen század nagy részében. Az urakkal számos magyar tiszt, szolga, cseléd és mesterember került a városba. Némelyik házassági kapocs vagy más körülmények folytán véglegesen ott telepedett meg s így a nemesség beköltözése a városokban levő magyar elem minden rétegét gyarapította. Számbeileg megszaporodva és azon tudatban, hogy a magyar urak jóakarata az ő pártján van, a magyarság nemzeti önérzete is fokozódott. Sürgetni kezdte a magyar nyelv felszabadítását a városokban divó német nyelv egyeduralka alól s sok helyen czélt is ért. Ekképen a nemesség, mely a nemzeti nyelv terjesztését künn a vidéken, a saját jobbágysai közt kevésbé segítette elő, a városba költözéssel erős lendületet adott e helyek magyarosodásának.

A város viszont a nemesség egész életmódját, gondolkodását, világnézetét átidomította. Kiváltságai daczára a városban élő nemes ember mindinkább a tisztán polgári osztály szokásait vette föl s polgári keresetre adta magát. 1670. martius 4-én írják Győrből: „Az itt való nemesség, vitézlő s városi rend egyenesen a kereskedésből tengeti magát; igen kevés, a ki azon kívül maga jószá-

¹⁾ Ipolyi Arnold B.-Bánya, 120.

gából s majorságából élhessen.“¹⁾ Komáromban 1677-ben a „három status“ szintén a törökkel való kereskedésből élt, s épen a „seregrend“ leginkább ily uton táplálta magát és cselédecskéit. Másutt a nemesek ráadták magokat az iparra, különböző mesterséget folytattak vagy iparcikkekkel kereskedtek. Egyébiránt a vidéki nemességről szintén sokat említik, hogy kereskedést űzött vagyis nem csupán saját terményeit árusította el, hanem gabonát, buzát, bort, sertést, marhát vásárolt nyereszkeszési szándékból, még pedig sokszor a kincstár rovására, mert vámmmentességét ezen nem maga termelte árucikkekre is ki próbálta terjeszteni. De a sok érintkezési pont daczára, mely nemesség és polgárság közt már ez időben kifejlődött, a két osztály közt széles gátat emelt a rendi önértzet. Az utolsó bocskoros nemesben is élt a tudat, hogy ő a szent korona egyik tagja s hogy politikai jogot, befolyást az államügyekre csupán ő gyakorolhat. Bizonyára igénytelen, kevés értékű nemes ember, mert a birtokos uraknak akkor egyéb bajuk volt, irta 1675-ben a nagyszombati burgerek ellen azt a gunyverset, mely a nemesség felfogását a nem-nemesekről hamisítatlan tisztaságban adja vissza. Visszajár az idő, a világ elfordult, kesereg a verselő s nem csodálkoznék, ha a csillagok a földön, a vadak az égen, a halak az erdőben járnának, mikor ime megtörtént az a csoda, hogy pór és paraszt nemes emberrel akar föltenni. Ha ez megeshetik, ezután majd az egér fogja a vadmacskát, a galamb kergeti az ölyvet, a bárány emészti meg a farkast és

Varga varr tanácsot, a szücs megcsinálja,
Az ország törvényét takács magyarázza,
Gombkötő és borbély azt deliberálja.

De képzelhető-e ily felfordult világ? Soha. Azért

¹⁾ Orsz. Lev.

„Az ultimus status“, mely nem ért a törvényhez, igazsághoz, csak maradjon a maga foglalkozása mellett, s a mint nem való

Disznónak a moslék, nem a finom gyömbér!

Agg ebet sem illet festett hintó-szekér.

A számár hátára arany-nyereg sem fér — —

akképen nem illeti szó az ország dolgában azt a honlakost, a ki nem nemes vér.

Összefoglalva a magyar köznemességről mondottakat, a végeredmény az, hogy az állami válság, mely a felszabadító háborút megelőzte, kiválóan a nemesi osztály válsága. Őt fenyegette lételének minden mozzanatában; politikai, társadalmi és vagyoni alapjait ingatta meg s nagyon kevésbe mult, hogy ez osztály a királyi Magyarországon ép úgy el nem pusztult, mint a hódoltság területén. Hogy ez nem történt, főleg Erdélynek köszönhető, s ez az utolsó nagy szolgálat, melyet a bérczes ország külön állása elenyészte előtt tett a magyar nemzetiségnek.

IV.

Ura sorsában osztozott a jobbágy, a XVII. század e jogtalan páriája, ki viselte az államélet összes elgondolható terhét, végezte a productiv munka óriásilag legnagyobb részét, és sem adójáért védelmet, sem munkájáért elismerést nem látott. Belesodortatott mindenféle válságba, politikai, gazdasági, felekezeti mozgalmakba, s mindenkor ő neki jutott a küzdésben a legterhesebb osztályrész, a vereségben a legkegyetlenebb megtorlás, a győzelemben a legcsekélyebb jutalom.

A háborus korszak összes rombolásai reá nehezedtek, s a béke rövid percei nem hoztak neki enyhülést. Bár-

mely párt kerekedett felül, akár a király, akár az urak győztek, akár a protestánsok, akár a catholicusok javára dőlt el a koczka, az ő száználmas helyzetében nem történt javulás.

Vagyona mindenkié volt; a mit meghagyott az adószedő, a pap, vagy a földesur, azt elvitte a kóborló katona, a magyar hajdu vagy a német zsoldos. A maga személyét, nejét, gyermekeit folyton fenyegették a martalóczok, kik emberrel kereskedtek, a béke idején sem pihenő török portyázók, kik évről-évre fogyasztották a lakosságot, rabszijen hajtva el a keleti országokba.

Amint a zürzavaros közviszonyok közepett sem személyének biztonsága nem volt a legcsekélyebb garantíával ellátva, ugy lelke, hite, vallása szintén a földesur kénye-kedvétől függött. A mohácsi vész után urai, anélkül, hogy ő maga bárminő lelki szükségét érezte volna, rátukmálták a ref. hitet, száz évvel később meg a kath. egyházba terelték vissza, noha épen ez időtájt kezdte magát a protestantismusba beleélni. De még mindig nem vert lelkében oly gyökeret, hogy kiirtása nagyobb rázkódtatásokkal járt volna. A parasztság erkölcsi állapota, szellemi elmaradottsága és anyagi insége folytán az ellenreformatio az országban elég simán végbement volna, ha tőle egészen független okok a nagy nemzeti mozgalmat kitörésre nem juttatják. Őt viselte meg leginkább, de közvetlen eredményt neki hozott legkevesebbé e mozgalom. Így történt, hogy a XVIII. században, midőn a nemesség háborgásai megszűntek, a parasztsztyál kebelében támadt forrongás, sőt több ízben lángot is vetett. Az előző században szintén voltak kisebb-nagyobb parasztzendülések. Csakhogy nem az általános szabadságvágy keltette őket. A parasztokban még nem ébredt föl az emberi önérzet tudata; nem isten- és természetadta örök jogaikért, hanem rendszeren valami positiv visszaélés megszüntetéseért fogtak

fegyvert. Tudtak vele bánni, a harczias idők, az önvédelem szükséglete hozzá szoktatták őket is a kardforgatáshoz. Sokan szolgáltak önként vagy kényszer folytán, a végekben, hová bármikor be lehetett őket sorozni, sokan a kóborló katonákhoz, szabad hajdukhöz csatlakoztak s így tanulták el a vitézi tudományt. Olyan lángeszű férfiu, mint Zrinyi a költő, észrevette a pórnépben rejlő nagy katonai jelentőséget, s reform-terveiben, melyek az állandó hadsereg megteremtésére irányultak, fontos tényezőképen e néposztályt is számba vette.

A jobbágyokon nyugvó terhek ez időben rendkívül sokfélék voltak. Az állam és a megye évi adót követelt tőlük, mely portánként vettettet ki készpénzben és terményben. Őket sújtotta a törvényes közmunka a váraknál, utak, hidak építésénél, vizek szabályozásánál s a különböző katonai szállításoknál. Mint a mezőgazdasági termelés főtenyezőjére reá hárultak vissza eladott és külföldre menő nyers terményeiért a magas vámok és harminczadok s mint némely iparcikkben fogyasztó osztály a behozatali vámok egy részét is ő fizette. A gubernium pedig nem csupán a direct adó emelésével, hanem fogyasztási adóval is sújtotta. Mindez azonban még együttvéve sem alkotott elviselhetetlen terhet. A jobbágyság az állam legitim követeléseit elbirta volna, de a követelések behajtása körül szörnyű rendetlenségek és visszaélések harapóztak el. A lelketlen tisztviselők kétszer s háromszor is megvették az adót, a közmunkát a szegénységen. A földesur az őt személyesen terhelő közadókat szintén lehetőleg reá hárította át, s ez illegitim igények, a minden ellenőrzés nélkül működő végrehajtó közegek zsarolásai vetettek gátat a parasztosztály anyagi gyarapodásának még ottan is, a hol a harczias idők hatása kevésbé éreztetett.

Az állami terhekhez járultak az egyházi élet szükségletei. E téren nincs semmi egyöntetűség. Minden

egyházközségben más-más szokás divott, nemcsak a különböző felekezetek körében, hanem ugyanazon felekezetnek egymáshoz közel eső falvaiban is. Kisebb helységek természetesen kevesebbet fizettek a papnak és a kántor-harangozó-tanítónak — mert a „mester“ sok helyt mindez volt egy személyben, — mint nagy községek vagy városok. De mindenütt elég tekintélyes volt az egyházi teher, mely a falvakban csupán a jobbágy-lakosságot sújtotta, mert a patronus földesurak az egyház irányában is kiváltságos állásuk előnyeit élvezték. A pap párbér-fizető hivei csupán a jobbágyok sorából kerültek ki. A szegényebb helyeken is fölment a pap fizetése alku szerint 25—50 frtra évenként. Ezenkívül földjeit a hivek szántották meg, vetették és boronálták be. Ellenben az aratás és a behordás kötelessége sok helyen nem terhelte őket. Réteit szintén megkaszálták, de nem gyűjtötték fel, hanem csak behordták; a földek végében levő füvet a zsellérek kaszálták le, a pap maga gyűjtötte be, de a telkes gazdák hordták udvarára. Minden keresztelőtől egy tyukot és egy kenyeret, introductiótól egy kenyeret és öt dénárt, háznál való gyónástól tizenöt dénárt, s az illetőnek jó akaratja szerint egy ital bort, prédikáció temetéstől 50, csupán énekszóval történőtől 25, esküvőtől 50 dénárt, ezenkívül évenként több szekér nádat és fát tartoztak fizetni. Az iskolamester minden házas embertől egy fertály gabonát, harangozástól egy-egy garast és helybeli gyermek tanításáért kántoronként 25 dénárt kapott.¹⁾ Néhol volt

¹⁾ Az itt közölt adatok Tétény mosonymegyei községre vonatkoznak, mely a XVII. században a jobb módú s népesebb falvak közé tartozott. Nemz. Muzeum Folio Hung. 206. — A catholicusok párbére körülbelül azonos volt a protestánsokéval. Igen sok helyen azonban a cath. papnak és egyháznak nem lévén földje, a hivek a párbért buzában, apró marhában fizették. Timon Ákos: A párbér 77—78 lap.

egyházi is, ki szintén kapott valamit. Egészben a hiveket kötelező ezen egyházi adók, bármely felekezethez tartoztak, — mert a reformáció előtti korból származó párbérteher az egyes egyházakban később is azonos elvek szerint alakult — pénzürtékre reducálva a kor viszonyaihoz mértén elég tekintélyes évi kiadást képviseltek.

Mindez azonban messze elmaradt a parasztság legfőbb terhe, a földesuri kötelezettség mellett. E földesuri vagy urbéri terhek azon jogviszonyból következtek, mely a földesur, mint az ingatlannak gyökeres jog szerinti tulajdonosa s a jobbágy mint a számára a nemesi jószágból kijelölt területrészt állandó művelője közt fennállt. A jobbágyoknak kiutalt birtokdarab a sessio volt, mely vidékenként váltakozva bizonyos számú hold szántóföldből, közlegelőből s beltelekből állt. Ha a jobbágy egy egész session gazdálkodott, egész telkes jobbágynek nevezetett. Az idők folyamán azonban sok helyen már megkezdődött a sessiók feldarabolása. Voltak fél és negyed telkes gazdák is, míg másutt a népesség csökkenése folytán igen sokra rugott a puszták telkek száma. A jobbágyság, kik nem kaptak szántóföldet, hanem csak házat, belteleket a faluban, voltak a zsellérek. Némely zselléreknek még ház sem jutott s az ilyeneket házatlanoknak „más háta mögött lakók“-nak nevezték. De mindnyájan adózni tartoztak a földesurnak a magok módja és tehetsége szerint készpénzzel, terménynyel vagy kezök munkájával.

Az urbéri terhet a XVII. században nem szabályozta országos törvény. A szokás és a régi gyakorlat fejleszté azt mindenütt a helyi körülmények, a föld minősége, a török hódoltság közelebb vagy távolabb volta, a kereseti viszonyok többé-kevésbé kedvező alakulata, de egyszersmind a földesur kisebb-nagyobb igényei szerint. Minden faluban más szokás divott s egyöntetűség néha még egy és ugyanazon földesur két közeleső falvában sem mutatkozott.

Az urbéri kötelezettségek az ugynevezett urbariumokban irattak össze, melyek részint hivatalból családi perek alkalmával, részint az érdekelt felek tájékoztatása végett készültek. A telkes jobbágyok és molnárok évenként 102, a zsellérek 51 napot dolgoztak a földesurnak ingyen. Ezenkívül adtak meghatározott számú aprómarhát, a terményekből, méhrajból, sertésből tizedet, a juhból huszadot, végül tojást, vaját, olajat, turót, fát s a helyi viszonyok szerint a legkülönbözőbb háztartási cikket, a mi épen az illető vidéken termett vagy könnyebben be volt szerezhető. Itt zöldséget, hársat, szurokdobozt, lámpába való fenyőfát, sindelyt, nyestet, rókabőrt, amott kását, komlót, pozsár halat, urnak való csizmát, patyolatot kellett évenként szolgáltatniok. Egy-egy falura egészen exotikus kötelezettségek hárultak. Így például, hogy az uraság számára évenként néhány vadászkutyát, kopót, agarat neveljen fel.

Maga az urbéri szolgálat e szertelen változatossága és gyakran aprólékossága ¹⁾ sokféle kellemetlenség és vexá-

¹⁾ E sokféleség bizonyítékául szolgáljon például a gróf Homonnay György zempléni falvaiban 1652-ben eszközölt urbéri összeírás. Ruzska faluban, melyben tizenhat zsellér s egy szabados lakott, az összeíró megyei bizottság előtt magok az érdekeltek, következőkben foglalták össze urbéri tartozásukat. Az évi adó minden helytől, melyen ember lakik, Szent-Mihály napkor 53, karácson adója 7¹/₂, Szent-György adója 3 denár. Ezenkívül minden buza, gabona, árpa és zabvetésből nona — kilenczed —; kaszáló rétje vagy erdeje a falunak nem volt; karácsony adójában minden kenyeres ember egy-egy tyukot s egy kerekded kalácsot adott. Minden két lakott házhelytől járt egy kassai véka komló s egy kassai véka zab, az egész falutól egy kassai köből kendermag és ugyanannyi borsó, minden kenyeres embertől egy budai messzely vaj s minden két kenyeres embertől egy budai messzely méz, végül minden váltó disznó után két denár. Ezenkívül az uraságnak évenként husz köblös földet tartoztak megművelni. Nagyobb falu volt Kolbászó, ott már 45 család

lás kutfeye lön a jobbágyokra, mert néha drága pénzen sem lehetett egyes czikkeket kapni. A mulasztásért azután a földesur, de még inkább tisztei busásan kárpótolták magokat. Száz év múlva (1767. Mária Terézia urbáriumá után) már pénzértékre redukálták az egész jobbágytelken nyugvó különféle kötelezettségek évi összegét.¹⁾ Beleértve a jobbágy és családja életfentartásához mulhatatlanul szükséges minimálösszeget, a jobbágy egész évi szükséglete minden rendkívüli kiadás, minő esküvő, keresztelő, betegség, vám stb. hozzáadása nélkül 255 frt 28 kr-ra számítottatott. Ezt egy egész jobbágytelek után, mely átlag huszonnégy holdból, néhol harminczből állt, kellett fedeznie. Hogy az urbéri teher száz évvel azelőtt milyen pénzértéket képviselt, azt igen nehéz kiszámítani. De tekintve a termelési, kereskedelmi, közbiztonsági viszonyokat, a paraszt akkori védtelenségét mindenféle tulkapás és zsarolás ellen, bátran állithatni, hogy a XVII. században a jobbágytelken nyugvó évi teher sokkal nyomasztóbban nehezedett a szegény népre, mint száz évvel később, habár

iratott össze. Az évi census következő: „Munkája fogatkozás nélkül toties quoties, a mint a tisztviselők parancsolják, minden nap, a mikor kell, melyből most is 11 szekér ment ki szemünk láttára — mondják az illetők — minden szekér mellett két gyalog. Azonfelül több gyalog ember, circiter 16, a szőlőfedésre ment.“ Az évi adó Szent-Györgykor 1, Szent-Mihálykor 2 frt, vajdapénz 50 dr, nyulra 6 dr, karulypénz 7 ft, öreg bárány 3, idei 1, sajt 2, zab 6 köből, nyuszt 1, rókabőr 1, pokrócz 1, heveder 1, zsindey 500, viasz 1 font, lud 2, tyuk 12, vaj 1 itcze, méz 1 messzely. Ménből, disznóból dézsma. Ennyit azonban csak a soltész fizetett. Az egy telkes jobbágy Szent-Györgykor 50 drt, Szt.-Mihálykor 1 ftot, vágó baromra 40, vajdapénzre 50, nyulra 6 drt, egy köből zabot, egy bárányt, egy kila kendert, 2 ludat, 12 tyukot, 12 tojást, 1 itcze vajat s egy messzely mézet, juhból, mézből, dézsmát fizetett. A féltelkesek e census felét fizették. Az összeírás Leleszi convent iratai.

¹⁾ Berzeviczy György: De indole et Conditione Rusticorum 21—27. lap.

pénzértékre reducálva akkor nem is képviselt oly imponans összeget, mint utóbb.

Különösen a készpénzbeli kötelezettség okozott sok bajt a parasztnak azon időben, midőn terményeit alig tudta értékesíteni s leginkább a helyi fogyasztásra volt utalva. Pénzbeli kötelezettségei sorában első helyen állt a telekadó, mely rendesen két, kivételesen három részletben fizettetett, a nagyobb rész szent Mihály, a kisebb rész szent György napján, s a harmadik részlet karácsonykor. De ezenkívül a földesur még sokféle más készpénz-adót szedett. Itt nyulra, amott vajdapénz és karulypénz czimén, vagy vágómarha és sertés után fizetett a jobbágy külön illetéket, amott a földesur családjában beálló örvendetes események, keresztelő, esküvő alkalmával kívántak tőle hol önkénytes ajándékképen, hol a szokásjogból kifejlődött tartozásképen némi pénzbeli járulékot. Ha a földesur török fogságba került, jobbágya tartozott a válásdíjhoz járulni. A gazdasági életben a pénz folyton jelentékenyebb tényezővé emelkedvén, a földesurban szükségképen fokozódott a hajlam, hogy jobbágyaitól minél több készpénz-illetményt szedjen. A nyers terménynyel már nem igen fedezhette háztartása és életmódja növekvő szükségleteit. A beszolgáltatott gabonát, zabot s a saját termését gyakran maga sem tudta értékesíteni. Mentve volt ugyan a megélhetés gondjaitól, kenyérben, borban, husban nem szenvedett hiányt, s hitelezői zaklatása ellen szintén megvédte egyrészt a birtokviszonyok közjogi szervezete, másrészt az igazságszolgáltatás nehézkes menete. De mindemellett sem nélkülözhetette a készpénzt s a XVII. század folyamán általános a földesuri osztályban a törekvés, hogy önkéntesen vagy kényszer útján nagyobb készpénz-adó elvállalására bírja a jobbágyokat.

Ezeknek végre is bele kellett törődniök az adóemelésbe, ámbár gyakran panaszták, hogy ez az, „kit

leginkább sajnálnak.¹⁾ De mit tehettek? Rájok is illett az orosz paraszt azon ismert közmondása, hogy az isten fenn az égben, a császár pedig messze van. Azok, kik szívesen tettek javára valamit, messze voltak tőle. A király, a nádor, a kamara közbeléptek érdekében számos alkalommal. De egyiknek sem volt helyi végrehajtó közege, mely a jóindulatu beavatkozásnak tetteleg fogamatot szerezzen. Ekkép a legnemesebb szellemű rendelet is papíron maradt, mihelyt az illető urak saját jószántukból nem teljesítették. A hol pedig a földesurban nem hibázott a jóindulat, ott szükség sem volt felsőbb beavatkozásra. Csakhogy az emberséges érzés, a humanus gondolkodás harcziás, hányatott időkből keveseknél emelkedik tulsulyra s szokta legyőzni az önzés, a birvágy szenvedélyét.

Mint a főbb hatóságok rendeletei, úgy az országgyűlések által egyes visszaélések orvoslására alkotott törvényczikkek szintén csak ott léptek életbe, hol a földesur akarta. Pedig a Corpus Jurisban egymást éri az ilyen törvényczikk s a nemesség általában teljes tudatában volt annak — ezt több ízben kifejezte, — hogy a saját létele a jobbágyság fennmaradásán és boldogulásán nyugszik.²⁾ Elismerte a jobbágyság szánalomra méltó helyzetét is. Az 1547. országgyűlés (XXVI. t. cz.) a hazát sújtó catastrophákat isten büntetésének mondja a kegyetlenségekért, melyeket a földesurak a parasztságon elkövetnek, melynek jajszava a felhőkön át a mennybe hatol. Később sem hiányzott a jóakarát s néha egyes megyék is fölszólaltak a parasztság érdekében. Így 1670-ben, midőn a török pusztításaival szemben fölmerült annak szüksége, hogy a megyék partialis hadat fogadjanak, a tanácskozássra kiküldött képvis-

¹⁾ Wesselényi F. nádor levele a varini jobbágyság érdekében földesuraikhoz. Goznovizer-codex. Lőcse. 35. sz.

²⁾ A paraszt osztály az időbeli jogtörténelmi viszonyairól Pfahler: Jus Georgicon Regni Hung. 93—125. lap.

selőit Pestmegye különösen azon utasítással látta el, hogy olyan módozatot kell kitalálni, mely szerint a hadfogadásra szükséges költség „nem a szegénységtől, hanem a földesuraknak erszényéből“ kerüljön ki, hogy továbbá meg kell büntetni a földesurat, ki saját fizetési kötelességét jobbágysaira hárítja át.

Minden ily igyekezet azonban meddő maradt a tehetetlen közigazgatás mellett. A jobbágyság kizárólag a földesur jóakaratótól függött vagyona, személye, családi viszonyai és vallása tekintetében egyaránt. Hasztalan biztosították ünnepélyes békekötések, országgyűlési törvény-cikkek a paraszt azon jogát, hogy szabadon követheti vallását s a földesur nem erőszakolhatja reá a magáét. E jogát csak ott nem taposták agyon, a hol a földesur türelmes, mások lelkiismereti ügyeibe nem avatkozó ember volt. A hol önérdek, szenvedély, brutalitás vezette, ott irott malaszt maradt a jobbágyra minden törvény. Mint egy kis király, kinek akarata ellen nincs felebbezés, kinek személye sérthetetlen, úgy jelentkezett az ur jobbágyságai előtt s egész önérzete jut kifejezésre ez egykoru költeményben, hol azt mondja:

Nemes ember vagyok — — —

Vagynak tömlőczeim, lánczaim s kötelim

Jus gladii-t hagytak rám nemes szüleim.

Használta is jogait kérlelhetlenül s a jobbágy-osztály az a csekély töredéke, mely már a XVII. században olyan műveltségi fokon állt, hogy kinszenvedéseinek siralmas történetét papírra tehetné, hogy panaszait eljuttathatta a későbbi századokra, egyes földesurak embertelenségeiről megrendítő eseteket jegyzett föl.¹⁾ De kevés ily emlék

¹⁾ Egyes panaszleveleken kívül csupán az anabaptista — újkeresztény — krónikákban maradtak reánk közvetlenül a jobbágyoktól származó rajzok az urak és jobbágyok viszonyáról. E krónikák Fontes R. Austriacarum Dipl. 43.

került még ki a levéltárak homályából. Sok nem is maradhatott fenn, mert az elnyomott osztályoknak nincsenek történetiróik. Sőt az írástudók, kik soraikból kikerülnek, rendesen az uralkodó osztályhoz csatlakoznak, s az új körben megfedkeznek azokról, kiknek a sors keserősége folytán nem sikerült lenézett és alanti helyzetökből kivergődni. A közmondások, versek, satírák, melyek a XVII. századból fenmaradtak, mindnyájan a pórnép általános megvetett állapotáról tesznek tanúságot. Alig ment emberszámba s jogi helyzete szerint csakugyan inkább házi állatnak kell tekinteni, melyre bizonyos gondot csak azért fordítottak, mert jelentékeny anyagi értéket képviselt. Egy latin közmondás, mely valószínűleg külföldről került át hozzánk, hol a jobbágyok helyzete sokáig szintén nem volt különb, a parasztot egyszerű igavonó baromnak nevezi, a melytől csupán abban különbözik, hogy szarvai nincsenek.

Rusticus est quasi Rind (bos)
Nisi quod sibi cornua desint.¹⁾

E felfogásnak felelt meg egész jogi állása s a bánásmód, melyben részesült. Emberi vagy politikai jogai nem voltak, sőt magánjogilag is teljesen a földesur gyámsága alatt állt. Ez perlekedett helyette, ha ugyan kedve tartotta, bármilyen jogsérelmet szenvedett jobbágya. Önmagának nem volt kereseti joga senki irányában, sőt még a vég-szükségbeli önvédelem jogát is megvonták tőle. Zsiványok, kóborló katonák, szabad hajduk, pharaoi zsarolásait, mint sokszor panaszolja, védtelenül kellett tűrnie. Ha egyetlen végbeli jött egy faluba s ott bármilyen rablást vagy zsarolást vitt véghez, a jobbágy az ilyen egyén személyét is szentnek és sérthetetlennek volt kénytelen tekinteni. Nem

¹⁾ E közmondást Liczney János esztergomi archidiacon idézi Iter oeconom. című 1707-ben megjelent művében.

védhette vagyonát, nem nyulhatott a zsványhoz, hanem el kellett tőle tűrnie a szidást, verést, ki kellett szolgáltatnia mindenét s csak ha a katonának nevezett rabló végre eltávozott, mehetett a megrablott panaszra a földesurához, vagy ha ez távol volt a szolgabíróhoz, végvárbeli kapitányhoz s kereshette nálok az orvoslást, melyet persze nem kapott meg soha.

Évtizedeken át sürgették a parasztok e visszásság megszüntetését, melynek embertelenségét a főurak magok is belátták. Végre az országgyűlés könyörült rajtok s törvényben kimondotta, hogy a gonosztevőket nem védi a nemesi kiváltság s ha tetten kapja, ha bír velők, maga a parasztság elfoghatja őket. Ez legalább a kis csoportokban kóborlók ellen biztosította a falvakat. De a tetten érteket megbüntetniök már nem volt szabad; át kellett őket szolgáltatni az illetékes hatóságoknak, melyeknek azon időben egészen más volt a bajuk, mint katonáikat büntetni. Ezt előre látta a törvény s megengedte a parasztnak, hogy az ekkép elfogottakat, ha a földesur vagy fő- és alispán meg nem fenyíti, a nádornál vádolhatja be. Csakhogy arra viszont a jobbágnak nem akadt sem kedve, sem ideje, hogy e végnélküli uton keressen megtorlást.

Az ily bajok ellen oltalmat nyújtani első sorban az urnak lett volna kötelessége. Ez azonban gyakran távol lakott, máskor nem törődött jobbágyaival, noha százszor elmondották előtte, hogy azért fizetnek neki adót, hogy védje őket a jogtalan támadás ellen. De az ur a legtöbb esetben felvette az adót, néha meg is hallgatta a panaszt, „de mi mellettünk semmit sem fáradozott, mintha urunk sem lett volna.“¹⁾ Ez a panaszlevelek örökös refrainje.

Annál többet törődtek velők az urasági tisztek, csak-

¹⁾ Ezt a szentesiek írják 1659-ben földesuroknak Kemény Jánosnak. A levél Vay Kázmér levéltára Darány.

hogy ebben is alig volt köszönet. A földesur minden emberséges igyekezetét meghiúsította a tisztek kapzsisága. Sok helyen a főbb tisztt pénzen adogatta el az alsóbb tisztségeket, az ispáni, juhászgazdai állást. A vételárt azután a vevő a szegény jobbágyokon busásan behajtotta. E zsarolás ellen legtöbbször panaszkodni sem mertek, mert csak rontották volna helyzetüket. Így szabadon gazdálkodhattak rajtok az alsóbb tisztek, főleg az ispánok, kik közt akadtak „olyan semmirekellők, rosszak, tudatlanok, irgalom nélküliek, hogy némelyike disznópásztornak is rossz“ volna.

A falusi birói állást — soltészséget — néha szintén pénzen árulták, vagy a bíró nagyobb évi urbért fizetett a földesurnak, s ezért állását a legönzöbben aknázták ki a falubeliekkel szemben. Zemplénmegye egyik kiküldött vizsgáló táblabírája 1667-ben azt jelentette, hogy „a falubíróság egyik legnagyobb csapás a népre.“ Pedig ez a bíró és az urasági tisztek egészen a gondviselés szerepét játszották a jobbágygyal szemben. Nemcsak urbéri szolgáltatásait ellenőrizték, hanem családi viszonyaiban is tőlük függött. Ha elérkezett az idő, hogy házasodjék, a tisztt ráparancsolt, vegyen feleséget, s ha nem tette, becsukatta. Ha a férj meghalt, s özvegye más földesur jobbágyához ment nőül, a tisztt visszatartotta első házasságából származó gyermekeit, kik azután csak úgy isten irgalmából nőttek fel, vagy a mi még gyakoribb volt, elkallódtak, meghaltak. De azért elvették az anyától gyermekét, mert ha mégis megélt, s munkabíró korba jutott, épen úgy mint a ló vagy az ökör, ő is bizonyos értéket képviselt, melylyel csere-beréltek, melyet zálogba tettek, adósságok biztosításául használtak, mint bármely hasznos házi állatot.¹⁾

¹⁾ Ilyen jogügyletekre vonatkozó okmány tömegesen fordul elő a levéltárakban. Így például Kazinczy Gábor kéziratai közt csupán a Bánfay-család levéltárából következő esetek említettnek:

Nem csekélyebb mértékben sujtotta a jobbágyokat az a szokás, hogy a földesur az erősebb, munkaképes, értelmesebb jobbágyokat rendesen udvari, vadászai vagy katonái szolgálatra használta, s így a nehéz robot és a nagy pénzbeli és terménybeli szolgálatok súlya a megmaradt gyöngébb és tudatlanabb tömegre hárult. Természetes, hogy a mennyire lehet a jobbágy is segíteni igyekezett magán, s használta a gyöngék szokásos fegyverét, a furfangot és hamisságot. Több család meghuzta magát egy fészekben; hárman-négyen egy kenyérre álltak, hogy ekképen egy családjért keljen robotolniok, a meddig szemfüles tiszteik észre nem vették a csalást. Ha kitudódott a dolog, s gyakran a nélkül, következett a hadd-el-hadd; ütötték-verték a szegényeket, kik különben más alkalommal is kikapták részöket a deresen. Megtörtént azonban, hogy a tisztek szemet hunytak az ily visszaélések előtt, ha ugyan az illetők az elnézést kehlően meg tudták és akarták hálálni.

Terheit és helyzetének egész nyomorúságát néha panaszkodva ugyan, de egészben megadással, sőt fásultsággal viselte a jobbágyság. Egyesek úgy segítettek magukon, hogy katonának álltak vagy az országot ellepő haramiak számát szaporították.

Törvényes önvédelmi eszköze a parasztnak csak egy volt, de tényleg ez is hatástalan maradt. A törvény megadta neki a szabad költözködés jogát, de csak azon esetre,

1666-ban Ödönffy György egy várkonyi jobbágyát 125, egy strajnyai jobbágyát 100 frtban, 1667-ben egy tarnai jobbágyát 200 frtban, egy másikat 500 frtban zálogosította el; egyet pedig ő vett 200 frton. — 1667. aug. 26-án Forgách Miklós és neje Barkóczy Borbála, egy pár bunkóczi emberöket Ödönffy György két topolyai emberével cserélték föl. — 1669-ben Barkóczy Sándor egy kalmái jobbágyát két klockocziával cserélte be. — 1670. jun. 6. Dessewffy Ádám egy hrabóczi jobbágyát adta zálogba; utóbb még 12 frt 60 drnyi bevásárlást tett ugyanez emberére. — 1673 márcz. 10-én 2300 frt tartozása fejében a Krajnán egész rakás tótöt adott zálogba Ödönffy Györgynek.

ha teljesen törlesztette urbéri tartozásait. Csakhogy az elköltözni akaró jobbágy mindig hátralékban volt; legalább azt mondhatta a földesur, vagy tisztje, kikkel szemben a paraszt azon állítása, hogy mindent megfizetett, nem birt bizonyító erővel. Ha pedig ilyen hátralékos paraszt költözött el, azt erőhatalommal vissza lehetett hozatni bárhonnán, mihelyt nem török földre bujdosott. Az egyes embernek törvényadta szabad költözködési joga illusórius maradt tehát. Több hatást lehetett vele elérni, ha például egy egész falu jobbágysága összeállt s bizonyos türhetetlen állapot megszüntetését követelte azon fenyegetéssel, hogy különben elköltözik.

Ez volt az *ultima ratio*. Ott hagyni faluját, házát, megszokott gazdaságát s családotól, mindenestül neki menni a világnak, — ehhez heroicus elhatározás kellett egy falu részéről. És mégis megtörtént nem egyszer, bizonyítékául annak, minő szármalmas lehetett a helyzet, mely számos családot e kétségbeesett lépésre kényszerített.

Ha időközben sikerült egy más földesurral újabb helyen való telepítésök tárgyában megegyezni, rendesen éjnek idején költöztek el egy tömegben. De ezt csak azok tehették, kik a hódoltságban laktak s onnan királyi területre menekültek, hol új földesuraik nem igen adták ki őket. De a kik királyi földön akartak maradni, azokon a tömeges elköltözés sem segített, mert erőszakosan vissza lehetett őket hozni. Mégis egész városok lakossága kész volt kivándorolni, olyan nyomasztóan nehezedtek reá a földesuri terhek. Így 1651-ben Zniováralja bírája, esküdtt polgárai és egész communitása jelentette a pozsonyi kamarának, hogy mostani földesurai annyi robotolást követelnek a régi urbariumok ellenére tőlök, hogy e törvénytelen állapottól mindnyájan megijedvén, házaikat pusztán hagyják, úgy annyira, „hogy egy gazda se talál-tassék az egész városban“ és ha a kamara oltalmába nem

veszi őket, „kényszerítettünk városunkat pusztán hagynunk.“¹⁾

A végszükség nem egyszer vitte ily kétségbeejtő elhatározásra a jobbágyokat, noha az elköltözéssel sem sokat javíthatták sorsukat. A jobbágyterhek mindenütt nyomasztók voltak. Pedig a királyi Magyarország még eldorádónak mondható a parasztságra a behódolt területtel szemben. Itt a legtöbb török földesur évről-évre brutális erőszakkal srófolta fölfelé a jobbágyadót, követelt ajándékot minduntalan²⁾ s a szegénység állapotát néhol keservesebbé tette, mint volt az oktan állaté.

Az eddig említett soknemű törvényes és törvénytelen, jogos vagy önkényes igény távolról sem meritette ki a parasztság szolgáltatásainak hosszú sorozatát. Voltak rendkívüli kötelességei. Így a török fogságból kiszabadult rabokat a megyék lakói tartoztak a saját területökön szekérrel, élelemmel s némi költséggel ellátni. Ebből a rabságba esők nagy száma folytán szintén érzékeny teher hárult a parasztságra úgy, hogy Pestmegye 1676-ban szükségesnek látta mérsékelni, s kimondotta, hogy a nép csak a vasas rabok alá tartozik fuvart adni.³⁾ A legiszonyubb módon azonban a parasztot a katonatartás kötelezettsége s általában az idegen katonaság sujtotta. A Budavár visszafoglalása előbbi tizenhat esztendőben ki sem jött a császári katonaság az országból s az egyiptomi csapások módjára nehezedett a népre, épen úgy, mint a hódolt részekben a török és tatár.

¹⁾ A levél Orsz. Lev.

²⁾ A parasztok viszonyait a török-magyar földesurakhoz, vagyis a behódolt megyékben, számos adattal világítja meg Ráth Károly M. Tört. Tár. VII. kötet és Akad. Értesítő III. és IV. kötet, továbbá M. T. Tár. VI. és X. kötet. Ez utóbbiban a nádor 1663-ki proclamatioja Nógrádmegyéhez.

³⁾ Gyárfás. A jászkunok tört. IV.

Az idegen katona általában ellenséges földnek tekintette a királyi Magyarországot s ellenségnek az ottani lakosságot is, melynek vagyonával, sőt életével szabadon rendelkezik. A külföldi népek egész söpredéke, Európa martalóczai, kalandorai szolgáltak a császári seregben, mely ellenség és jóbarát iránt egyformán kérlelhetetlen volt. E mellett, noha kitünő zsoldot ígértek neki, néha hónapokig nem látott egy krajczárt is, mert a mit a kincstár leküldött, azt elsikkasztotta a tiszti kar, melyben szintén sok volt a kétes, jellemtelen elem. A császár legszigorubb rendeletei sem tudták e rákfenét kiirtani s a katonát egyes tisztek zsarolásaitól megóvni. A katona azután a szegény népen kárpótolta magát. Pedig a legfőbb hadur rendeletei a katonát a polgári elem irányában tisztességes magaviseletre utasították s minden kihágásra nehéz fenytéket szabtak. Rablás, gyújtogatás, szállásadója megsértése halállal, a házakban, kerítésekben, gyümölcsfában, szántóföldön, réten való minden kártétel kemény büntetéssel sújtatott — a papiron. A tisztek nem gondoltak a végrehajtással, mert magok épen úgy megszegették e szabályokat, mint a legénység. Nyáron, midőn a hadsereg rendesen a harcmezőn foglalkozott s különben is a kincstár által élelmeztetett, a lakosság helyzete még tűrhető maradt. De télen az élelmezés és elszállásolás egészen a lakosságra lőn áthárítva.

A XVII. századi katonai rendszer szerint a soldatesca csak bezárólag májustól októberig, tehát félesztendeig állt császári élelmezésben. A többi hat hónapot a téli szállásban töltötte, még pedig azon lakosság rovására, melynél elszállásoltatott. A téli szállás az illető vidékre a kincstár részéről rótt teher volt. Viszont a katona a téli szállást a csatatér küzdelmeiért és nélkülözéseieért nyújtott kárpótlásnak vette, melyet egész lelketlenséggel igyekezett kihasználni. Nem elégedett meg az élelmezéssel,

mely maga is sok pénzébe került a népnek, hanem kiszivattyuzta, kizsarloalta az egész vidéket. Innen a számtalan és fájdalmas panasz, mely az egykoru emlékekben a katonaság ellen hangzik főurak, nemesek, papok, parasztok és polgárok részéről, mert mindnyájokat sujtották e brutális martalóczok garázdálkodásai. A hol ez a hadi nép megjelent, ott a nép épen úgy elmenekült előle, mint mikor a török közeledett. Házát, termését, marháját elhagyta, hogy legalább életét megmentse. Országos csapás volt az idegen katonaság, de mint minden istencsapást, ezt is a szegénység érezte a legfájdalmasabban.

Az uj-keresztények krónikái élénk színekben ecsetelik a császári hadak átvonulását és zsarolásait a Vág vidékén. De téli szállásban, hol a sáskasereg félesztendeig pusztított, a helyzet még iszonyubbá vált. Megtörtént, hogy némely házban harmincz, negyven embert szállásoltak el. A hol tűzrevaló fát nem kaphattak, ott lebontották a kerítést, sőt a tetőt s kivágták a gyümölcsfákat. A mi a házban volt, azt szétosztották magok közt, néha nyílt erőszakkal, máskor lopva, a falakat megásva hordtak el mindent. A tisztek nemcsak nem tiltották e büntényeket, hanem magok mentek gonosz példával előre. — A vagyonosabb lakosokra sarczot vetettek,¹⁾ melyet elő kellett teremteni, különben az illetők élete is veszélyeztetve volt.

A legsötétebben egy német és a magyarokat szenvedélyesen gyűlölő ember, ki személyes tapasztalásból ismerkedett meg a viszonyokkal, rajzolja a német tisztek és katonák üzelmeit. Egész könyvet lehetne írni, — mondja — azokról a menthetetlen kihágásokról, melyeket a németek büntetlenül elkövetnek. Ez kelti a magyar népben a németek iránti gyűlöletet, mert úgy bánnak vele, mintha a katonaság nem az ország megvédésére,

¹⁾ A szatlmáriak panasza 1661-ből Orsz. Lev.

hanem elnéptelenítésére lenne rendeltetvé. A német katonák a többek közt arra kényszerítik a parasztot, hogy adja el gyermekeit a töröknek, mire az így szerzett pénzt elveszik tőle. A tisztek a katonát nem büntetik, mert magok is csak arra igyekeznek, hogy a nép verejtékéből gazdagodjanak. Zsarolják a lakosságot s sok pénzt harácsolnak össze, hogy legyen mit éjjel-nappali dorbézolásaikban elverni. Minden tisztt más-más czímen vámot vet a parasztra; a hol kapu van, a hol őrség áll, vagy a szoros utakon megsarcolja, vagyonát és személyét károsítja, vasma veri, tömlőczbe dobja, botozza irgalmatlanabbul, mint a török, mindaddig, míg oda nem adja, mie csak van. A mely lakosról a tisztek megtudják, hogy némi vagyonra tett szert, azt elöveszik és kirabolják. Ha valaki meghal, végrendeleti vagy törvényes örököse megfosztatik a hagyatéktól, melyet a tisztek ragadnak magokhoz, kik mindenkivel úgy bánnak, mintha rabszolga lenne.¹⁾

Ez égbe kiáltó gonoszságok hire és a szenvedő népjajszava elhatolt a trón magaslatához is. Bécsben nagyon jól ismerték ez állapotokat, a tisztek sikkasztásait a legénység rovására s mindkettőnek kegyetlen garázdálkodását a szegénységen. De orvosolni a bajt nem bírták. A kiadott rendeleteket a tisztek ép úgy ad acta tették, mint a megyék a nekik nem tetszőket s ha végre mégis meghozatott a nagy elhatározás, hogy valaki ellen vizsgálatot kell indítani, az eljárásnak nem lett positiv eredménye.

A nép leghírhedtebb vérszopó nadályai közé tartozott gróf Strassoldo Károly tábornok és szathmári várparancsnok. Ez ellen végre a korona ügyésze Majláth Miklós megindította a törvényes eljárást s a leleszi convent útján megtörtént 1671 nyarán a helyszíni vizsgálat. A kiküldöttek Szathmár s a szomszédos megyék

¹⁾ Flämitzer id. műve.

falvait egy havi időben bejárták s háromezernél több tanut hallgattak ki, a kik rémületes dolgokat beszéltek a gróf fosztogatásairól és kegyetlenkedéseiről. Kitünt, hogy az összes tiszáninneneni megyéket megszarolta, birságokkal és contributiókkal sújtotta, a királyi jövedelmeket és javakat saját magánpénztára javára lefoglalta: a jobbág্যokat egész esztendőn át a maga részére foglalkoztatta úgy, hogy ezek földjeiket meg nem szánthatták, be nem vethették; elszedett tőlök lovat, libát, tyukot s a kik parancsára meg nem jelentek, azokat megbirságolta, elfogdosta, kiozta s a mesterembereket ingyen munkára kényszerítette. Sőtét, komor korkép jelentkezik a nagy terjedelmű vizsgálati jegyzőkönyvben,¹⁾ melyben az ország egy jelentékeny részének panaszai és szenvedései vannak megörökítve. De e megörökítés volt a vizsgálat egyetlen eredménye s Strassoldonak nem történt bántódása.

A német hadak által adott gonosz példa megrontotta a magyar katonákat, kik még többet szenvedtek a fizetlenség miatt. Ők is a szegény parasztságon kerestek kárpótlást. A törvény tehetetlen maradt kegyetlen kihágásaikkal szemben. A magyar végbeliek főleg a behódolt vidékeket szemelték ki kalandozásaik színhelyéül. A határvárakból bekóborolták a Duna-Tisza-közét, egész Szegedig. E föld népét ellenségnek tekintették, noha kevés kivétellel magyar volt, sőt a királyi kormánynak s magyar földesurainak épen úgy adót fizetett, ajándékot küldött, mint a töröknek, hogy magyar részről is oltalmat nyerjen. De épen az ellenkező történt. A magyar végbeliek évről-évre mint a sáskák omlottak rájuk, nem hagyva az egész vidéken le Makóig semmi élést, marhát s másnemű jószágot, csak a mit a nép rejtekekben vagy templomokban előlük eldugott úgy, hogy a vidéken „az istennek

¹⁾ Leleszi convent iratai.

házaí titkos házakká és kamarákká váltak.“ A kóborló végbeliek ették meg hét éven át a nép mind földi, mind fái gyümölcseit, szőlőjét, dinnyéit; ők rontották meg a csap- és mészárszékeket, mert nemcsak husát és borát fogyasztották el ingyen erővel, hanem elvittek mindent, a mit találtak. Ezért van, panaszojja a nép — hogy Polgártól Makóig nem maradt több három csap- és hét vágószéknél, holott előbb minden faluban volt. Rablásaik következtében a lakosság szántó ekéivel a kert alá szorult, mert a katonák a legelőről elhajtották a marhát, sőt az igrás marhát a szekérből és az ekéből kifogták és elvitték. Még a mesterembereket és kereskedőket is annyira fosztogatták, botozták, ingyen munkára kényszerítették, hogy azok e vidékről elköltöztek. A megmaradt lakosok „vasak nélkül, a katonák rabjai éjjel-nappal“, pedig „nem a Krim országbeli kegyetlen tatárok, sem nem a hatalmas Egyiptus avagy tenger mellől felszakadott, rajtunk hatalmat vett idegen török nemzetség cselekszik úgy mi rajtunk, hanem a mi nemzetségünkben álló végházakban tartó katonák, minket megemésztő, javainkból kifogyasztó, pusztító, sőt a mi nagyobb, életünk elfogyasztóink.“ A füleki, szécsényi, ónodi, böszörményi, szoboszlai s más végvárbeli katonák ellen intézvék e kifakadások, kik azzal fenyegették az illető lakosságot, hogy ha a török-tatár el nem pusztította, általok fog elpusztulni.¹⁾ A sok csavargó és a háboru miatt — írják a szentesiek — csak úgy látszunk lakni, mintha csak ágon ülnénk, mert a mi jószágocskánk a tatártól megmaradt, a magyar csavargók falkástól előveszik, úgy hajtják, egy lovat sem tarthatunk, mindjárt elvonják, házunkból kivonsznak s úgy sarczoltatnak; ha mezőn kapnak, vernek, taposnak, ruháinkat elvonszszak, még a sajátunkért szólni sem merünk, mert ha ki szól, mindjárt

¹⁾ Gyárfás Jászkunok tört. IV. 318–335.

hóhér módon bánnak vele.¹⁾ Ezer meg ezer ily keserves panasz hangzott mindenfelől. De a szegény nép baját nem lehetett orvosolni olyan korszakban, „midőn a törvény a vitélő oldalakon és a nyeregfejekben“ hordoztatott.

Mindezen apró és nagy bajokat, a sokféle terhet és megpróbáltatást összefoglalva megkapjuk a keretet, melyben Budavár visszafoglalása idején a magyar nép egyik legnagyobb és legfontosabb eleme, a földmives, a jobbágyosztály napjait végig élte. E viszonyok befolyásolták erkölcsi és anyagi állapotát, ezek jutottak kifejezésre családi életében, szokásaiban, sőt lakóhelyének s falvainak külső kinézésében is. Nem forgott fenn számára semmi indok, hogy a munkában megerőltesse magát, hogy takarékos életet folytasson s családjá vagyoni biztosítására gondoljon. Minek dolgozott volna? Kinek spórolt volna? Véres verejtékkel szerzett keresményét úgy sem mondhatta volna a magáénak. Ha szerzett is valamit, el kellett dugnia, mert mihelyt élvezni akarta, már kitette ama veszélynek, hogy elveszi tőle ama sok ragadozó madár valamelyike, mely körülette ólálkodott. Bármily csekélységgel magára vonhatta a figyelmet. Ha házát csinosította, ha némi vásárlást tett, már a jólét gyanujába került s a földesur nagyobb adót kívánt tőle vagy a tisztt s a kőbor katona sarcozolta meg. A nehéz közviszonyok tehát az emberi szívet egyik leghevesebb ösztönét, a vagyonszerzés ingerét egyszerűen kiölték a parasztokból. Nyíltan megmondták, hogy düledező házakat kitatarozni, a legszegényebb butorzattal felszerelni sem merik, nehogy magokra vonják a hatalmasok figyelmét. Különösen ama földön, mely a török portyázásai előtt nyitva állt, fölösleges is lett volna ilyesmire gondolni. Az ellenség minduntalan kirabolta s felgyújtotta a falvakat. A Vág vidékén, mely 1663-ig az ország legpol-

¹⁾ A szentesiek levele Vay K. darányi levéltárában.

gárosultabb részeihez tartozott, még 1671-ben sem építették föl a tatárok által kifosztott és fölperzselt lakóházakat. A nép úgy hagyta, amint a tatárdulás után találta őket; az egykor csinos falvak éveken át nagyobbára romban heverték s a külföldről jövő utasnak rögtön szemébe szökött a különbség a szomszéd osztrák és az itteni falvak közt. A rozszant, néha fedetlen házak szálmalmas képét nyújtották az inségnek, mely bennök honolt. A szobák belső berendezése a legkezdetlegesebb volt. Butor alig akadott bennök s jó, ha azon egy ágyon kívül, melyben a gazda és neje háltak, még legalább egy találkozott egy egész parasztházban.

Fent a hegyek közt, hova a török sujtó keze nem ért, a falvak kinézése is barátságosabb volt, s kevésbé viselte magán a lakosok nyomorának jeleit. Liptómege kisebb helységei körülbelül úgy néztek ki kétszáz évvel ezelőtt is, mint ma. Ott a fa a falusi házak legjelentékenyebb építési anyaga. A szegényebb jobbágy butorzata sem maradt el a mostani mögött, mely ma is a nélkülözhetetlen szükségleti tárgyakra szorítkozik. Akkor azonban az ilyen lakóhelyek valóságos uri házak voltak azokhoz képest, melyekben a nép a hódoltság vidékein élt.

Az országnak egyik legelőbbre haladott, s legcsinosabb része Szepesmegye lehetett; falvai és városai azóta keveset változtak, s a nép kedvezőbb viszonyairól tettek tanuságot. Az egykorú író¹⁾ föl is említi, hogy a Szepeségben falvak, helységek, városok egészen másképp néznek ki, mint Magyarország többi megyéiben, s hogy általában német modorban épültek. Kassán tul azonban már a török világ kezdődött, s e tény visszatükröződött a helységek külsejében. A tiszai megyékről *Simplicissimus* szálmalmas képet ad, melyet megerősít sok egykorú tudósítás. Azt

¹⁾ Zeiller Collectanea.

mondja: „a falvak gyakran oly nyomoruságosak, hogy Württembergben egy disznó-ólat is jobban, szilárdabban és csinosabban építenek, mint itt egy házat.“ Még előkelő nemes urak udvarán sem igen voltak gazdasági épületek; a termést kazlakba rakták a ház körül, s gyakran elrothadt, mielőtt kicsépezték. Csak itt-amott mutatkoztak nagy aklok, hodályok a marha számára. Jámbor egyházi férfiak följegyzései sok apró vonással egészítik ki e szomorú rajzot.

A magyar falu két kiváló jellemvonása, a csinos szentegyház és a sok fa, mely a házak udvarát és kertjeit díszíti, a legtöbb helyen hiányzott. Az ákác, az alföld e jellemző fája, még általában nem volt meghonosítva. A sikságon akkor még érzékenyebb volt a fahiány mint ma, s megtörtént, hogy a lelkésznek is a temető karóival kellett fűtenie, különben családostul megfagyott volna nyomorult viskójában.¹⁾ Mikor pedig katonaság állomásozott e vidéken, télviz idején a sövénynyel, háztetővel fűtött, s kivágta az élő fát, a gyümölcsöst, mely különben sem maradhatott meg, ha a portyázó ellenség a falut felgyújtotta. A dunántuli hódoltságban hasonló szánalmas viszonyok közt élt a parasztság, s Győr-megye egyes falvaiban még a XVII. század végén földalatti vermekben²⁾ nyomorgott a nép.

Az egész falu kinézésének megfelelt a templom és a paplak. Egy győr-megyei helységben a templom náddal fedett sárkunyhó volt, melyben szőnyeggel leterített faláda állt és semmi más. A templomok és egyházi szerek a török időkben nagyobbára elpusztultak; néhol egyszerűen lebontották az egyházat, hogy a köveket másnemű építésre használják; másutt meghagyták a templom falát, de szét-szedték kerítését, minek folytán a templom maga is nagyon

¹⁾ Sárospataki füzetek 1858—9. A rendkívül becses nánási emlékirat.

²⁾ Magyar Sion.

megrongáltatott. A temető sok helyen be sem volt kerítve. A majdnem mindenütt kicsiny harangok nem a piczinyke toronyban, hanem vagy a templom ablakában, vagy mint Sopron, Zala, Moson, Vas megyék prot. községei legtöbbjében, s a Tiszavidéken haranglábon függtek. A jobbágyság oly szegény volt, hogy az istenháza tisztességes fölépítéséhez nem járulhatott. De minek is tette volna? Egész vidékek existenciája folyton a legnagyobb bizonytalanságnak volt kitéve s például Tisza-Dob lakossága az 1661—63-ki rövid időben nem kevesebbet, mint hatszor kényszerült menekülni, hol a tatárok, hol a németek, hol a törökök elől, kik azután az üresen hagyott helységet kirabolták, fölperzselték. Néha novemberben futamodott még a nép s heteket töltött az erdőn vagy valamelyik tiszai szigeten. Mikor végre hazatérhetett, házát romban, butorát, visszahagyott élelmi szereit teljesen elpusztítva találta.

Ily viszonyok közt a vidéki lakosságban ki kellett hálnia a munka, a takarékoság, a szorgalom és igyekezet ösztönének. Dolgozott annyit, a miből épen megélhetett, a jövő biztosítására azonban nem gondolhatott. Megmaradása e szörnyű viszonyok közt csaknem csodával határos s magyarázatát egyedül a természet anyai gondoskodásában találja. Nem munkája, mert erre igen szűk tere nyílt, mentette meg az akkori magyar földmives osztályt az éhenhalástól, hanem a természet bőkezősége, a buja föld termékenysége, mely csoda módra, uzsorakamattal fizette az ember szerényebb munkáját is. E mellett vizek, folyók, tavak telve voltak hallal, az erdő és mező vaddal; bor szintén bőven termett s így a föld önkényt megadta a megélhetés minden szükséges tényezőjét, a kenyeret, húst és bort. Hitvány kunyhójában a paraszt könnyebben, sőt jobban élt, mint az akkori cseh- és németországi jobbágyság nagy része. Az idegen katonák s más egykoru írók bámulatos dolgokat híreszteltek a külföldön, minő kevés fárada-

sággal s mégis milyen jól él a magyar nép minden osztálya, ámbár mint mondták, a paraszt lusta, az ur pedig könnyelmű. De lustaság és könnyelműség egyaránt a viszonyok kényszerének kifolyása volt. Ez az isteni, ez a naiv könnyelműség tette lehetővé az alsóbb osztályoknak a sok keserűség elviselését; ez segítette tul a pillanat nyomorúságain s adott nekik erőt, tehetséget a kitartásra. A gondviselés a természet busás gazdagságával kárpótolta a magyar népet akkori másnemű szenvedéseiért. Néha azonban e kárpótlást is megvonta tőle. Olyan években, midőn rossz termés sujtotta az országot, általános inség támadt, mert a parasztságnak nem voltak készletei, melyek mellett a jövő aratást bevárhatta volna. Ilyen időkben a kenyér és élelmiszerek ára a rendesnek tizszeresére is felszökött s a halál szörnyű pusztítást végzett a rosszul táplálkozó, nélkülözéssel küzdő lakosság sorában.

V.

A hadak romboló viharai, melyek a „mezőn“ lakó néposztályokon annyi sebet ütöttek, megtörtek a városok bástyáin s a „köfal mögé szorult“ elemek politikai, társadalmi és anyagi életét megmentették az általános pusztulástól. Mint a főur vára vagy erődített kastélya kicsinyben, egy családra, úgy a szintén sánczczal, árokkal, tornyokkal övezett város nagyban, a szellemi és anyagi munka osztályaira szolgált biztos menedékhelyül, és az ország lakosságának jelentékeny töredéke oltalmat és nyugtot talált benne. A városok lettek a hazai culturélet, vagyonnosság, ipar, kereskedelem mentsvárai ama nehéz időkben, midőn a fölkorbácsolt politikai, nemzeti és vallási szenvedélyek versenyezve fáradoztak a polgárosodás kiirtásán. A lakosság, mely a városokban élt, az ország össznépsé-

gének meglehetősen nagy százalékát képviselte, s a népszám sok városban meghaladta a mostanit. A cultura, mely bennök fölhalmozódott, az állami lét nevezetes tényezőivé avatta őket. Nagy és emlékezetes szolgálatokat tettek az országnak, de hogy mégsem emelkedtek akár politikai, akár művelődési tekintetben oly fontosságra, mint Holland, Német-, vagy Franciaország városai saját nemzetök életében, annak megvolt a maga nyomós oka. A XVII. században a hazai városok — a horvátországiakkal együtt valami harminczöten — nagyobbára még kívül álltak a magyar nemzeti élet keretén. Igazi, tős-gyökeres magyar város a királyi Magyarország területén nem volt egyetlenegy is. Némelyik már akkor magyarosodni kezdett, némelyikben a magyar elem számottevő tényezővé küzdötte föl magát, de tiszta magyar várost csak Erdélyben vagy a hódoltságban lehetett találni. A királyi területen levők nem a magyarság emlőin táplálkoztak. Kívül maradtak a nemzeti törekvések sorompóin, és a nép gondolatvilágában idegen, vele még össze nem forradt elemet képviseltek.

Idegenek voltak, apró államocskák az államban, melyel csak a vallási és felekezeti, de nem az éltető nemzeti szellem kapcsa füzte őket össze. Zárt körökben más nyelv divott, más politikai eszmények éltek, mint odakünn az országban. Falaikon nem csak a külső hadi viharok ereje, hanem a nemzeti közszellem is megtörött. Kapuikon belől idegen élet tárult a magyar ember elé. Két különböző világ testesült meg a városban s a vidéken s e két világ nem hatott egymásra olyan polgárosító erővel, mint azon országokban, hol városi és vidéki lakosság egy test és egy vér s a közös anyanyelv hidja közvetíti érzésüket és gondolkodásukat.

A városokban volt lüktető, virágzó culturélet. Csakhogy melege nem igen terjedt túl a város határán, s nem tudta a kívül élő nép szellemi fejlődését erőteljesebben befolyá-

solni. Valóságos sziget maradt a város, elzárkózva a külvilágtól; sem a közös eredet érzete, sem az egy és ugyanazon anyanyelv magasztos köteléke nem forrasztotta össze a nemzet nagy tömegeivel. Épen ama városok, melyek a városi élet és műveltség attribútumaival a legbőkezűbben rendelkeztek, voltak legkevésbé magyarok s azért legkevésbé befolyásolhatták környezetöket. A hozzájuk félórányira fekvő helységben már nem látszott szellemi felsőbbségük nyoma. Ez a falu magyar vagy tót maradt mindig, s a mint ő nem vihette át nemzetiségét a városra, úgy ez sem tudta a magáét az ő talajába beleoltani. Nem volt közöttük igazi szellemi kölcsönhatás, mely a nemzetiség azonossága folytán fennállt hódoltsági város és környéke közt, noha ezek a városi élet másnemű kellékei szempontjából inkább nagy falvak színvonalán maradtak. De azért Debreczen, Kecskemét, Kőrös sokkal feltűnőbben befolyásolták a magok vidékének szellemi fejlődését, mint Sopron, Bártfa, Eperjes a magáét.

E fogyatkozás daczára a városi élet a XVII. század egyik kimagasló mozzanata hazánkban is. Bármennyire különbözött akkor a közszellem az antik világtól, némi analogia van ez élet s a görög városoké közt. Odakünn a város falain túl sohasem szünetelt a háboruk fergetege; kegyetlen hadi jog állt érvényben mindenütt s folyton veszélyeztette a város lételét. A mely városba a török betette lábát, mint Budára, Esztergomba, Nagy-Váradra, ott elveszett minden, jólét, önkormányzat, a nők becsülete, a férfiak szabadsága. E veszély ellenében polgárai vitézségére, önerejére lőn utalva a város, mint az 1660-ban Várad példáján újra bebizonyodott. Mint a magános bérczfok úgy állt a sok ellenség között mindenik s a legtöbbre ez időben alkalmazható az, mit Taine mond¹⁾ a görögor-

¹⁾ Taine: Les origines de la France cont. IV.

szágiakról, hogy a város olyan vallásos és politikai testvérisülés, mely táborát egy templom körül ütötte föl. Azért távol igyekezett tartani magától mindenkit, ki e testvéri összeköttetésbe tetőtől talpig szigorúan be nem illett, például a kiváltságolt nemes ember vagy más felekezethez tartozó nem-nemes. Ily értelemben mondotta a város, hogy egyarányu személyek egyenlőségén alapszik létele, miért is csak egyenlő jogu és ugyanazon vallásu embereket akart falai között tűrni.

Minél exponáltabb volt helyzete, annál kizárólagosabb irányt követett, annál féltékenyebben tartotta magától távol a más felekezethez, rendhez vagy nemzetiséghez tartozókat, kik a város tradícióiba és saját szerű közszellemébe bajosabban olvadtak bele. A város gyanut táplált érzelmeik iránt, miért is megnehezítette letelepedésöket. Pozsony engedékenyebb volt s polyglottabb színezetet öltött, mint például Besztercebánya vagy Bártfa. A legnagyobb óvatosság, szigor, sőt könyörtelenség vált szükségessé, hogy a nehéz viszonyokkal daczolni lehessen. Azért a város, mely annyi drága kincset, személy- és vagyonbiztonságot, szabadságot és jogegyenlőséget nyújtott polgárainak, ezektől viszonszolgáltatás fejében szintén igen sokat és nagyot követelt. Csak így tudta lételét biztosítani. Mint „a méh a méhkasé, a hangya a bolyé“, úgy volt a polgár a városé, mely a saját belátása szerint souverain hatalommal rendezte, szabályozta összes családi és magánviszonyait, üzletét és foglalkozását, erkölcsi, vallási és politikai nézeteit, és hogy ezt tehesse, lehetőleg egy jogalapon álló és egy felekezethez tartozó emberek közössége igyekezett maradni.

Ez a kizárólagosság és egyöntetűség a XVII. század második felében a kedvezőtlen politikai és főleg anyagi viszonyok folytán, melyek a városok vagyonságán érzékeny csorbát ütöttek, lényeges módosulást szenvedett.

Egyfelől a nemesség, másfelől a catholikus hitűek kezdtek benyomulni a városokba, melyek legtöbbször addig egyedül uralkodott a protestantismus. Buda visszafoglalása azonban mégis nevezetes előjogok birtokában találta a hazai városokat. E jogok legkisebb részökben gyökereztek köztörvényekben. Minden egyes város a századok folyamán saját maga számára igyekezett a királytól mentől több privilegiumot szerezni s a régieket alkalmas időben megújítani vagy kiterjeszteni, újakkal gyarapítani. Ebben ormolt a városok legfőbb politikai bölcsesége. Mindnyájok felfogását fejezi ki a kolozsváriak statútuma, mely szerint „a mi eleinknek is e város fundáltatásától fogván arra felette nagy szorgalmatosan gondjok volt, hogy kiváltképen való szabadságokat, privilegiumokat szerzettek mi nekünk, melyekkel a város egyébféle közönseges rendektől megválasztatik.“ E kiváltságok alapján a városok belügyeikre nézve valóságos köztársaságot képeztek s nemcsak közigazgatási és törvénykezési, egyházi és iskolai, hanem adózási és önvédelmi viszonyaik terén is teljes önkormányzatot élveztek. Nem minden város tudta az imposans jogkört egész tisztaságában és sértetlenségében megtartani az idők folyamán s a XVII. század városi életében már több eltérő typus jelentkezik. Voltak katonai városok, hol az idegen főparancsnokok tulkapásai és önkénye szűkebb mederbe szorította az önkormányzatot. Így történt Győrött és Komáromban. Voltak olyan városok, melyek közelebb esve Bécshez és távolabb a nemzeti mozgalmaktól súlyosabban érezték az udvar önkénykedő befolyását, hol tehát ez a körülmény gátolta a közélet szabadabb lendületét. Ide tartoztak Pozsony, Sopron és a Vág völgyi városok. Voltak alföldi, hódolsági városok, hol a török iga ugyanígy éreztette hatását, például Debreczenben, Kecskeméten. És végül voltak felföldi városok, a hét bányaváros s az öt felső magyarországi város Kassa,

Eperjes, Kis-Szeben, Bártfa és Lőcse, melyhez ez időben hatodiknak a Thökölyek földesurasága alól véglegesen felszabadított Kézmárc sorakozott. Főleg ez utóbbiakban maradt fenn a középkori városi szabadság a legerőteljesebben, a mit e városok elzárkózása a külbefolyásoktól lényegesen elősegített. Bármi sajnós ez exclusivitas nemzetiségi szempontból, a városi jogok és szabadságok épségben maradásához kétségkívül igen nagyban hozzájárult. Souverain hatalommal rendezték e városok legkülönbözőbb ügyeiket s mindenütt erélylyel, elszántan kezelték a kormányzatot. Ebben előnyösen különböztek a megyétől. Nekik szűk és kicsiny területen, az összeszorult városkában, melynek térfogata a minimumra korlátoztatott, hogy annál könnyebben meg lehessen oltalmazni, kellett ugyan a sokféle teendőt végezni, míg hozzájuk viszonyítva a megye egész kis országnak látszik. De a kis téren hatékonyan, meglepő sikerrel működtek s szűk falaik közt a culturélet annyi kincsét halmozták fel, a mennyi másutt alig akadt száz mértföldnyi földön. A mi rend, biztonság, közigazgatás, igazságszolgáltatás a XVIII. században Magyarországon még megmaradt, annak legnagyobb része a városok kebelében volt feltalálható. A városi polgárok azon időben több administratív tehetséget fejtettek ki, mint a nemesek s a megye anarchicus közigazgatásával szemben a városi szervezet és működése a rend és szabatosság mintaképének mutatkozik. A régi intézmények a városban állandóan megtartották életrevalóságukat, mert az öntörvényhozás joga alapján folytonos reformban, korszerű átalakításban részesültek. Egyre friss szellem áramlott beléjük s a felmerült szükségletekhez, új viszonyokhoz alkalmaztattak.

Mint a megye, úgy a város is a privilegiált intézménye volt. De más kiváltságosaké. Ha a nemesség előjogainak alapja a honvédelemben, a városi polgárságé viszont a munkában gyökerezett s a legszorosabban

összefüggött a középkor társadalmi és gazdasági munka-organisációjával. Mint a nép katonai eleme, akként volt szervezve annak munkásrésze is, a mennyiben a jobbágságon kívül állt. Voltak ugyan jobbágykézművesek. De az ipar, valamint a kereskedelem csak a városokban fejlődött hatalmas szervezetté, mely magához ragadta az egész városi életet. A mint a megye a szervezett nemesség, úgy a város a szervezett polgári osztály. Kézműves és kereskedő a saját városát épen úgy igazgatta, épen úgy kardjával védte, mint a nemes ember az országot, s iparos és kereskedő igazi városi nemesség, — de nem országos — patriciatust, mely épen úgy körülbástyázta magát kiváltságokkal a városban, mint a nemesség a megyében. E kiváltságait ő sem szívesen osztotta meg senkivel. A XVII. század egész folyamán küzdött a beözönlő új elemekkel, melyeket olyankor sem akart befogadni, mikor a törzsökös lakosság nagyon megfogyatkozott. A szepesi városokban a kis és nagy házak tulajdonosai viaskodtak egymással. Besztercebányán és másutt a tót beköltözők ellen irányult a harcz, kiktől a teljes polgárjogot, a házszervezési képességet — legalább a belvárosi részekben — még ez időben megtagadták. Ellenben a nemesség beköltözése és birtokszerzése körüli hosszas küzdelmek ekkor már a nemesek javára döntettek el.

Az ország fővárosa — metropolis totius Hungariae — Pozsony volt s külföldi utasok megbámulták kies fekvését, szép vidékét, az erdő koszoruzta hegyeket, melyek környezik. Régi és elegáns¹⁾ városnak mondják, mely terjedelemre nem nagyon nagy ugyan, de a házak sűrűn egymás mellett építvék. Így elég számos lakosság él benne, főleg német mesterember. Székhelyül szolgált az esztergomi érseknek, a királyi kamarának és különféle

¹⁾ Fröhlich, id. műve.

más hatásának. Az állandóan ott lakó mágnások száma már akkor tekintélyes volt. Szép templomok, díszes sétaterek és szökőkutak csinosították utcáit s a legszebb házak közé az érsek palotája¹⁾ tartozott, kinek nagyszerű kertje a város egyik nevezetessége volt. Négy orvos élt benne s volt négy gyógyszerháza, melyek közül számos ritkaságai folytán a legnagyobb hirben a jezsuitáké állt. Egyik nevezetes épülete a „zöld ház” (Grünstübl), az állam költségén épült palota, melyben az országgyűlés tanácskozott. De legszebb ékessége a festői vár volt, a királyi család fényes lakosztályaival. Épen a XVII. század derekán butorozták újra termeit s a falakat szép freskókkal látták el, melyek valószínűleg külföldi festők művei, a finomabb ízlésű francia látogatók²⁾ tetszését is megnyerték. A várban őrizték a szent koronát, a nemzet e féltett clénodiumát, „kinél nagyobb jónk és kincsünk nincsen”, mint akkor mondták.

A legtöbb főurnak volt a városban saját háza, melybe szállott, mikor országgyűlés idején vagy hivatalos teendők folytán ott tartózkodott. A kiviteli kereskedelem Ausztria felé nagyobb részt Pozsonyon át ment; itt állapodott meg mindenki, a ki Erdélyből, a felföldről hivatalos ügyekben, üzleti teendőkben a császári székvárosba utazott. A Dunán kompon történt az átkelés, s csak országgyűléskor vertek hajóhidat a folyón. A várost a sok iskola, szerzetrend, a kereskedelem s az aránylag számos idegen eléggé megélénkítette. A legmozgalmasabb azonban az élet országgyűlés, kivált koronázás alkalmával volt, mikor ezren meg ezren gyűltek össze megbámulni a szemkápráztató látványosságokat. De közönséges országgyűlésre is nagy számmal sereglettek az idegenek. A „bécsi kereskedők

¹⁾ Brown utleirása.

²⁾ Laboureur, Relation de la voyage de la Royne de Pologne stb. Paris 1647.

ilyenkor vámmentesen hozhatták be portékájukat, hogy a nemes urak annál olcsóbban fedezhessék szükségletüket s vehessenek vásárfiát övéiknek, kiktől ilyenkor hónapokig távol maradtak. Minden egyes vármegyei követ számos kísérőt, szolgát, hajdut hozott magával, a főurak pedig rendszeren fényes környezettel érkeztek meg. E sok százra menő idegen elszállásolása a városi tanács dolga volt, s nem csekély gondot okozott. Különben a szabadabb mozgáshoz szokott vidéki urak és szolgálók másképp is dolgot adtak a szigorú rendet követelő városi hatóságnak. Összeütközések támadtak, melyek néha tettlegességbe mentek át s a bölcs tanács, mely féltékenyen őrködött a városi szabadságokon, ilyen diéta idején egész okosságát össze kényszerült szedni, hogy további bajnak elejét vegye. Az országgyűlés elején a nádor kiadta az utasítást, mihez tarsták magokat az urak, hogy viszálykodás, „veszekedések, üstök vonyasok eltávolíttassanak.“ Ilyenkor háromféle rendőrség is működött a városban. A királyi guardia ő felsége alantasabb kísérete tagjainak féken tartására; ha ezek zavarták a köznyugalmat, a királyi rendőrség tartóztatta le őket. A „külső magyar“ viszont a nádori rendőrség kezébe adatott, míg a városbeli ember a város őrzőire bízott. Ki volt adva az utasítás azon esetre, ha tűz támadna s a nádor meghagyta, hogy ilyenkor se magyar, se német hozzá ne nyuljon, mert vannak a városnak arra rendelt oltói.

Az adóljastromok szerint második városa az országnak Sopron volt. Szintén fontos hely főleg Alsó-Magyarországra, a Dunántuli részre, melynek legkiválóbb kereskedelmi központjává emelkedett. Számos külvárosával népes, jeles városnak mondják, de szűknek az országgyűlésre, mely néha ide hivatott össze. Ez a város is német volt, de létezett benne protestans magyar község és iskola, míg az ellenreformatio meg nem szüntette. Ez időben —

1674 — egy előkelő külföldi hölgy, Anna Mária porosz hercegnő, Eggenberg herceg özvegye telepedett meg ott. Nagy udvart tartott s számos előkelő külföldi főúr tett nála látogatást, mi a várost mindig megélénkíté. A pestis folytán, mely 1679-ben 2516 embert ölt meg, míg rendes esztendőben a halottak száma 195-re ment, az özvegy hercegnő Rusztba, a Fertő partjára költözött, honnan visszatérve csakhamar meghalt. Az 1681-ki országgyűlés idején Lipót király körülbelől négy hetet töltött Sopronban s a polgármester házában lakott.¹⁾

Pozsonyból pompás országút vezetett Nagy-Szombatba, mely népes és szép város hírében állt. Az utcák szélesek, a házak és templomok jól épültek, főleg a jezsuitáké. Ebben gyönyörű falfaragványu oltár állt, mely 50.000 frtnál többbe került.²⁾ E várost, melytől az országos forgalom ma nagyobbára eltereltetett, akkor a legfontosabb országút szelte át, mert a dunántuli vidék kivételével az egész királyi Magyarország s Erdély ez uton közlekedett Pozsonynyal és a nyugattal. Nagy-Szombat akkor a magyar kath. egyháznak is legelső középpontja volt. Ott székelt az esztergomi káptalan s ott működtek az egyház nagy tanügyi és tudományos intézetei, a papnöveldek és a híres magyar tudomány-egyetem, mely később onnan helyeztetett át Budapestre.

A festői felvidéken szétszórva annak legkiválóbb földrajzi vagy kereskedelmi pontjain emelkedtek a többi városok, a bányavárosok, a tizenhárom szepesi város — akkor a lengyel koronának elzálogosítva, — s a hat felsőmagyarországi város. Mindezekben viruló üzleti és ipari tevékenység honolt s lakosaik szorgalma, ügyessége, vállalkozó kedve jelentékenyengyarápította a közvagyonosságot.

¹⁾ Hans Csányis Kronik. M. Tört. Tár 5.

²⁾ Laboureur id. műve.

A tőke, a pénz s a szellemi érték nagy mennyiségben halmozódott föl bennök s régi épületeik ma is élő bizonyosságai polgáraik egykori gazdaságának.

Felső-Magyarország fővárosa — metropolis Superioris Hungariae — Kassa volt. Ott székelte a szepesi kamara, a felvidéki főkapitány, az egri püspök — székvárosát akkor a török birta, — néhány más főhivatal s az ország második egyeteme. Számos főúr és nemes lakott benne s nemcsak kereskedelmi, hanem politikai szempontban is nagy jelentőségre vergődött. Hármassal fal és árok övezte s ma is álló nagyszerű székesegyházát díszes középületek, szép magánházak környezték. Az egykorúak az ország legszebb városának mondják.¹⁾ A házak nagyok voltak s olasz módra erkélyekkel, tető nélkül épültek; a város közepén patak folyt, melyen harmincznégy hidacska vezetett át. A patak két partján álltak a városház, a kereskedők csarnoka, a török fogház, a főórház, sok emeletes magánlak, három gyógyszerházzal, számos kereskedelemmel és nagy műhelylyel. Pék azonban még csak egyetlenegy lakott a városban s a sütéssel asszonyok foglalkoztak, kik kitűnő és olcsó kenyeret árultak. A város, noha borát, sörét, még inkább levegőjét igen rossznak állítják, népes volt s a XVII. század második felében már jelentékenyen elmagyarosodott úgy, hogy a magyar nyelv tulsúlyra vergődött a lakosságban s a hivatalos életben is kivitta az egyenjogositást a némettel. A körfalon kívül csinos és népes külvárosok alakultak.

Kassa mellett Lőcse és Eperjes — ez utóbbit akkor kis Bécsnek nevezték — foglaltak el kiváló helyet a felvidéki városok sorában, melyekben a régi önkormányzat teljes épségében fenmaradt és érvényesült folytonosan. Földrajzi fekvésük inkább megvédte őket a bécsi udvar tul-

¹⁾ Fröhlich idézett művében.

kapásaitól, a török pusztítások hullámai sem értek el hozzájuk, ámbár közvetve súlyosan érezték a hosszas háború-korszak hatásait s vagyonosodásuk forrásai már akkor megcsappantak. A felvidéki városok hanyatlása még a török uralom megtörése előtti korban kezdődött s például Lőcsén 1667 után már nem szaporodott, hanem fogyott a házak száma.

A város élén a bíró s a tanács állt csaknem souverain jogkörrel, de egyszersmind szigorúan megszabott felelősséggel úgy, hogy ez a nagy hatalom nem igen fajulhatott önkényre. Egész democraticus szellemben biztosított a polgárok szabadsága egymás s a hatóságok irányában. A polgárság választotta egy-egy évre az ötven—száz tagu városi képviselőt, mely azután megválasztá ugyanannyi időre a bírót, esküdteket s a többi főbb tisztviselőket, kiket felelősség, számadási kötelezettség terhelte s kik minden visszaélésért kemény büntetéssel sújtattak. Az ekkép választottak gyakorolták azután a város összes jogait; üresedés esetén ők választották a plébánost; gondoskodtak az egyházi és közmívelődési intézetekről, melyek — iskola, kórház, szegényház, fürdő — nagy számmal voltak mindenütt; szabályozták a lakosság összes életviszonyait, mélyen belenyulva a magán és családi életbe is. A bölcs tanácsnak törvényszerű jogköre messze meghaladta a mostanit, sőt a hirhedt rendőrállam idejéből is. A modern közigazgatásban szintén él a hajlam, hogy magához ragadjon mindent s felügyelete vagy beavatkozása jogát kiterjessze a polgárok legkülönbébb ügyeire. De a magánélet aprólékos viszonyait még sem akarja hatalma alá hajtani, mint a XVII. századi administratio s legfőbb képviselője a tanács — a városokban, másutt a megyei hatóság — tette, mely a szó szoros értelmében mindent rendeleteivel igyekezett szabályozni. Beavatkozott mindenbe, bármi távol esőnek látszik is ma

a közigazgatás legtágasabban értelmezett ügykörétől. Rendelkezéseinek se vége se hossza.

Megállapította a lakosság egyes osztályainak ruházatát, a fényűzését, a termények és iparczikkek árát, sőt a házi munkát vagyis azt, hogy a háziasszony és leányai mennyi vásznat szőhetnek otthon saját szükségletökre, hány vendéget szabad a családi ünnepélyekre meghívni s hány fogásból állhat a lakoma. A polgárság egész magánéletének ilyen hatósági felügyelet, állandó gyámság alá helyezése jellemzi a régi közigazgatást nem csupán a városban, hanem a jobbágyságot illetőleg a megyében is.

Az aprólékosak mellett azonban nem hanyagolták el a fontosabb érdekeket. Kiváló figyelmet fordítottak az olcsó, gyors és szabatos igazságszolgáltatásra, melynek jelentőségét a polgárok mint gyakorlati emberek leginkább méltányolhatták. Nálok hosszadalmas, vég nélküli pörök kevésbé fordultak elő. A törvény kiszolgáltatása minden héten két napon, kedden és pénteken történt, csütörtök pedig suplicans nap volt. Birónak jó magaviseletű polgárt választottak s esküdteitől is megkivánták, hogy istenfélők legyenek s becsületben tartsák az anyaszentegyháznak pásztorit. A tanács ismételve kimondotta s a legszigorubban fentartotta az elvet, hogy a lakosok közötti minden viszályt kizárólag rendes pör és eskü útján szabad eldönteni s a párbaj föltétlenül mellőzendő. Hogy minél kevesebb pör támadjon, ingatlant csak a bíró hírével lehetett venni s a szerződést a város pecsétjével kellett ellátni. A magán- és családi valamint a büntető jog ez időben már rég írásba foglalt¹⁾ jogszokásokon nyugodott; a városokban tehát már a XVII. században létezett közérvényű polgári és büntetőjogi törvénykönyv s így a jogélet a codificatio egy nemének alapjára lőn fektetve.

¹⁾ Jus Civile sive statuta stb. Bártfa 1701.

Az ilyen codexek azonban nem modern elvek szerint készültek; vegyest fordul elő bennök minden, anyagi és alaki jog, büntető és civilis határozat. Egy-egy ily törvénykönyv érvénye természetesen csupán az illető városra terjedt ki s noha mindnyájan azonos elvek szerint készültek, a helyi viszonyok változatosságának megfelelően eltérések is vannak közöttük. E helyi büntetőjogban a városi polgárság világnézlete jut kifejezésre.

A kor szükségletéhez képest a legkeményebben a vagyon s az élet elleni merényleteket büntették, míg hatalmaskodások, testi sértések, még a súlyosabbak is, csupán pénzbírsággal fenyegettek. Ellenben az apróbb lopásért már botbüntetés járt; a ki két forintnál több értéket lopott, az testesonkitással, a ki négy forintnál többet, kinpaddal és akasztófával lakolt, s a ki álkulcsal nyitott meg lakatot s ekkép lopott, az akasztás előtt háromszor megkínózták, hogy annál többet szenvedjen. Ép oly szigorúan örködött a város polgárai tisztességén s keményen büntette a rágalmozót. Szertelenül lealázó módon kellett nyilvánosan megkövetnie a sértettet, s ha nem akarta, az eklézsia előtt csufosan bántak el vele; nyelvét vasfogóval kihúzták és lecsípték. A ki a bíró vagy a tanács ellen szóval kicsit vétett, az tiz, ha nagyot vétett, harmincz gira bírságot fizetett. De ha a bíró vagy a tanács vétett valamelyik polgár ellen, akkor a szabályszerű bírság kétszeresét fizette. Barbár kegyetlenséggel vigyáztak a polgárok házaseletök tisztaságára s a Don Juanokat a legkeményebb büntetésekkel fenyegették. Csakhogy a szigor, noha gyakran alkalmaztatott, itt ép oly kevésbé volt elrettentő hatása, mint a rablók és gyilkosok elleni könyörtelenség. Az apróbb adóssági pörök elintézése a „kisbíró“, a „pénznek bírása“ elé tartozott, ki negyven arany forintig ítelt a rendes törvényt napokon a saját házában. Segédkezett neki a jegyző, ki minden peres

ügyet az erre rendelt könyvbe igttatott. A kisbírótól a felebbezés a főbíróhoz s a tanácshoz ment, mely végérvényesen határozott. Nagyobb és főleg bűnügyek a tizenkét tagu tanács elé kerültek, melyben a főbíró elnökölt, ki mellett ilyenkor jobb felől a kisbíró ült. Adósság fejében le lehetett foglalni mindent, kivéve az ágy ékességeit, az adósnak ruháját s az asszonyembernek öltözeteit. A jogélet egyik főbiztosítéka, a rendszeres telekkönyv ez időben már számos kis és nagy városban meghonosult s évenként Szent György és Szent Mihály ünnepe táján revideáltatott.

A közigazgatás minden ága hasonló szabatossággal rendeztetett. Mindenre volt jogszabály, de egyszersmind végrehajtó közeg is, mely gondoskodott róla, hogy a tanács határozata irott malaszt ne maradjon.

A külső határon gyalog és lovas őrk, csöszök, kerülők ügyeltek a közbiztonságra, magában a városban pedig éjjel-nappal czirkáltak az őrk s vigyáztak a rendre. A tanács már érezte azon érdekek ápolásának szükségét, melyek a város különös attributumai s azt a falutól megkülönböztetik.

Figyelemmel voltak az utcák szabályosságára és kövezésére, a házak arányos építésére, a köztisztaságra, tűzoltóság szervezésére. Sok helyen szabályrendeletileg tiltva volt a házat mással, mint zsindelylyel vagy cseréppel fedni, ámbár néhol, mint például Győrött, a háztetőt még a tűzveszélyes nád vagy zsup borította. Intézkedtek, hogy a tetőn csatorna legyen, még pedig akként vezetve, hogy a szomszédnak kárt ne okozzon. Elrendelték, hogy az utca a házak előtt megpádimentumoztassék s a hol szükséges kövezett átjárók készíttessenek. A főbb utcákat azonban egészen kikövezték, csakhogy nem mindenütt. Sok helyt a hatóság nem törődött vele, másutt a pénz hiányzott. Így Győrött esős időben feneketlen sár borította az utcákat. Szatmárt a kamara tisztei 1676-ban

bevádolták a tanácsot, hogy az utcákat igazítani nem akarja; a sár miatt a házakból ki sem mehetni, mert hat ökör is elakad — még pedig üres szekérrel — az utcán. A felvidéki városok azonban e tekintetben kevésbé mulasztották el kötelességüket. Anyagi helyzetök kedvezőbb is volt. A városi jövedelmek elég bőségesen folytak s a tanács a legnagyobb pontossággal szedte be őket, a nélkül, hogy a sokféle adó a polgárokat tulságosan megterhelte, vagy a rendetlen behajtás zaklatásoknak tette volna ki.

Kiváló fontosságra emelkedett a városok tevékenysége a tűzvész elleni elővigyázat és védekezés terén. Minden város a lehető legkisebb területre volt szorítva, s terjedésének gátat vetettek a város biztonságának alapjai, a vastag falak és mély árkok, melyeken túl csak külvárosok épültek. Ezeket azonban ellenséges ostrom idején elhagyták, a házakat lerombolták, s így a valóságos város csak az volt, a mi a falakon belől állt. Ide szorult a polgárság, míg a külső részeket a szegényebb s nem teljes polgárjogot élvező elemek lakták. A kis belvárosban minden arravaló terület beépített; a házak szorosan egymás mellett emelkedtek, s ha valahol tűz támadt, az egész város könnyen a legnagyobb veszélybe juthatott, s jutott is igen gyakran. A rossz és gyúlékony anyagból való épületek egy kis szél esetén hamar porrá égtek. Vigyázatlanság, véletlenség, villám, vagy a mi szintén gyakori volt, szándékos gyújtogatás borzasztó catastrophákat idéztek a városra, s pár óra alatt tönkre tették évtizedek szorgalmának gyümölcsét. A XVII. században a gyakori égések csaknem olyan calamitást képeztek a városi lakosságra, mint a török dúlások a vidékre s nagyban hozzájárultak a városi elem elszegényedéséhez.¹⁾

¹⁾ Ez állítás igazolására szolgálhatnak a következő, épen nem teljes adatok: Győrben 1647-ben 175 ház, a város egyharmada,

Életkérdést képezett tehát reájok, hogy a baj ellen a mennyire lehet ép úgy védekezzenek, mint bármely más ellenséggel szemben. Nem is hanyagolták el a védelmet. Minden egyes háztulajdonosnak meg kellett tennie az óvó-intézkedéseket. Vízkészletnek s némi oltókészüléknek mindenütt kellett lennie; más szereket a város szerzett be s gondoskodott gyakorlott tűzoltókról. Építési szabályzatai szintén számba vették a tűzveszély elleni védekezést. A büntetőjog pedig kinpaddal és halállal fenyegette a gyújtogatókat, kik közül sokan a cselédrendből kerültek ki. A tanács meghagyta tehát, hogy minden gazda adja meg cselédjének a kikötött bért, mert több ízben előfordult, hogy a cseléd, kitől megérdemelt fizetését elvonták, bosszúból felgyújtotta a házat.

Egy másik, még fontosabb teendője a hatóságnak, a város megoltalmazásáról való gondoskodás volt. A polgárság az ország, az állam hadaiban nem tartozott személyesen küzdeni. A honvédelem terén országos szereplés nem jutott a város lakóinak s ez is hozzájárult elszigeteltségéhez, mert a közös katonáskodás, a bajtársi élet a harczmezőn fejleszti a leghatékonyabban a nemzet

1656-ban az egész város leégett; Budán 1669 ápril 30-án borzasztó tűzvész volt; a várban csak hat ház maradt meg, a lőportorony is légbe repült, s megrepszttette a várfalakat. A foglyok a börtönökben veszttek. 1640-ben, 1656-ban és 1687-ben Debreczen nagy része, 1660-ban Kanizsa egészen, 1665-ben Nagy-Szombat nagyobb része, 1647 jun. 5-én Pozsony nagy és szebbik része, 1677-ben Kis-Szeben egészen leégett. 1655-ben Kolozsvárt két templom és torony és 1800 ház lett a tűz áldozata. 1674 aug. 22-én Kassa fele leégett; 122 tonna lőpor felrobbant s 300 ember s 36,000 köböl fabona veszett el. Szt-György városában 1648 ápril 5-én 180-nál több ház, Bazin 1655-ben felében, Sopronban 1676 nov. 28-án a város jelentékeny része számos templommal és kolostorral leégett. Poprád 1613-ban felerészben, Leibiczban 1659-ben 280 ház, Miskolcz 1672-ben, Korpona 1676-ban egészen leégett.

különböző rétegei közt az összetartózkodás és honfiai közösség érzetét. Az ország védelmét azonban a város a nemességnek s általa a parasztságnak engedte át; ő maga csak pénzzel vagy zsoldos hadával támogatta a koronát s a hadsereg tüzéségét előfogattal látta el. Viszont belháboruk, a szomszéd földesurakkal felmerült bonyodalmak, sőt török támadások esetén a város első sorban a maga erejére, polgárai önfeláldozására és vitézségére maradt utalva. Nem állomásozott benne magyar vagy német helyőrség, kivéve azokat, melyek egyszersmind nagy állami végvárakul szolgáltak. A polgárőrség képviselte a fegyveres hatalmat, mely béke idején megfelelően szerveztetett, hogy a szükség pillanatában teljesíthesse kötelességét. Meg is tette. A városi polgár, iparos vagy kereskedő, rendesen jó katona volt. Nem idegen, a maga érdekeit nem érintő, gondolatvilágával össze nem függő célokért küzdött. Nejét, gyermekeit, házi tűzhelyét, saját vagyonát és szabadságát védte s e tudat hőssé avatta a közönséges mesterembert. A városi védrendszer egészben megállta helyét emberül s a XVII. században kevesebb várost, mint várat vesztett az ország ellenséges ostrom következtében.

Az önvédelmi rendszert fejleszteni, épségben tartani látta a tanács egyik főfeladatának. Első sorban gondoskodnia kellett arról, hogy a város mesterséges védművei: az árkok, falak, tornyok, bástyák mindig jó karban legyenek s időnkint a hadmérnöki tudomány vagy a löfegyverek haladásainak megfelelően átalakíttassanak. Azután a fegyver- és löszerkészletek kiegészítéséről intézkedett; beszerezett ágyut, mozsarat s másféle tüzéségi szereket. Végül gondoskodott a honvédelem élő anyagáról, a polgárőrség célszerű szervezéséről. Nem az ifjúságból ujonczozta védőit, hanem magokból a megtelepedett, családos elemekből. Minden városi polgárra kiterjedt a személyes kato-

náskodás s minthogy a polgárok legnagyobb része valamely czéhhez vagy kereskedelmi társasághoz tartozott, ennek keretében teljesítette védkötelezettségét. Így a czéhrendszer katonai alapra lőn fektetve s mivel a czéhrendszeren nyugodott a városi élet, az utóbbinak szintén meg volt a maga katonai jellege. Minden polgár tartozott kellő hadi felszereléssel és fegyverzettel ellátni magát, mely célra az egyes czéhek a puskát a várostól kapták. Évenként szemle tartatott, hogy meg lehessen tudni, van-e mindenkinek fegyvere. Ilyenkor a polgárok együttesen kivonultak s a czéllövészetben gyakorolták magokat. Lövészegyletek régóta virágoztak. Néhol voltak városi lövöldék, hol évenként nagy ünnepélyességek közt ment végbe a diszlövészet s a győzők számos és nagyértékű jutalmat nyertek. A ki nem tartozott ily lövészegylet körébe, annak is részt kellett évenként bizonyos lögyakorlatokban venni. Így a polgároknak kellően ápolták a katonai szellemet, s elsajátíttatták velők a fegyverfogásban való járatosságot.

A véderő pontos nyilvántartásáról, zászlóaljakra osztásáról, a tisztek és altisztek kinevezéséről a tanács gondoskodott; ő készítette el az ordre de bataillet; megjelölte, hogy veszély esetén melyik csapat a város minő pontját köteles védeni. Mindez békés időkben szabályoztatott, s az adott pillanatban a város mindig pontosan tudta, milyen haderővel rendelkezik, másrészt minden egyes polgár tudta, hova van beosztva, s minden csapat, a várfal melyik pontján kell megjelenennie. A czéhbeli polgároknak rendesen a bástya és kaputornyok védelme jutott feladatul; kivált tűzérési szolgálatot teljesítettek, míg a nem czéhbeliek a gyalogsági és lovassági teendőket végezték, a fiatalság pedig a tartalékot alkotta. A mint a jel megadatott, a mint felhangzott az ágyu vagy trombitaszó, az egész férfilakosság talpig fegyverben a kapukhoz és bástyákra sietett,

az ifjúság pedig a piacon gyűlt össze, honnan gyorsan ama pontra nyomulhatott, hol legsürgetőbb volt a segély. Kivételes esetekben, nagyobb veszély idején, a város egy-két száz zsoldost fogadott szolgálatába, kiknek hópénz járt, s kik kirohanásra és portyázásra használtattak. E védelmi szervezettel¹⁾ mely a helyi viszonyok szerint itt-ott némi módosítást szenvedett, de lényegileg azonos volt mindenütt, a városok szerencsésen daczolhattak a XVII. század nehéz viharaiival.

A városi polgárjogot első sorban a születés adta meg. A ki felvétel útján akarta szerezni, annak írásban vagy jóhirű jámbor személyekkel kellett igazolnia, hogy tisztességes ember, s törvényes ágyban született. A polgárság általános politikai és társadalmi világnézetét jellemzik a körében elterjedt olvasmányok. Ezek egyike az állam-életről keringő fogalmakat tükrözi vissza. A külföldön tulsulyra emelkedő absolutista eszmék eljutottak a magyarországi városokba is, ámbár a merev kényuralmi tan iránt nálunk kevés fogékonyság mutatkozott. A régi bibliai felfogás, hogy minden hatalom istentől származik, maradt a polgárság egyik politikai axiomája ez időben is. De azt óhajtotta, hogy a fejedelem maga uralkodjék, s ne bizzon szolgálira semmit, továbbá, hogy „felséggel, ne fulánkkal“ hasson alattvalóira. Még fontosabbnak tekinté a polgár a rend fentartását, a köznyugalom, a közbiztonság érdekét, mint minden anyagi élet, s így a polgári osztályok léte-lének előfeltételét. Rend nélkül a világ romlását közelíti; a rend a világnak lelke, mely mindeneket éltet, mindeneket megtart — ilyképen fejezi ki a polgári közvélemény a rend iránt benne erősen kifejlődött érzéket. A nemességgel

¹⁾ A városok katonai szervezetéről, főleg Lőcsét illetőleg, Demkó Kálmán, a lőcsei áll. főreáliskola Értesítőjében 1883—4. hosszasan értekezik.

szemben szintén teremtett magának külön erkölcsbölcseletet. Nemtelen, kinek minden nemessége mástól vagyon. Nemtelen vagy? Ha jó erkölcsöd van, a nemesség eredetével birsz. Nemes vagy? Ha jó erkölcsöd vagyon, házadban telepedni méltó vendéged vagyon. E bölc mondásokban a polgárság democraticus hajlamai nyilatkoznak s egyzersmind jelzik a városi és nemesi osztályok életfelfogása közötti ellentéteket.

Egy másik munka a polgárságnak a magán és családi életéről táplált nézeteit összegezi rövid és velős mondásokban vagy erkölcsi tanításokban. Istennek könyörögj. Szüleidet szeresd. Tiszta légy. Örömet köszönj. A tanácsba ne menj, mig meg nem hivattatál. Könyveket olvass. Írást tanulj, vagy deáki tudományokat tanulj. Törvénytudó légy. Feleségedet szeressed. Fiadat taníttasd. Lakodalomban keveset szólj. Egész korkép körvonalai mutatkoznak egyik-másik ilyen mondásban. A többek közt erőteljesen és számos változatban nyer hangsúlyozást a városi lakosságban élő tisztelet a tudomány s a tanulás iránt. Tanulj valamit, mert mikoron a szerencse eltávozik, a tudomány megmarad és az embereknek életét soha el nem hagyja. A városi elem magánéletének egész bölcseletét foglalják össze az efféle mondások. Erős önzés, gyakorlati irányu, a viszonyokkal megbékülést ajánló, vallásos, de egyzersmind opportunistá szellem nyilatkozik bennök s épen azért hiven adják vissza a városi elem practicus világnézetét, mely nélkül a nehéz időkben aligha boldogult volna.¹⁾

¹⁾ A két munka, melyből itt egy pár jellemző mondást idéztem, a következő: Az első: *Political Philosophiai Okoskodás* szerint való rendes életnek példája. Lőcse, 1674. — A másik *Cato: Liber Elegantissimus*. Azaz: Igén szép könyvecske stb. Lőcse, 1672. — A két munka külföldi termék s latinból van ugyan fordítva; de a magyar szöveg figyelembe veszi a hazai viszonyokat s különben

A házak, melyekben a XVII. század városi polgárai laktak, sok helyen kevés változással megvannak ma is. Akár egy- akár kétemeletesek, nagy részök műhelyül, bolt- vagy raktárhelyiségül szolgált. A szűk falak közé szorult városban a telket lehetőleg hasznosították, beépítették s üzleti célra értékesítették. A gazdag városi patriciusok lakosztályai sem imponáltak a szobák és termek nagy számával. Mint kereskedők vagy iparosok raktárnak vagy boltnak használták a ház legtöbb helyiségét. A pinczét a bor, sör s másnemű szeszes ital töltötte meg. A földszinten volt a bolt, vagy ha ez hiányzott, egy nagy szoba, hol a család tagjai napközben tartózkodtak, míg az udvarban a raktárak, leghátul pedig az istállók, a sör és pálinkafőzők épültek, mert a legtöbb városnak megvolt azon kiváltsága, hogy polgárai saját szükségletökre magok főzhettek, vagy mint akkor mondták „nevelhették“ a sört. Az első emelet szolgált a tulajdonképeni lakásul; az utcára néző két-három szobát a férj és feleség lakta. Az udvarban a konyha és cseléd-, a gyermek- és vendégszobák voltak. Az egész második emelet raktárhelyiségnek használtatott. Egy-egy ily ház előkelő és nagyobb számú kísérettel utazó vendégek elszállásolására nem is volt elégséges, s midőn Bethlen Gábor fejedelem Lőcsén átutazott, három szomszéd ház falán kellett ajtót törni, hogy az ekkép összekötött házakban lehessen a hirneves fejedelmet és legközvetlenebb kíséretét elhelyezni.

A butorzat, mint a nemesség, úgy a városi polgárság lakásaiban¹⁾ is nagyobbára egyszerű volt a legszükségesebbre szorítkozott. A falakat kifestették, képekkel, tükrökkel aggatták be, az ablakra függönyt alkalmaztak, a padlatot

is a hazai városok lakosságának politikai és magánéletbölcsélete akkor a külföldi városokéval teljesen egybehangzó volt.

¹⁾ A lőcei polgárság háztartását leírja Demkó Kálmán : Album szerk. Bayer Ferencz. 17--94. lapokon.

szőnyeggel borították s a boltozatról karos sárgaréz gyertyatartók függöttek le. Mindebben nagy fényt üztek, ellenben a tulajdonképeni butor maga egyszerű volt. A szekrény rendesen a vastag falba vágott mélyedésben állt. Élésláda, asztal, szék mind közönséges fából készült. Ellenben diszesebbek voltak az ágyak, a legtöbbször mennyezettel ellátva. Előkelőbb házaknál nem hiányzott a fali óra sem. Mint a nemesek, úgy a polgárok is a legnagyobb pompát az asztalkészletben és edényben fejtették ki. Üveg még kevésbé volt elterjedve s a kannák és palaczkok főleg czinből készültek; a szegényebbeknél ez volt általános használatban. A vagyonosoknál már előfordul majolika és fayence-edény. De nagyon gyakori az arany és ezüst asztalkészlet s a felvidéki városok híres ötvösei sok gyönyörű és műbecscsel bíró ilyen tárgyat alkottak. Kelyhek, kupák, palaczkok, serlegek, hordócskák ezüstműből aranyozva nem hiányoztak a vagyonosabb polgárok házaiban. De ezüst evőeszköz, főleg pedig kanál volt kevésbé jó móduaknál is, s a férj halála esetén a szabad királyi városok ősi szokásai szerint négy aranyos és tizenkét ezüst kanál mindig a nőre, illetve a nő halálával a férjre szállt. Voltak családok, melyek öt-hatszáz forint értékű arany-ezüstművel — nem ékszerrel, hanem csupán asztali készlettel — birtak, mi a pénz akkori értékéhez képest nagy gazdagságot jelez.

A viselet tekintetében lényeges különbségeket okozott azon körülmény, mennyire bírt valahová behatolni a magyar elem, vagy mennyire tudta egyik-másik város állandóan fentartani elzárkozottságát. A magyarsággal jobban vegyített helyeken a nemzeti divat és ruházat sok tért hódított, míg másutt, például Lőcsén, melynek lakosai a XVII. század végén is német nemzetiségűekkel kérkedtek, tulsúlyban maradt a német viselet. A magyar divattal egyszersmind a ruházásban való pompa és fényűzés is

elterjedt. A szegényebbek versenyeztek a gazdagokkal, mi az utóbbiakban nagy visszatetszést keltett. A patriciusok nem akarták elszivelni, hogy a szegény ember gyermeke oly öltönyben járjon az utcán, mint az ő fiok vagy leányok. Első sorban a cselédek fényüzését gáncsolták s eltiltották őket némely öltöndarabok viselésétől, melyekben úgy néztek ki, mint a becsületes, jó módu polgár gyermekei. De a polgárokat szintén több osztályba csoportosították s a legaprólékosabban meghatározták, hogy mindegyiknek milyen ruhát szabad, illetve kell viselnie. A melyik férfi vagy nő olyan csizmában jelent meg az utcán, mely nem illette, vagy bármilyen ruhát viselt, mely tiltva volt azon osztálynak, melyhez tartozott, száz forint bírságot fizetett. Külön kirendelt örök vigyáztak a ruha-szabályok megtartására, sőt a szolgáló leányokon az utcán nyilvánosan hajtották végre a büntetést. E szegény teremtésekkel különösen üldözte a polgárok irigysége. Néhol még csizrát sem viselhettek. Ha még is csizmában vagy más tiltott ruhában léptek az utcára, a városi rendőr egész brutalisan megfogta őket s leszedte rólok az illető öltöndarabot. Minde tilalom azonban nem használt semmit, a mi abból is kitűnik, hogy folyton megújították és szigorubbá tették. A bölcs tanács érvényt birt szerezni minden rendeletének, csak az emberekben élő fényüzeni hajlam elleni küzdelemben vallott teljes kudarcot. Tilalmaival nem mérsékelte, sőt egyenesen élesztette, fokozta e hajlamot s ma, midőn mindenki kénye kedve szerint szabadon válogathatja ruházatát s viselhet bársonyt, vagy drága posztót, a ruhabeli fényüzés aránylag csekélyebb, mint volt a XVII. században, a hatósági kényszer és tilalmak e virágkorában.

A ruhabeli pompát kiegészítették a különféle ékszerek. Arany-ezüstöt csupán a vagyonosabbak hordhattak. Az alsóbb rendűek egyszerű réz, vagy aranyozott, ezüstö-

zött lánczczal, övvel, gyűrűvel páváskodtak vendégeik, vagy a nyilvánosság előtt. Némely polgár után annyi ékszer maradt, hogy egész aranyműves bolt kitelt volna belőle, s értéke meghaladta a másfélezer forintot.

Mint a viseletet, úgy szabályozta rendeleteivel az étel-italban való fényűzést, s általában az életmódot, a bölcs tanács. Nemcsak a korcsmából és sörházból parancsolta ki a mulatozókat esti tíz órakor a városi rend érdemes őre, hanem meg volt állapítva minden házi vendégség és lakoma étlapja is. A tanács határozta meg, hogy a gazda rangjához mértén hány fogásból állhat az ebéd és mennyire mehet a meghívott vendégek száma. Az efféle céltalan, mert végre nem hajtható intézkedések mellett a tanács sok olyat is rendelt el, melyben valódi bölcsesség rejlett. Így például Lőcsén koczkán vagy kártyán a játékos csak annyit veszthetett, a mennyi pénz épen nála volt, s ehhez még a rajta levő ruhát; „hozom“-ra nem lehetett játszani, mert az ilyen kártyaadósság behajthatatlannak nyilvánított, sőt a mit a vesztes zálogul lekötött, a nyerő hat garas váltságdíjon mindig kiadni tartozott, különben keményen megbírságolták.

Egyik-másik városban a bíróválasztásnál, a czéhek mulatságainál, nyilvános ünnepélyeknél, sok sajátzerű és érdekes helyi szokás fejlődött ki, melyek a XVII. század városi és polgári ember életének a maitól gyökeresen különböző színezetet adtak. De voltak aprólékos, sőt barbár szokások. Különösen kevésbe vették az emberi életet. Néhol a lopást oly szigorun sujtották, hogy a legapróbb ilyen kihágásért felkötötték a tettet. Másutt csupa közérkölcsiségi tekintetből a szív legnemesebb érzelmeit verték békóba, s az igaz szerelmet is halállal büntették. Simpli-
cissimus a kassai életből sok érdekes vonást jegyzett fel. Egyszer egy városi polgár, lutheranus, magyar ember, mesterségére bognár, házasságtöréssel vádoltatott. Őt is

büntársát, az asszonyt is halálra ítélték. Midőn a vesztőhelyre értek, a férfi oda lépett a nőhöz, még egyszer megcsókolta s azt mondta, hogy nem bánja a halált, mikor ilyen szép asszonynyal kell meghalnia. A mint a nőnek fejét vették, az elítélt férfi a holttesthez sietett s nem engedte, hogy a bakó és a hóhérlegények piszkos keze érintse. Maga tette koporsóba, s azután Uram Jézus kiáltással várta be a neki szánt csapást. De a bakó pallosa nem talált, s az elítélt a jezsuiták kolostorába menekült. Pár hét múlva mégis végrehajtották rajta az ítéletet. Egy más alkalommal egy férj részegségében megsebesítette nejét; a nő néhány nap múlva meghalt. Noha a férj és feleség nagyon szerették egymást, az eset is véletlenből történt s a nő megbocsátott a tettesnek, ezt arra ítélték, hogy élve eltemetessék. Csak a haldokló nő rimánkodására változtatták az ítéletet egyszerű fővételre. De mielőtt ez megtörtént, a férjet az elhunyt asszony koporsójához láncolták, ki így kísérte ki a holttestet a temetőbe, mire azután őt is kivégezték. Egyre-másra alkalmazták a botozást, sokszor embertelenül. Apróbb kihágásokért a kövezetre fektették a tettest s a drabant nyomban elverte rajta az ítéletet. Bonyolultabb esetekben a „harum palczarum“ következett; három husánggal úgy elpáholta a városi szolga a vádlottat, hogy ez sokszor fel sem birt többé kelni, s teknőben kellett a borbélyhoz szállítani gyógyítás végett. A halálítéletek végrehajtása körüli szörnyű szokások szintén a kor erkölcsi fogalmainak nyersségét manifestálják.

Az állandó világitásról a városok ez időben még nem gondoskodtak. Sok helyen ki volt adva a rendelet, hogy esti kilencz óra után csak lámpával szabad az utcán megjelenni. E rendelet kiterjedt mindenkre s egész közmondásossá vált, hogy Kassán minő szigorral hajtatik végre. A ki megszegte, akár polgár, akár nemes ember, azt a drabantok bekisérték és a dutyiba dugták, honnan másnap

csak pénzbírság árán szabadulhatott. Egy kemény tallért kellett fizetnie az éjjeli ingyen szállásért.

Az igazi Magyarország, hol mások a szokások mint németek és tótok közt, mondja Simplicissimus, csak Kassán tul kezdődik. A síkságon is voltak városok, de ezek kívül estek a királyi Magyarországon s a török hódoltság nyomasztó igáját, vagy mint Szathmár és Nagybánya, a császári katonák önkényének sulyát hordozták. Körös, Kecskemét és Debreczen voltak a hódolt földön a legnagyobb városok e szó alföldi értelmében. Tösgyökeres magyar lakosságuk a városi önkormányzat és szabadság sok fontos előjogát élvezte, de nem a fejlett városi élet vívmányait. Különös helyzetbe jutott Debreczen. Jogi állása bizonytalanságban ingadozott; a király, a szultán és az erdélyi fejedelem egyaránt igényt emelt rá, de oltalmat egyik sem nyújtott neki. A város, melyet egy 1675-ben megjelent munka Christianopolisnak nevez, épen ez időben a felvidéki protestáns-üldözések folytán vergődött nagy, igazán nemzeti jelentőségre. Az üldözöttek tömegesen oda menekültek. Ezzel azonban a hatalmasok haragját zudították a szerencsétlen városra, mely a legnagyobb nyomorgatásoknak lőn kitéve. Kinszenvédekéi még 1657-ben kezdődtek, mikor a lengyelek fenyegették. Azután a török vetette rá magát és sarczolta borzalmasan. Éveken át lebegett a lakosság előtt a kérdés, megmaradjon-e ősi tűzhelyénél, vagy nem jobb-e menekülni, elhagyva házáát, földjét, mindenét, hogy legalább a pusztá életet megmentse. Nyolcz év alatt hivatalosan háromszázezer forintnál többet zsarolt a török Debreczen lakóin, s a mit ez időben a maga magyar nemzetéből álló nyuzó fosztók tolvajkodással, hatalmaskodással elprédáltak, az ennek számát sokkal felülhaladja.¹⁾ A mint a török kissé szelidült, a császáriak

¹⁾ Bartha Boldizsár egykoru műve. Debreczen, 1664.

kezdtek a kegyetlen sarczolást s Caraffa, az eperjesi hóhér hirhede tette nevét Debreczen történetében is.

Ez üldözések, ezen magára hagyatottság közepette a város belélete a felföldiektől nagyon eltérő alakulatot öltött. Debreczen nem emelhetett önvédelmére hatalmas falakat, tömör, sziklaszilárd kőbástyákat. Neki erős vára csupán a mindenható isten volt. Az istenbe vetett hit, a vallás iránti teljes odaadás nélkül Debreczen népe szétfutott volna a szélrózsa minden irányába, pusztán hagyva templomait, házait, mit a lakosság egy része sürgetett is. A gondviselés iránti rendületlen bizalom birta a vérig kinzott népet a heroicus elhatározásra, hogy a legnagyobb sanyargatások közt megállja helyét mindvégig. A vallásos szellem e tulsulya Debreczent némileg theocratiává tette, s az egyház és közegei mérvadó befolyást nyertek az önkormányzatban. A bíró és a tanács, tehát világi emberek végeztek ugyan mindent, de a fontosabb dolgokban igénybe kellett venniök a predikátorok közreműködését. 1661-ig a nagy külső tanács — városi képviselő — 66 tagból állt. Ekkor a szám 80-ra szaporított. De ez állással annyi baj, zaklatás, néha életveszély járt, hogy sokan nem akarták a rájuk eső választást elfogadni s kényszereszközt, folyton nagyobbodó birságot kellett alkalmazni, hogy az illetőket a bizalom és tisztelet-adta kitüntetés elvállalására szorítsák. Debreczen akkori helyzetének egész sanyarusága nyert e tényben kifejezést.

Örökké a létért küzdve a polgárok a város csinosítására kevés gondot fordíthattak. Épületei nem voltak diszesek,¹⁾ de azért terjedelmes és népes hely volt, az 1661-ki összeírás szerint tizennyolczszáznál több házzal. A lakosság leginkább mesteremberekből állt; a másik rész

¹⁾ *Ampla, populosa, sed aedificiis non culta* — mondja Fröhlich id. műve.

mezőgazdasággal és állattenyésztéssel foglalkozott. Nagy kereskedelmi jelentősége, látogatott heti vásárai, kivált ma is virágzó főiskolája már a gyász és szomorúság e korszakában ismertté tették nevét s a XVII. században jutott Debreczen ama szerephez, melyet a nemzet művelődésében napjainkig játszik. Benne kizárólagosan magyar jelleget öltött a városi élet s tanintézeteivel, közigazdasági és másnemű polgárosító eszközeivel egész vidékére szélyel sugárzá a nemzeti szellemet és magyaros műveltséget. Az alföldi síkságon elterülve a természet megvonta tőle az előnyt, hogy mesterséges védművekkel, sánczczal, bástyával övezhesse körül magát. Csak egy árokból s valami sár- és fapalánkból, melyen néhány kapu volt törve, állott minden védelme. Ennek folytán „ezen mezőben épült, erős kerítés nélkül való, csak engedelmességhez ragaszkodó Debreczen“ — mint szenvedéseinek szemtanuja és följegyzője mondja, — a török uralom utolsó szakában fenéki volt kénytelen kiüríteni a keserűség poharát. A legmostohább viszonyok közt, előre tolt posztóban, természetalkotta védeszközök nélkül kellett az idők minden viharával dacolnia. Ő volt a magyarság legigazibb végvárainak egyike s a mi a felvidéki városok büszke kőfalai közt vagy épen nem, vagy csak kevésbé élt: a magyar nemzetiség, az ő gyöngye palánkjai mögött huzta meg magát s ott várta be a jobb idők hajnalát.

VI.

A nő jelentősége a társadalomban, helyzete a családban és szereplése a háztartásban sok változást szenvedett az idők folyamán. Századokon át nem lépett ki a magyar nő a családélet nemes, de elzárt köréből, s néhány királynén kívül alig van hölgyalak, kinek nevéhez történelmi

esemény fűződik, kinek emléke fennmaradt a köztudatban. Az asszony nálunk még a XVI. században nagyobbára családaya, gyermekeinek nevelője, a háztartás vezetője s az országos dolgokban fáradozó férj helyett birtokainak, anyagi érdekeinek legfelsőbb gondviselője. Közügyekkel, politikával keveset törődik, befolyását csak a házi tűzhely körül érvényesíti s azon időbeli levelei főleg magánügyekre vonatkoznak; a gyermekek állapotáról, üzleti és gazdasági ügyekről értesíti távollevő hitvesét.

A XVII. században a nő állása egyszerre megváltozik. A magyar nő nyilvánosan is szerepelni kezd, érdeklődik a körülötte folyó nagy nemzeti mozgalmak iránt, figyelemmel kíséri a kor szellemi vajadásait, részt vesz az irodalomban, beleszól a politikába, az egyház vitáiba s gazdag lelke tehetségeivel támogatja férje törekvéseit, éleszti dicsvágyát s irányt ad tetteirejének. A társadalom minden rétegében szembeszökő hatalommá növekszik a nő, az asszonyi befolyás s alig van család, melynek emelkedését, vagy bukását egy-egy kiváló hölgyalakkal összefüggésbe nem hozhatni. Sőt az 1670-ki nagy országos mozgalom egyenesen női patronatus alatt létesült. A régi világ e hosszú és megrendítő tragédiájában az első felvonástól az utolsóig mérvadó tényezőként szerepeltek a kor hölgyei. Frangepán Kata, Zrinyi Péterné merész lelkében fogamzott a gondolat, hogy a hazai mozgalmat a nemzetközi politika szálaival kell kapcsolatba hozni s az első lépést e téren férje tudta nélkül tette meg. Széchy Mária, Wesselényi Ferenczné közvitette éveken át a vezetők bonyodalmas érintkezéseit. Lónyay Annának, Kemény János fejedelem özvegyének köszönhatték első hadi sikereiket a fölkelő magyarok. Az ellentáborban Báthory Zsófia, II. Rákóczy György fejedelem özvegye tántorithatatlan hűséggel védte a trón érdekeit s a kurucok fenyegetéseivel, kalandozásaival szemben több férfias-

ságot fejtett ki, mint a vele egy párton lévő főurak bármelyike. Zrinyi Ilona, I. Rákóczy Ferencz özvegye, később Thököly Imre, a híres kuruczkirály neje örökké zöldelő katonai borostyánnal övezte homlokát. Erdélyben Bornemisza Anna jobban megállta helyét a trónon, mint jámbor férje Apafy Mihály fejedelem. E kimagasló történelmi alakok mellett a kevésbé híres, de szintén befolyásos nők egész serege állt, kik eszökkel, lelkesedésökkel szolgálták a nemzeti ügyet s tevékeny részt vettek a kor mozgalmaiban. A XVII. századi magyar nő már fontos tényező a politikában.

De nem csupán a közép és felső körök hölgyei. A maga módja szerint még a közönséges parasztasszonyban is föltámadt a hajlam a politizálásra. Néhol el-eljártak a falubeli esküdtek gyűléseibe, melyek minden szombaton községi és helyi igazságszolgáltatási ügyekben tartattak s ott „pattogtak“, vagyis a tanácskozásba beavatkoztak, a férfiak elhatározásait befolyásolni igyekeztek. Mindezt a felsőbb hatóságok szigorú büntetés, pellengérbe való állítás terhe alatt tiltották el.¹⁾

A műveltség, a szellemi élet terén szintén ez időben kezdtek a magyar nők előkelőbb szerepet játszani. Egyházi, iskolai, irodalmi czélok áldozatkész támaszra találtak bennök. Gazdag alapítványokkal gyarapították egyházukat, pártfogásuk sok szegény ifjunak tette lehetővé a külföldön tanulást s számos magyar munka köszöni megjelenését bőkezűségüknek. Néhányan magok is foglalkoztak irodalommal. Lorántfy Zsuzsánna, I. Rákóczy György fejedelem neje hittudományi munkát irt, Széchy Mária a verseléssel tett kísérletet, mindnyájan pedig fáradhatatlanok voltak a magánlevelezésben, a mi szintén fejlődött művelt-

¹⁾ Ahmed Olaj bég Simontornya számára kiadott rendtartása. Tóth Ferencz Prot. egyházt.

ség, fokozott szellemi szükséglet bizonyítéka. Habár az efféle leveleket nem a nyilvánosságnak szánták, ma gyakran értékesebb és jellemzőbb adalékot nyújtanak a régi világ ismeretéhez, mint számos ama korbeli folians.

De ezen írói hajlamai daczára a XVII. század magyar hölgye még nagyon messze állt a tudákos, szellemeskedő, való természetéből kivetkőzött nőtől, kit ama kor francia vigjátékai köznevetség tárgyává tettek. A hazai viszonyok, a magyar társadalom legsajátabb terméke volt. Ebben pedig nem nyílt tér sem a tudákosságra, sem az érzelgősségre; a háborus idők, a katonai környezet, melyben élt, a nő szellemében is visszaverődtek. A háborus korszak nyersebb szokásai, durvaságai mutatkoztak a társas életben mindenütt. Az egykoru irodalom hű képe ez állapotnak; erős, durva szavak, minők ma parasztok közt alig használatnak, lépten-nyomon követik egymást még előkelő theologiai könyvekben is; a tréfa, az élcz a legvaskosabb alakot ölté s a levelezésben szintén gyakoriak az oly mondások és kitételek, melyeket a mai tisztultabb izlés erélyesen visszautasít. Akkor azonban senki sem ütközött meg rajtok; megfelelték a korszellemnek, a polgárosodás fejlettségének.¹⁾

A nők megszokták s nem találtak e hangban kifogásolni valót, mert nem ismertek mást. Ők is e hangon beszéltek s a mint erősebb idegzetők fáradságot, betegséget könnyebben elviselt, mint a mai asszony, úgy lelki szervezetők sem akadt meg sok olyanon, mi egy mai előkelőbb rangú hölgy illemérzetét sértené. A nő mint mindig, akkor is a férfi képmása volt. Csak úgy érthették meg egymást, csak úgy fejlődhetett ki a nő azon kiváló és sokoldalú befolyása, mely a közéletben mindenütt nyil-

¹⁾ Minderről további részletek találhatók Széchy Mária című munkámban.

vánult, s az epéőbb kortársakat heves kifakadásokra ösztö-
nözte az elhatalmaskodó nőuralom ellen. Egy régi verselő
minden országos és családi baj kutfejét abban látja, hogy
az asszony ült az ur helyére; övé a hatalom s férjét bujtatta
pendelyes ingébe. Már pedig ha a feleség vette magára a
férje terhét, nem csuda, ha az ur puskája reteszt vét.

A társadalmi rangfokozatok szerint az egyes osz-
tályokban a nő életutja nagyon különbözőleg alakult.
A főrangúak és gazdagabb nemesek kastélyaiban az asz-
szony más életmódot folytatott, mint a városban vagy a
paraszthajlékban. Uri családok leányai mindig otthon
nevelkedtek, még olyankor is, midőn az atya özvegyiségre
jutott vagy másodszor nősült. Ha az anya élt, maga
vezette a nevelést az udvari környezet segédkezése
mellett. Az udvari vagy a falusi pap, néha e célra
külön felfogadott egyén — rendesen szintén pap —
tanították a leánykát az írás-olvasás, a vallástan elemeire
s egy kis énekekre. A kisasszony fejét nem igen tömték
meg sokféle tudománnyal; kézi munka, szövés-fonás,
himzés, főzés, itt-ott férfiasabb szórakozás, lovaglás,
halászás, uszás képezték a növendékleány főfoglalkozását.
A sok fegyveres nép, a várban lévő katonák és daraban-
tok lármája közt lelke korán megérett s kifejlődött benne
a bátorság, az erély, az elszántság érzete.

Alig hogy tizennegyedik évéhez közeledett, az atya
vagy a rokonság már vőlegényt kerestek számára. A jó
parthiekat hamar elkapdosták s a korai nősülés különben
is nagyon divatozott. A prot. egyház szigorúan meg is
tiltotta papjainak, hogy tizennyolcz éven alóli férfit és
tizennég éven alóli leányt megeskessenek; a ki a tilal-
mat megszegte, egy esztendőre felfüggesztetett hivatalá-
tól. Épen úgy nem volt szabad gyermekleányt — 14-15
évest — öreg férfival vagy fiatal legényt öreg asszonynyal
összeadni. Ilyen házasulandók azonban csak ritkán jelen-

tek meg a papnál. Ellenben az, hogy menyasszony és vőlegény egyaránt alig lépett a serdültség korába, a gyakori esetek közé tartozott s a hazánkban utazó külföldieknél méltó csodálkozást keltett.¹⁾ Ha a szülők meg egyeztek, a fiatal leány ritkán mondott nem-et. Elfogadta a kérőt s bizonyos idő múlva megtartották a lakodalmat, mely fényes családi ünnepély volt s messze földről összegyűjté a rokonokat, jó barátokat s a család országos állásához képest a király, a meghívott megyék és városok képviselőit. Fényes szertartások, szemképráztató pompa kifejtése, óriási lakomák, zeneszó, táncz mellett folyt le az ünnepély, melyre hónapokig történtek az előkészületek. Sőt a kelengye összeállítását, beszerzését már évekkal előbb megkezdték s bár mikor jelentkezett a várt kérő, készen talált mindent. Pedig egy-egy ilyen kelengye a család rangjának megfelelően néha óriási értéket képviselt, s nemcsak drágánál-drágább ruhá-
nemüből, hanem mindenféle ékszerből, aranyos, ezüstös, ékköves lószerszámból, ötvösmüből s más becses iparcikkból állt.

Esküvő után az ifju nő követte férjét ennek családi várába, hol akként rendezte be életmódját, amint anyjánál látta s a mint temperamentumának épen megfelelt. Udvar, társalkodónét, leányasszonyokat gyűjtött maga köré, szőtt-font velők, felügyelt a háztartásra, délután lement a kertbe, hol a leányokkal „gyakor való tánczhoz kösörülték a talpukat.“ Eljárt templomba nemcsak ajátosságból, hanem azért is, mert alkalmá nyílt a piperészkedésre, toilette-csinálásra. A jámborság és hiuság ez összevegyülését a nőben az egykoru verselő észrevette s azt mondja, hogy a templomba

¹⁾ Tollinusnak és Simplicissimusnak egyaránt feltűnt e szokás, mely leginkább a magyar ajku lakosság közt divott.

Mennek asszonyok is pántlikás násfűkkel,
Idegen fölczifrált pénzen vett hajakkal,
Pokolban varratott csufos gallérokkal.

Már akkor használták tehát a hölgyek a vendég-hajat; nem ugyan paróka alakjában, hanem frizurájokat idegen hajjal egészítették ki. Különféle kendőző, szépítő, festő-szer szintén általánosan elterjedt s minden urasszonynak volt „patika ládája“ nemcsak orvosság, hanem efféle szerek és parfümök számára. A tetszvágy, a kaczérság, a feltűnés viszketege a nőben akkor épen úgy élt mint ma, s már Gyöngyössi éneklí róla, hogy mikor csak lehet,

Csinositja magát teljes erejével,
Tart gyakran tanácsot tüköre fényével.

A tükör az uri lakás egyik nélkülözhetetlen butor-darabja volt, s használtatott a legkülönbözőbb alakban a drága nagy velencei állótükörtől le egész a picziny zseb-tükörig. Előtte öltözködött, piperészte magát az urnő, ha vendéget várt, ha szomszédaihoz akart átrándulni, vagy ha csak templomba és sétára készült. Vendéget látni vagy vendégségre menni, volt a nő legnagyobb szórakozása, melyhez azonban részint az utak rosszasága, részint a közbiztonság állapota folytán sokkal ritkábban és bajos-sabban juthatott, mint ma. Annál több élvezetet nyújtott tehát neki, mikor társaságot fogadhatott, vagy társaságba mehetett, hol új arczokat látott, új hireket hallott, s általában kijutott megszokott, s így egyhangu környezetéből. Evés-ivás, beszélgetés, táncz, néha kártya közt röptültek ilyenkor a perczek. Az asszony is megszokta az erős borivást oly társadalomban, melyben a férfiak legtöbbször mértéktelenül ivott. Az uraknak sokszor mulatságot szerzett, ha a nőket leittatták. Rendesen azonban az volt a szokás, hogy ebéd után, midőn a társalgás a folytonos poharazás közben az illendőségnek akkori nagyon tágas határain is

tulcsapott, a nők eltávoztak az asztaltól, s más terembe huzódtak.

Igazi disztoiletet azonban a hölgyek csak kiválóan ünnepélyes alkalmakkor, valami előkelő lakodalmon, keresztelőn öltöttek, s ilyenkor a nagy palota, a salon keleti fényű, meseszerű látványt nyújtott. Éveken át nem viselt, roppant értéket képviselő ruhák, ékszerek kerültek elő, s némelyik főur egész dúsgazdagsága visszatükröződött nején, kinek

Kövekkel csillagzó gazdag öltözete,
Fodorult hajának gyöngyös fürtözete,
Sok egyéb czifrának munkás készülete

meglepte, elbűvölte a nézőt. A ruha élénk színeinek változatossága, a sok arany fénye, a csillogó gyémántok és gyöngyök, a szépségtől duzzadó arcok a festői viseletben oly képet varázsoltak elő, melynek ma csak halvány visszfénye látható a felséges királyi család udvari báljain.

Lakodalmon, de más társas összejövetelen is az ifjabbak kedvenc mulatsága a táncz volt, melyet a hazánkban utazó külföldiek nagyon illedelmesnek és csinosnak mondanak, sőt a németeké és francziáké fölé helyeznek. De úgy látszik valahány ház, annyi szokás volt ebben is, s daliás nemzeti tánczunkat némelyek a magok módja szerint lejtették, mert az egykoru verselő ezt mondja:

Tánczot mikor járnak nézd a leányokat,
Mintha kórság törné klárisos nyakokat,
Ugy reszkettetik és hányják a farokat,
Pokolra készítik strimflis lábaikat.

Minthogy a tánczosok nem hagyták abban az ivást, s udvarias figyelemmel gondoskodtak, hogy a nők se maradjanak szomjan, könnyen megtörténhetett, hogy hajnalban, hajnal után a táncz is elvesztette a maga eredeti decens jellegét, s mikor a jó kedvű gazda elkiáltotta:

Hegedüs! Három most a táncz!

a multság kissé tulcsapott a fesztelenség sorompóin. Néhol szokásban volt a menyasszonyt különös szertartással kísélni a hálózba. Hajnaltájban, mikor már vissza akart vonulni, a násznagy hozzá lépett, megfogta kezét s karddal övezte derekát.

Két ifju legény szintén kardosan és fáklyával kezében állott a menyasszony elé, kit a nyoszolyóleányok s más barátnői kísérték. Az ara sirva bucsuzott el szülőitől és rokonaitól, mire a menet tánczolva megindult kifelé. Bent a teremben folyton szólt a zene és járta a táncz, míg a menyasszony kísérei vissza nem tértek. Elöl haladt a násznagy kivont kardon hozva az ara fátyolát és koszoruját; követték a nyoszolyólányok fáklyával kezökben, mire még néhány fordulót lejtettek s ezzel a fáklyatáncz véget ért. A dárídó azonban kivilágos-kiviradtig folyt a mátkapár távozta után is.

Bármi ragyogónak mutatkozik a felsőbb körökben a nő élete, ámbár a fénynek itt is megvolt a maga árnyéka, a közép és alsóbb osztályokban már akkor sok gondot és fejtörést okozott a házasodás és Gyöngyössi — ki e téren keserű tapasztalást tett — nem csupán saját, hanem kora töprenkedését fejezi ki, midőn drásticos modorában felkiált :

Szűk a jó feleség, nehéz szerét tenni;
Hogysem pedig rosszat kárhozatra venni,
Kaukaszus hegyén tul jobb szaladva menni,
Ott a tigrisekkel egy barlangban lenni.

Mi mindent követelt a teremtés ura, a férfi akkor a jó feleségtől, azt is egy XVII. századi népének mondja el. E szerint a jó asszony akkor disze urának, ha mindenben engedelmeskedik neki és a „hámfán kívül nem tapod“. Tartsa szem előtt, hogy urát nem pénzen vette, nem is ostromon szerezte; mindig az történjék tehát, mit a férfi akar; az asszony morogni se merjen,

ne mondjon ellent, ne veszekedjék, mert, ha a mint némelyek teszik, ő rakja a nyeret férje hátára, akkor az ilyen férjnek háza ég belől. Az asszony legyen takarékos, legyen tiszta öltözetében, mely világos színű legyen, mert a sötétben úgy néz ki, mintha urát ennek már életében gyászolni akarná. Mint ruhája tiszta, úgy arcza vidám, derült, mosolygó legyen mindenkor. Ura pénzét el ne költse, hanem őrizze meg s adja elő, mihelyt kéri.

Ha vendég érkezik, tudjon tisztességet; jó étket főzzön, gyakorta nyuljon a csaphoz; tiszta legyen tál, tányér, a kanál ne heverjen a hamuban, az abrosz magyar módra fehér legyen. A mint az ételt asztalra adta, üljön le maga is, de legyen szemérmes s keveset szólljon. Mikor azonban kérdezik, beszéljen értelmesen, de azért ne igyekezzék magát eszesebbnek mutatni jámbor uránál. Tekintetét csak ő reá vesse, nehogy a vendég megítélje. Ha ura sokat költ a vendégségen, azért ne csináljon zenebonát. Mikor ura utra indul, mert a férfi nem ülhet mindig a házban, töltött tyukot sütve tegyen iszákjába, kísérje ki az ajtóig s ott szívélyesen bucsuzzék el tőle, mert aki nem így tesz, az olyan asszonyt kapanyéllel kell ütni.

A míg a férj oda van, az asszony ne rugja az utcát; végezze házi dolgát s ha tud hozzá — nem mindegyik tudott — a varró legyen kezében; ifju legényekkel ne kártyázzék, borral, rántottával ne traktálja őket. Mikor a gazda megjön, a küszöbön fogadja; ott nyujtsa neki a kupát s ajka édes szókkal legyen rakva. Gyermekeit ékes erkölcsre tanítsa; tüztől őrizze, a patakra ne taszítsa, ruhájokat, testöket szennytől, kiütéstől tisztán tartsa; szeresse, ne szidja, durva szókkal ne bántsa őket, mert szénát érdemel az az asszony, ki rossz szavakkal illeti gyermekeit. Ha felnöttek, küldje a fiukat iskolába; a leányok járjanak a varróházba, mert a tű nem tesz

kárt gyöngé ujjokban. Ne éhezzen, de bőven se költsön; néha jó a kenyér sajttal is, s az üres palaczkot sem kell mindjárt eltörni, mert nem hal bele az asszony, ha vizet iszik is belőle. Csak ha mindezeket követi, ha e bölcs tanításokat soha sem feledi, remélheti azt a jutalmat, hogy férje — el nem döngeti.

Ezer meg ezer asszony életutja van e rajzban körvonalozva. A sokféle igényt persze nem mindegyik elégithette ki. Némelyiknek nem kellett a szövés-fonás, más a hol egy czégért látott, oda bekukkantott; ha a pénz elfogyott, elitta a kontyát, s holtrészen, néha négykézláb vánszorgott haza. Megint másik urát szidta, s marokkal tépte szakállát, vagy pedig fölvette kamuka-szoknyáját, karmazsin-csizmáját, ékesen járt-kelt az utcán, s a legényeket csábította. Mindenik asszony más-más hibában leledzett. Ha udvari volt, nem szokott a dologhoz, hanem azt várta, hogy sült galamb repüljön a szájába. Ha városi volt, szívet cifra gög töltötte el, s a férj nem tudott neki elég selyempártát, övöt vásárolni; e mellett mindig azon járt az esze, hogy szeretőt szerezzen. Ha falusi volt, tudatlan, mosdatlan volt, lustán járt, s még a tréfát sem értette.

Ilyennek rajzolta a XVII. századi férfi a korabeli asszonyt. A nők részéről nem maradt fenn emlék, melyben a férfit megbírálják, s apróra szétszedik minden hibáját, testi-lelki fogyatkozását. Pedig hogy ők is írhattak volna satírárt az erősebb nemről, az bizonyos. Az a patriarchális kényuralom, mely alatt a férfi a nőt tartani igyekezett, elég anyagot szolgáltatott volna a gunyra. Az alsóbb osztályokban a nőt még mindig afféle házi állatnak tekintették, melynek nincs más hivatása, mint föltétlenül a férfit szolgálni, érzéki vágyait és szeszélyeit kielégíteni. Tünni és hallgatni — ez volt a házassági codex legfőbb parancsa a férfi részéről, s ha a nő vétett ellene, a leg-

csekélyebb büntetés, melyre számítani kellett, a durva szidalom és verés volt. Alkalmazták e fenyítéket gyakran, sőt embertelenül, s a felsőbb rétegekben sem tartozott a ritkaságok közé, hogy a férfi oly módon bánt nejével, mint ma már műveletlen napszámosok közt sem divik. A férj épen úgy fenyítette a feleségét, mint gyermekeit, s nem egyszer történt, hogy brutalitása közbotrányt okozott, s a rokonságnak kellett közbelépnie a szegény asszony védelmére. Az egyház minduntalan szót emelt az efféle bárdolatlanság ellen, s Pázmány Péter nagyon elterjedt imádságos könyvében lelkőkre kötötte a hiveknek, hogy az asszonyi gyarlóbb nemnek tisztességet tegyenek. De még a fejlettebb, szelidebb erkölcsű városi lakosságot is hatósági uton kellett arra figyelmeztetni, hogy „az asszonyembernek is hasonló, s nem más lelke vagyon, mint a férfinak.“

Társadalmi helyzetének átváltozását a felsőbb osztályokban a nő fokozódó műveltsége idézte elő. A mint szellemi látköre bővült, akként emelkedett befolyása és közszereplése is. Ellenben a közép- és alsó osztályokban a nőnevelés teljesen, vagy igen nagy mértékben el volt hanyagolva. Leányok csak ritkán jártak a falusi iskolákba, s még a középosztálynál is gyakori eset, hogy az asszony nem tudott írni s olvasni, a mi egyébiránt nemes uraknál szintén előfordult. De az alsóbb osztályokban az iskolázás iránt formalis ellenszenv uralkodott, egyrészt, mert a tanító fizetése teherrel járt, másrészt, mert úgy sem látták hasznát. Még a szegényebb nemes asszonyt is biztatni kellett, ne féltse gyermekeit az iskolától, s nem törik ki a lábok, ha oda mennek. A szegényebbek, főleg a paraszt-asszonyok a templomba sem igen jártak, s a pap gyakran panaszkodik, hogy az asszonyi rend közül kevesen jönnek prédikációra, misére, s megesik, hogy a hol három-négy nő van a házban, egy sem tekint be az istenházába

sokáig.¹⁾ Az alsóbb nép nővilágában még nem nyilatkozott semmi szellemi szükséglet; a mint lelkébe nem hatolt a műveltség sugara, úgy kedélyét sem melegítette az igazi hit érzelme. Vallása babonás elemekkel volt tulnyomóan elegyítve s legfőlebb nagy elemi vagy másféle csapások idején támadt fel benne élénkebben a vágy, hogy istenéhez meneküljön. Máskülönben fásultan, közönynyel viselte élete igáját.

A rendi és egyházi ellentétek világában a szerelem útját nem csupán a szegény és gazdag közötti korlátok állották el. A jelenkor aranyfala nem hiányzott akkor sem, de hozzájárultak még a rendi és felekezeti gátak s ábrándos szerelmesek hasztalan hirdették, hogy

Az igaz szeretet
Nem tekint uri vért.

A sziv jogai, mint az ember általános jogai a rendiség magas gátjai közé voltak rekesztve, melyeken ha átsapott, a legtöbb esetben az erkölcsatlenség, a tiltott szerelem medrébe tévelyedett. A magyar jog szerint nemes ember nőül vehetett ugyan nem-nemes születésű nőt, ki a házasság által nyomban nemesi rangot nyert. De a nem rangjához mért házasság a férfi társadalmi állására mindig foltot vetett, sőt Erdélyben megtörtént, hogy nemes embert nem akartak nem-nemes nővel összeadni. 1647-ben Kamuthy László, egy előkelő kolozsmegyei földbirtokos viszonyt folytatott szolgálójával Szalai Kocsis Klárával. Feleségül akarta venni, de nem találkozott pap, a ki megeskesse őket, sőt a vármegye a leányt mint bűbajos paráznát perbe fogta s elítélte. Midőn pedig Kamuthy nem akarta kiadni, ezen s más büneiért, melyek csak akkor jutottak eszébe a nemes vármegyének, ő is fej- és

¹⁾ Egyházlát. jegyz. Nemz. M. Folio Hung 206.

jóságvesztésre ítéltetett.¹⁾ Noha Magyarországon a rendi válaszfal e tekintetben nem volt oly rideg, a különböző rendek közötti házasságok sokkal ritkábban fordultak elő, mint a felekezetiileg vegyes házasságok, ámbar mindegyik egyház tőle telhetőleg akadályozta az ilyeneket is.

Az még csak megtörtént, hogy nemes ember nem-nemes leányt vett el, főleg a nemességnek a városba költözése után. De arra kevesebb a példa, hogy nemes nő polgárhoz vagy paraszthoz menjen hitvesül. A legnagyobb anyagi inség vihette a nőt ilyen lépésre. Még a papot sem tekintette a nemes nő magához való parthienak. Jellemzi a kor felfogását Karancsi Miklós esete. Karancsi külföldön végezte tanulmányait. Mint szép, szeretetreméltó, művelt ifju tért haza; előkelő urak kedvelték s az evang. papi vagy tanári pályán fényes jövő kínálkozott számára. Nevelő korában megismerkedett Semsey Klárával. Szereték egymást; a lány azonban csak úgy akart neje lenni, ha lemond minden papi vagy tanári hivataláról s mint nemes ember folytatja életét. Karancsi teljesítette a kívánságot s nőül vette Klárát. De az isten megbüntette őket, mert a legenda szerint menyegzői éjszakájokon mindketten megbetegedtek s keserves kinok közt töltötték életüket.²⁾

De az efféle társadalmi előítéletek ép oly kevéssé nemesítették a közmorált, mint a házasságtörők, vad házasságban élők s más kicsapongó személyek ellen hozott barbár kegyetlenségű törvények. A tilalom, a fenyegetés ez irányban sem termé meg gyümölcseit s a régi világ erkölcsi szerelem és kihágásai terén semmivel sem jobbak, sőt határozottan visszataszítóbbak a maiaknál. Tiszta életű, nemes, szeplőtlen jellemű nők találkoztak

¹⁾ Szilágyi Sándor Erd. Orsz. Eml. X.

²⁾ Hörk, A sáros-zempléni esp. története 59.

mindenkor, még az emberiség legsúlyedtebb korszakaiban is. De a közmorál általános színvonala ma kétségkívül magasabb, mint régen volt, mikor a törvény s a társadalmi előítélet kérlelhetlenül sujtott mindent, mi a bűn, az erkölcstelenség látszatát viselte magán.

Nem az emberek rosszaságában, a viszonyokban rejlett a baj kutfeje. A férj kiválasztása tisztán a szülők-től függött; a leányt sokkal fiatalabb korában házасították ki, semhogy megítélhette volna, összeillenek-e jövődöbelijével vagy nem. Mikor ítéltetett, már késő volt. Pedig gyakran beköszöntött a kiábrándulás kora, mint a sok válópör mutatja, mely a XVII. században az egyházi hatóságok előtt tárgyalatott. Noha a canonok szerint csekély okból az elválást kimondani nem lehetett, a felbontott házasságok száma akkor aránylag sokkal nagyobb volt, mint ma. Az elválásra a legtöbbször az egyik fél erkölcstelen életmódja szolgált okul. De a hol nem került szakításra a dolog s nem nőtt közbotránynya, ott is elégszer fenyegette veszély a házaselet szeplőtlenségét.

A férj gyakori és hosszas távolléte, a nő magános élete és elhagyatottsága, mely néha hónapokig elhúzódott, mindegyik félre sok csábítással járt s az urak magaviseletéről táborozás közben az egykoru levelek nem egy furcsaságot jegyeztek föl. A társadalmi viszonyok regényes szerelmi kalandok szövésének kevésbé kedveztek ugyan, de annál több alkalmat kínáltak az érzéki vágyak durvább kielégítésére, a pillanatnyi viszonyokra, melyekben csak a vér mámora s nem a szerelem szerepel.

A közép és alsóbb osztályokban még ingatagabb alapokon nyugodott a közerkölcsiség. Hiába hoztak ellene szigorú szabályokat. Az egyházi zsinatoknak, papi gyűlézeteknek minduntalan újabb parázñasági esetekkel kellett foglalkozniok s még jámbor papnék sem álltak ellent a csábításnak. Hasztalan kényszerítették, hogy bűnbánólag

háromszor ki kell állania a templomban s hasztalan bélyegezték meg a férjet, ki a bünt eltűrte azzal, hogy nyilvánosan bocsánatot kérjen az egyháztól. Hasztalan övezték magokat körül a városi polgárok a legkegyetlenebb törvényekkel a házasságtörők és erkölcstelen életet folytatók ellen. Gyakran a legelőkelőbb hivatalnokon vagy polgáron megesett, hogy szenvedélye elragadta s azután maga is érezte a szigorú törvény súlyát.

De a kényszer és tilalom, az elijesztés itt sem érte el célját. Férfit és nőt csak a műveltebb társadalmi élet szoktatott hozzá, hogy uralkodjék érzékein s nemesebb élethivatása tudatában a törvény kegyetlen fenytéke nélkül, önkéntesen tartózkodjék sok olyantól, a minek más socialis és művelődési állapotban a legszigorubb tilalom sem állhatta útját. Oly városokban, hol főiskolák voltak, leginkább a diákok voltak a nők kedvencei, ama kor leghírhedtebb Don Juanjai, s rólok éneklí egy asszony nevében az egykori verselő: Nem adnék én egy diákot hatvan katonáért! De nem csupán őt hívogatta, csalogatta, nem csak neki mondta a kérészettől lihegő asszony

Szép nyoszolyámat is megvetettem,
Selyem paplanynyal béterítettem,
Szép szőnyegekkel befödöztettem,
Szép szőnyegekkel befödöztettem,

Számtalan régi pörös okmány tartotta fenn emlékét annak, hogy előkelő nemes urnők és kisasszonyok összedták magokat mindenféle jobbágygyal, béressel, szolgálal, katonával, a ki éppen közelökbe került vagy életutjukba botlott.¹⁾ Hivatalos iratokban — köztük az erdélyi

¹⁾ Ilyen okmányok vannak Leleszi Convent 1642 iratok 2. csomó 21. szám, továbbá 1666. évi iratok 6. szám s más levéltárakban.

országgyűlési aktákban — maradtak ránk ama kor sötét és sivár coulissa-titkai, chronique scandaleuse-e, míg a szegényebb nép erkölcsi állapotának alanti fokát a megyei szabályrendeletek helyezik komor világításba.

A jobbágságnál, a vidéki lakosságnál a női erényt kalandorok, kóborló hajduk, magyar és német katonák, a földesuri tisztek merényletei ellen senki és semmi sem oltalmazta. A nők és leányok ki voltak téve minden bestialitásnak, s így nem csoda, ha keveset törődtek a tisztességgel, melyet bármily pillanatban beszennyezhetett az erőszak. A paráznák ellen, „mivel a paráznaság igen eláradott a nemzetben“, minduntalan hoztak statutumot, s Szathmár megye 1677-ben elrendelte, hogy a nős vagy férjes paráznák halállal lakoljanak, a szabad személyek megpellengéreztessenek s hatósági felügyelet alá helyeztessenek. Nemcsak benn a falvakban harapózott el az erkölcstelenség. Szabolcsmegye külön szabályrendeletet alkotott a „pajkosok“, a tanyán vagy pusztán lakó férfiak s a velök élő nők ellen. Az ilyen nőt a hóhérrel megverették, azután orrát vágatták le, hogy rut életmódjának jele örökre rajta maradjon. Ha az ekkép megcsonkított nőt másodizben bűnben találták, lefejezték vagy vízbe dobták. A vele élő férfit pedig tizenkét forint birságra ítélték, s ha nem tudta lefizetni, őt is a hóhér verte meg. Noha a rendelet végrehajtására szigoruan ügyeltek, mert a birság fele az alispáné volt, a tilalmak hajótörést szenvedtek a kor viszonyain s a közerkölcsiség csak akkor indult javulásnak, mikor a béke védelme alatt a műveltség és polgárosodás lassankint átalakította az emberek szellemét s életviszonyait.

Bármilyen alanti fokon állt a moralitás, a nő tisztelete, a szüzies, szeplőtlen szerelem eszménye e sötét időkben sem halt ki a szivekből. Ekkor irták a szép költeményt, mely elragadtatással magasztalja a jó asszonyt.

A jó asszony
Szép korona
Ékes bizony
Mint pálmafa.
A szép rózsza
Sem viola
Nem ér véle liliom illatja.

És ekkor énekelték ábrándos ifjak :

A hol te jársz, rózsza keljen !
A hová lépsz, gyöngy teremjen !

Egy haldokló világrend, az egymás után összeomló
társadalmi és állami intézmények romjai közepett sem
veszett ki az eszményi szerelem, a tiszta, nemes nő cultusa.

NEGYEDIK FEJEZET.

KÖZGAZDASÁG ÉS KÖZMÜVELTSÉG.

A fejezet tartalma.

I. Az intelligens osztályok. — A papság. — Cath. főpapok. — A falusi lelkészek és licentiatások. — A prot. papok. — Családi életők. — A görög nem egyesült papok. — Orvosok. — Gyógyszerészek. — Ügyvédek. — Az állandó fizetésből élő osztályok. — Királyi hivatalnokok, — Városi tisztviselők, — Tanárok és tanítók, — Harminczadosok, — Postamesterek, — Gazdasági tisztek fizetése.

II. A munkásosztályok harczias időiben. — A mezőgazdaság. — Hanyatlása. — Az alföld. — Egy török a magyar földművelésről. — A gazdálkodás. — A gabonatermelés és kereskedelem. — Egyes termények. — A dohány és a dohányozás. — Kertészet. — Ujonnán meghonosított vetemények. — Gyümölcsenyésztés. — A bor és bor-kivitel. — Állattenyésztés és kereskedelem. — Bányászat. — Erdészet.

III. A magyar pénz és az államegység. — A pénz általános értéke. — A kereskedelem. — A városban. — A vidéken. — Az ipar. — A czéh-rendszer. — Egy gyár. — Vásárok. — Kereskedelem a külfölddel. — A törökkel. — Pénzüzet. — Kamat. — Uzsora. — A föld. — Termények, — Iparcikkék ára. — Munkabérek.

IV. A szellemi élet. — A latin nyelv. — A tanügy. — Népiskolák. — Közép- és főiskolák. — Irodalom. — Könyvek. — Censura. — Művészet. — Általános műveltség. — Nyilvános multságok. — Utazás. — Vendéglők. — Fürdők.

V. Végeredmények. — Hazánk és a külföld. — A kor eszményei.

I.

Nemes és jobbágy, katona és polgár, kereskedő és iparos nem merítik ki a XVII. századi Magyarország társadalmának összes rétegeit. A szorosabban vett értelmiségi osztályok szintén jelentőségre kezdtek vergődni. Élükön haladt a papság. De a tudomány már külön vált az egyháztól. Az intelligentia többé nem csupán a papi talárt viselte s a tudósok, tanárok, orvosok, gyógyszerészek, ügyvédek a világi elemből kerültek ki. Bármilyen merevek voltak a rendi válaszfalak, a tudomány, a szakképzettség néha akkor is rést birt rajtuk ütni. A tudományos pályát sokan keresték tehát, mert kellően hasznosítani lehetett; egyik hatékony eszköze lőn a vagyonszerzésnek s emellett tekintélyt és elismerést hozott. Különösen a városokban élvezett nagy tiszteletet a honoratiorok, az értelmiség osztálya. Orvosok, ügyvédek, gyógyszerészek nemcsak gazdagságra tettek szert, hanem sokszor az első hivatalokba emelte őket a közbizalom.

A vidéki, a megyei társadalomban, a birtokos gentry körében ilyesmi ritkábban történt; ott a születés és ősi jószág befolyásolta a közhivatalok betöltését. De a szegényebb művelt osztályok számára már akkor is nyitva állt az államszolgálat nagy mezeje. A vám- és harminczad-hivatalokban, a kincstári és koronajavak kezelésénél, a postánál, a két kamaránál, a bányahivataloknál sok száz ember juthatott állásba s a szakismeret, a tehetség utat törhetett magának a hivatalnoki hierarchia legfelsőbb

fokáig. Az egyház és az iskola még többeknek adott foglalkozást és kenyeret. Mások önállóan értékesítették tudományukat, tehetségeiket, szóval a tanult, az ugynevezett diplomás emberek külön társadalmi osztályként jelentkeznek.

A minden rendű nép összes elemeivel legközvetlenebbül érintkezett s számra szintén legelső helyen állt a papság. A cath. egyház régi uralkodó helyzetét nemcsak politikai, hanem vagyoni tekintetben is gyökeresen felforgatta egy felől a reformáció, másfelől a török uralom. Az egyház temérdek ingatlan vagyona a mohácsi vést követő válságokban elkallódott, az urak vagy a török kezébe került, s minden erőszakos visszatérítés daczára a török uralom utolsó éveiben a cath. egyház egykori hatalmának és gazdagságának csupán romjait bírta megtartani.

Névleg a XVII. században is két érsekség, tíz püspökség, 85 prépostság és 118 apátság¹⁾ állott fenn. De csak névleg. A prépostságok és apátságok kevés kivétellel czimzetesekké váltak, amennyiben egyáltalán betöltettek. A két érsekség közül az egyik kiszorított székelyéből, a másik — a kalocsai egyszerű czim lett; a püspökségek közül csak négynek volt székhelye, a többi in partibus infidelium jelleget öltött; káptalan e czimzetes püspökségekben egyáltalán nem volt, magok pedig az egyházmegye nélküli püspökök, vagy valamely idegen káptalanban, vagy mint érseki és püspöki helynökök működtek. Czimzetesekké lettek azon püspökségek is, mint a váradi és a gyulafehérvári, melyek területe Erdélyhez tartozott.

E rombolások gyökeresen átalakították a főpapság vagyoni helyzetét. Mint Pázmány Péter említi, az egyháznagyok közül csak az esztergomi, nyitrai, győri, veszprémi, és zágrábi tarthatta meg javai egy részét s mind az ötnek

¹⁾ Wunderbarer Adlerschwung című munka megjelent 1694.

összes évi jövedelme pénzben és terményben alig tett 60.000 frtot. Később az esztergomi érsekség jövedelmei szaporodtak ugyan s elérték a 80.000 frtot. De Érsek-Ujvár török kézre jutásakor ez összeg ismét jelentékenyen megapadt.

A kalocsai érsek egyházmegyéjéből igen csekély jövedelmet huzott, melyet a füleki kapitányok szoktak a hivektől beszedni. A váci püspöknek a maga roppant egyházmegyéjében 1675-ben egy talpalattnyi földbirtoka sem maradt. A szentmártoni főapát szintén elvesztette javai nagy részét s ez időben évi jövedelme csak három-ezer forintra ment. E kedvezőtlen vagyoni helyzete daczára a cath. főpapság ez időben mégis visszavivta tulnyomó politikai és közjogi állását s döntő szerepet játszott az államéletben. Mikor országgyűlés volt, annak két tábláján, mikor nem volt, az udvarnál s az összes főbb hatóságoknál érvényesítette akaratát, s épen az 1670-ki nagy mozgalmak után szembeszökö módon befolyásolta az események fejlődését. A főpapság nagy hatalma az alsóbb, lelkeszkedő clerusnak azonban még nem tudott biztosított anyagi existenciát teremteni. A mostoha viszonyok sulyát a falusi papok testvériesen megosztották a hivekkel. Legtöbbjük ép oly nyomorban élt mint a jobbágyság, melynek pénz- és terménybeli szolgálmányaira lőn utalva. A hivek számbeli megapadása és elszegényedése e jövedelmet gyakran a minimumra szállította le. Némelyek sanyaru inséggel küzdöttek, melyet keveseknél enyhített az állami segély. Ennek nagyobb része szerzeteseknek jutott, míg a lelkeszkedő papság helyzete künn a falun kevés kivétellel szánalmas volt. Néhol évenként egyezkedtek hiveikkal, mit azonban a megyei zsinatok eltiltottak a szokásos párbérre utalva a plébánost, mely azonban olyan kevésre ment, hogy alig lehetett belőle megélni.

De a szegénység nemcsak nem lazította, hanem szorosabbra fűzte a pásztor és nyája közti viszonyt, mely főleg a török uralom alatti vidékeken alakult a legbensőbbé. Valóban megható, minő buzgalmat fejtettek ki koronkint az ottani cath. községek, hogy lelkészt szerezzenek. Oda nem szívesen ment a pap, mert mindenféle üldözésnek, zaklatásnak, keserűségnek volt kitéve. Néhol még nagyobb helyeken is másfél évig sem volt lelkész. A legnehezebb áldozatoktól sem riadtak tehát vissza a hivek, hogy paphoz jussanak. Elvállalták a legterheesebb feltételeket; írásban kötelezték magokat, hogy nem csupán eltartásáról gondoskodnak, hanem megtérítenek neki minden kárt, melyet személyében vagy javaiban akár a török, akár a földes ur vagy bárki más részéről — ilyen kártevő pedig sok volt s még a tolvajok hadnagya sem hiányzik a sorozatból — szenvedne. Kijelentették, hogy ha a török elfogja, kiváltják; előzetesen gondoskodtak számára a török hatóság vagy a földes ur biztosító leveléről s általában megtettek érte minden lehetőt. Mindazáltal nem szívesen ment közéjük lelkész s a zágrábi, kalocsai és csanádi egyházmegyékben leginkább Kapistrani franciscanusok lelkészkedtek.

A szabályszerű papokon kívül nagy számmal működtek a licentiatusok, mint a török nevezte őket a „félpapok“, ájtatos világi emberek, sokan nősek, kik fölszentelt pap hiányában némely egyházi cselekmény végzésére felhatalmaztattak. E félpapok ténykedés közben fekete bő talárt és karinget viseltek. Noha mint világiak valami mellékfoglalkozást is űztek, nagyobbára ép oly nyomorban éltek, mint a plébánosok, kiknek sokszor betevő falatjuk is hiányzott. A plébániaépület sok helyen a nyomorúság szálnalmas képét nyújtotta. Némely faluban egyetlen szobából állt, melyben a pap cselédeivel együtt kényszerült lakni. Másutt a paplak sövényből készült s

egy szobából, egy konyhából állt. Kamara vagy mellékhelyiség teljesen hiányzott, legföllebb az udvaron dűledezett egy istálló. Ilyen viszonyok közt élt száz meg száz tanult, pályavégzett ember, kikre a hivek egész szellemi és erkölcsi életének vezetése bízott. Tovább képzésről, tanulásról, magasabb eszmények ápolásáról az ilyen existenciára kárhoztatottak közt szó sem lehetett. Honnan, hogyan juthatott volna egy könyv a szegénység e tanyájára, s mit csinálhatott volna vele a folyton anyagi nélkülözésnek kitett jámbor plébános? Nehéz tisztének kezdetleges módon való teljesítésével is többet tett, mint a mennyit kívánni lehetett tőle. Minővé alakult sorsa, az egyik-másiknak hagyatéki leltárában is kifejezést nyer. Győrmegyében egy plébános után nem maradt több, mint egy ágy, egy kétlábu asztal, négy gabonakas és egy boros hordó. Egy hosszú élet összes szerzeményét, egész vértanúságát mondja el ez az inventarium. Nagy lelki-erőt, sok lemondást és erős kötelességérzetet igényelt az életpálya, mely a legtöbb esetben ilyen eredményre vezetett.

Nem sokkal derültebb volt a protestans alsó papság sorsa már a nagy catastrofhák előtt, melyek az 1670. évvel ez egyházra zúdultak. Ez időben írja¹⁾ egyik püspöke:

Nincs oly eklézsia, mely tanítójának,
Éjjeli-nappali ezer munkájának
Jól megfizethetne, sokszori gondinak
Terhét, csak Krisztus jutalmok azoknak.

Kijutott a tövisből nekik is, sőt az üldözések nem egyedül vagyonukban, hanem személyes szabadságukban sújtották őket. De csak a királyi Magyarországon; a hódoltságban a „hatalmas császár“, a szultán nevében tovább igazgathatták. községeiket, Erdélyben pedig a prot.

¹⁾ 1672-ben írja Nógrádi M. püspök. Sárosp. Füz. II. k.

egyház maradt az uralkodó államegyház sokáig. De már a hivatalos üldözések előtt elég sanyaru volt a kisebb eklézsiák lelkészeinek helyzete. Meghatóan rajzolja saját sorsában¹⁾ az ilyen lelkészek életpályáját Rápóti Pap Mihály. Kevés kivétellel szegény emberek, főleg lelkészek gyermekei léptek e pályára, s már I. Rákóczy György fejedelem megütközve említette, hogy nemes ember gyermeke nem leszen pappá.²⁾ Némelyek itthon, mások külföldön, a híres német, skót vagy hollandi egyetemeken végezték tanulmányaikat. Hivataloskodásuk közben azután a kétféle elem közt éles ellentét alakult és kellemetlen versenyzésre adott okot. A lelkészi állás betöltése körül sem egyforma volt az eljárás. Néhol élethossziglan, vagy legalább több évre választotta a község a papot. Másutt az évenként való „papmarasztás“ vagyis választás divott. A vele járó fondorlatok és agitatók egyrészt örökös bizonytalanságban tartották a lelkészt, másrészt gátolták a pásztor és nyája közötti benső, bizalmas viszony fejlődését, mely csak a hosszú együttélés gyümölcse.

A világi elem beleszólása az egyházi ügyekbe szintén csorbitotta a lelkész tekintélyét. Némely patronusok nemcsak nem teljesítették a pap iránti kötelezettségeiket, hanem egész brutalitásukat éreztették vele, s sok papot folytonos vándorlásra kényszerített a patronus keménysége és gögje. A templom, a lelkészlak néhol szintén nyomorult állapotba jutott. Másutt a hivek olyan éhen haló szegények voltak, hogy nemcsak nem adtak párbért a papnak, hanem ez táplálta őket ama kevéssel, a mit jobb állomáson megtakarított. Ha jövedelmesebb helyen működött, paptársai irigysége üldözte. Ennek folytán könnyen

¹⁾ A már említett nánási emlékirat. Kivonatilag közölve Sár. Füv. 1858—9.

²⁾ Magyar Prot. Figyelmező. 1875.

meggyűlt a baja a fraternitással.¹⁾ Máskor a hivek panaszkodtak ellene, mert nem elég gyakran prédikál, nem adja meg nekik tisztességüket, s sokszor borittas. Pedig a szegény papnak is volt oka a panaszra elég, s gyakran mondotta, hogy hivei nem teljesítik kötelezettségüket, hogy czivakodók, templomba nem járnak, hogy mihelyt esztendeje letelik, ott hagyja őket; hozzanak magoknak mást, az is szenvedjen a jámbor.²⁾

A prot. pap társadalmi helyzete cath. pályatársaiétól leginkább abban különbözött, hogy családi életet folytatott, hogy neje és gyermekei voltak, kikről gondoskodnia kellett, s kiknek magaviselete lényegesen hozzájárult socialis állásának alakulásához. A feleség, a felnőtt gyermekek érintkezése a hivekkel visszahatott a papra magára, s sok helyről csak azért kellett távoznia, mert neje nem tudott a falu népével megférni. A papné vagy leányai fényüzési hajlama, veszekedő természete minduntalan kellemetlenséget szerzett a legjámborabb lelkésznek is s az egyházi hatóságok ismételve szigorú törvényeket — canonokat — hoztak az ily fényezés korlátozására. Kimondották, hogy a papné ne cifrázza arany-ezüst kapcsokkal köntösét, nyakába gyöngyöt, csattot ne tegyen, a megszabott csizmától eltérőt ne viseljen s a ki mégis teszi, attól az illető tárgyak elvétessenek. Más canonok is figyelmeztetik a papnét és leányait, óvakodjanak minden piperétől, táncztól, pletykától s legyenek szemérmetesek, sőt 1680-ban a feketeadói zsinat kimondotta, hogy ha a tarka főkötős, kalárisos papné nem corrigálja magát, férjök a papi tisztségtől megfosztassék.³⁾

De szelid, tapintatos feleség mellett is egészen más

¹⁾ A nánási emlékirat.

²⁾ Egyházlát. jegyzőkönyvek. Nemz. Múzeum. Folio Hung. 206.

³⁾ Sárosp. Füzet. IV. és IX. k.

viszonyban állt a hivekkel a nős pap, mint az, kit fogadalmi nötlenségre kényszerített. Ez utóbbi, egyedül elhagyatva állt közöttük; ők alkották családját, vallása és nyájának őrzése képezték egyedüli életcéljét. Ellenben a nős pap első sorban saját családjáé s nem csupán hiveié volt; pályáján a családfenntartási tekintetek befolyásolták s rá nézve természetes szükségletté lőn anyagi állása javításán szorgalmaskodni, mi néha a jó viszonyt nyájával zavarta, sőt nem hozzá illő mellékkereset üzésére, korcsmatartásra, uzsorára ösztönözte. Az ilyesmit az egyház törvényei szigoruan tiltották.

A prot. pap társadalmi szereplését, életmódját, erkölceit, ruházatát számtalan canon szabályozta. Megkívánták tőle, hogy ruházata legyen tisztességes, mely megkülönböztesse a világiaktól és más felekezetek papjaitól; ne piszkos, mint az anabaptistáké, ne nevetséges, mint a szerzeteseké, ne ragyogó mint a főuraké; ne viseljen gombos mentét, mint a rácz papok, ne bársonyt vagy színben s fényben hozzá hasonlót, ne nyest kalpagot, a mi csak a püspököt vagy udvari papot illeti meg. A közönséges lelkész fekete vagy sötétkék ruhát hordott. Fején alacsony kerek kalap volt, melynek kis karimáját két oldalt a tetején levő gombhoz erősítette. Nyakravalót ritkán használt. Bokáig érő dolmány szőr-övvel a derékhez szorítva, csattos, szijas nadrág, rendesen magasszáru csizma, télen mente vagy suba bőrrel bélelve, nyáron könnyű palást képezték ruházatát. Haja válláig ért; sem hosszabbra növesztetni, sem czopfba kötni, sem törökösen megnyírni nem volt szabad. Ellenben a bajusz- és szakálviselést nem korlátozták. A canonok kimondották azt is, hogy nyájas, barátságos legyen hivei iránt; kerülje a világi keresetmódokat, a bor- és buzakereskedést és uzsoráskodást; udvarát tisztán tartsa; vadászkutyát, ölyvöt, sólymot, puskát ne tartson, ne halászszon, ne madarászszon,

népdalt ne firkáljon, gunyíratot ne készítsen, hegedűt, gitárt, cziterát nyilvánosan vagyis mulatságon ne játszóék, ne tánczoljon, ne részegeskedjék, s ha lakodalomra megy, ott csak addig maradjon, míg a vendégek józanok. Ne legyen babonás, ráolvasással ne kontárkodjék a betegek gyógyításába, különben három forint birságot fizet. Számtalan ilyen szabálylyal igyekezett a prot. egyház lelkészeiben a fegyelmet szilárdítani s egyuttal a papi állásnak a kellő tiszteletet megszerezni. E szabályok nem mindig vezettek ugyan célhoz s főleg az általános társadalmi betegség, a mértéktelen borivás, a részegség hatolt be a lelkészi karba. De a hivek és lelkészek közötti kapocs egészben szilárd és benső maradt a protestánsoknál is. Nem egyedül lelkiekben, hanem anyagi bajaikban, testi szenvedéseikben szintén a pap volt a hivek első orvosa, tanácsadója, sőt titkára, mert a legtöbbször ő írta kérő vagy panaszleveleiket a felsőbb hatóságokhoz.

Az üldözés, nélkülözés és inség csak szilárdítani szokta a pásztor és nyája közti viszonyt. Bizonyossága ennek az akkor teljesen jog nélküli görög orth. egyház. Az orosz „batykó“ — így nevezték a ruthén lelkészt — és az oláh diacon élete alig valamiben tért el minden más orthodox hitű jobbágyétól; úgy ültözködött, úgy dolgozott a mezőn, úgy végezte a robotot, mint bármelyik paraszt s a földesur épen úgy deresre huzatta, mint a zsellért. Csak abban különbözött nyájától, mely még ennyire sem vitte, hogy tudott egy kicsit olvasni, ismerte az egyházi szertartásokat s hosszúra növeszté haját. Összes tudományát rendesen atyjától szerezte, mert a lelkészekedés — hiányozván a tudományosabb kiképzés minden feltétele — sok faluban örökös volt egy családban s fiuról fiura szállt. Mégis a pap és hivei határtalan szeretettel ragaszkodtak egymáshoz; a közös nyomorúság összeforrasztotta szívöket. Az együgyű emberek

áhitattal hallgatták, mikor beszélt, noha a vallás dolgában sem sokkal többet tudott náluk. De azért gyermeteg szívvvel hittek csalhatatlanságában, s ha egyházi vitatkozásban valaki sarokba szoritotta, azzal biztatták: „Ne hagyj magad! Majd segítségedre megyünk.“ S mikor látták, hogy papjok nem győzi érvvel, ökleikkel akarták győzelemre segíteni.

A különböző felekezetek lelkeszi kara, mely mindenütt folytonos és közvetlen érintkezésben állt a nép nagy tömegeivel, mely megosztotta vele a nehéz idők sanyarúságait, a kor morális elvadulása, a polgárháboru iszonyai közepett valóban evangéliumi hivatást teljesített. E zord, rideg világban a hit és az erkölcs, az istenfélelem s az önmegtagadás fenkölt eszméinek őre, részben megmentője a pap volt minden felekezetrél. A földi szenvedések elviselésében, a kitartás és a béketűrés eredményében ő adott példát, s midőn nemes hévvel hirdette a jók és igazak földön tuli megjutalmazásának gondolatát, képessé tette a lelkeket az élet terheinek türelmes elviselésére s meggátolta, hogy az ország erkölcsileg is kietlen pusztasággá változzék.

A papság jelentőségével a többi intelligens osztályok egyike sem mérkőzhetik. Az állam alkalmazottai, mint kevés kivétellel a privilegiált rendhez tartozók, alig befolyásolták a nagy néptömegek anyagi vagy szellemi állapotát. A honoratiorok közt még említést érdemelnek az orvosok, gyógyszerészek, ügyvédek és tanárok.

Az orvosok száma akkor kezdett szaporodni, noha gyógyítással javas asszonyok, borbélyok, sebészek, fürdősök, néha papok foglalkoztak a saját módjuk szerint. Maga az orvosi tudomány még sajátzerű vegyülete volt a babonának s a tapasztalati vagy tudományos ismereteknek. A hullabonczolás azon időtájt kezdett nálunk terjedni, a mi nagy zajt és megbotránkozást keltett, mint

az egykoru versből¹⁾, mely egy külföldről hazatért orvospap ellen iratott, sejtethő. A versíró azt mondja valakiről:

Angliából hozott orvos-doctorságot,
Magyar nemzet közé merő hóhérságot.
Mondják, oda fel is sok embert felbonczolt,
Mint nálunk is immár ahhoz hozzá fogott.

Az ilyen külföldi diplomával ellátott „ordinált“ orvosok leginkább a városokban laktak s nagy tiszteletben állottak. Messze földre vitték őket a főurakhoz, ha szükség volt reájok, mert a leggazdagabb ur sem tartott állandóan orvost udvarában. Némelyiknek azonban volt „conventiós“ orvosa, például gróf Wesselényi Ferenc nádornak, ki évenként száz forinttal honorálta. Az orvos Pozsonyban lakott s csak akkor kezelte a nádort, ha ez vagy Pozsonyba jött vagy sürgős esetekben magához hivatta. A nagyobb városokban már működtek tisztí főorvosok — *ordinarius medicus* —. Az ilyenek féltékenyen őrizték hivatalos ügykörüket s sürgették a tanácsot, ne engedje, hogy borbélyok, fürdősök s más rendkívül való egyének „belső nyavalyákkal körül vétetett“ beteghez járjanak s az ő rendes orvosi curajokat elrontsák. Követelték továbbá, ügyeljen a hatóság arra is, hogy a gyógyszerész a *praescriptio* szerint *praeparálja* az orvosságot s ha valamely szere elfogyott, ne saját kénye-kedve szerint pótolja azt mással, hanem a rendelő orvostól kérjen utasítást. Némely gyógyszerész-legények és inasok is belekontárkodtak az orvos működésébe, felkeresték a beteget, tanácsot adtak neki, orvosságokat javallottak, mit a rendes orvos „*gradusa nem kicsiny despectusával*“ nézett s erélyesen sürgette az efféle visszaélések hatósági megtorlását.²⁾ Az orvosi foglalkozás anyagilag és erköl-

¹⁾ M. Prot. Figyelmező I.

²⁾ *Supplicatio ad senatum Cassoviensem*. A kassai főorvos panasza. Gosnovizer-codex. Lőcse.

csileg egyaránt jutalmazó is volt s nem egy meggazdagodott orvos, vagy gyógyszerész választatott városának bírájává.

Jövedelmes kereset volt továbbá az ügyvédeké, de a prókátorok általában meglehetősen rossz hirben állottak. A törvény (1649: 44. és 1651: 61. t. cz.) megtiltotta, hogy ügyvéd országgyűlési követ lehessen. A szentszékek az ügyvédet kizárták az ő forumokon tárgyalt pörökből, a városok és megyék statutumai igen szigorú büntetésekkel sújtották az ügyvéd visszaéléseit s határozottan limitálni igyekeztek azon összegeket, melyeket a felektől minden egyes esetben perköltség czimén követelhet. Ki volt mondván, hogy a prókátort, aki fele érdekeit hűtlenül képviseli, a város pellengéréhez kell erősen kötni és aminemű jelszavassal a város él, amelylyel deszkát és egyéb faedényt jeleznek, azt erősen meg kell tüzesíteni s vele az oly hamis prókátornak mindkét orcáját meg kell bélyegezni. A régi satira szerint a prókátor zsebében nincs egy igaz garas s amit a kor másnemű emlékei némely ügyvéd viselt dolgairól mondanak, az nagyon érthetővé teszi az ellenszenvet, mely ez osztály iránt nyilatkozott.

A nemes és nemzeti Győrött lakozó magyar süveg-gel kereskedő társaság 1668-ban elpanaszolta¹⁾ a pozsonyi kamarának, hogy Sánta Horváth Gergely nevű prókátor, kit mocskos nyelve miatt nemcsak Győrött, hanem Komáromban is eltiltottak mindenféle törvényszéktől, perbe bonyolította a társaságot a győri süveggyártó cézhel. Sátoralja-Ujhelyen pedig két ügyvédnek mód nélkül való czivakodásai csaknem lehetetlenné tették az igazságügyi gépezet működését annyira, hogy miattok némely esztendőben kevés törvényt lehetett szolgáltatni.²⁾ De azért már

¹⁾ Orsz. Lev.

²⁾ Zemplénmegye levéltára.

a XVII. században voltak országos névnek és tekintélynek örvendő ügyvédek. Némelyiktől annyira féltek, hogy például 1663-ban Ödömfy György tályai szőlejét Ónody Mihálynak adta, azon feltétellel, hogy a más ügyében soha sem fog ellene ügyvédkedni. Minthogy gyakoriak voltak a nagy családi pörök, minden főur conventiós prókátort tartott s a bonyolult jogviszonyok folytán általában az a tanács adatott mindenkinek, hogy peres dologban ügyvédet valljon, a ki érti a törvényt.

Az állandó fizetésre utalt emberek száma szintén elég nagyra növekedett a XVII. században. A társadalom különböző rétegeiben s a foglalkozás különfélesége szerint e fizetések nem lehettek egyenlők. De abban, mennyire taksálták s hogyan jutalmazták az intelligens ember munkáját, sok korjellemző vonás rejlik s a tiszti fizetések a régi világ socialis állapotaiiba érdekes bepillantást nyujtanak.

Az állam legfőbb méltóságainak javadalmáról előbb megemlékeztünk. Ők mindnyájan dus családi vagyon, várak, jószágok birtokosai voltak, melyek jövedelmeiből s nem tiszti fizetésökből fedezték udvartartásuk és nyilvános szereplésök költségeit. Ezuttal csak ama hivatalnokokról szólunk, kik rendszerint — mert némelyiknek szintén lehetett magánvagyon — állandó évi fizetésök után éltek.

Ide sorolandók legelől a kisebb királyi tisztviselők. A központi kormányzat, a pozsonyi kamara tisztei közül a magasabb állásban levők a rendes illetményen kívül, mely 2—800¹⁾ frt közt váltakozott, jelentékeny ujévi ajándékot s más mellékjövedelmet huztak. A pénz akkori értékéhez képest — a mainak hat-hétszerese — kellően biztosított anyagi existenciával birtak tehát s állásukhoz

¹⁾ Az itt közölt adatok az Orsz. Lev. különböző gyűjteményeiből vétettek.

mért háztartást vihettek. De már a kamara hites jegyzői egyenkint száz forint évi fizetésre, a tiszteletbeliek pedig csupán némi ujévi ajándéokra voltak utalva. A kamara futárjai 120 forint fizetést s egy forint ötven krajczár ujévi ajándékot, kapusa 60 frtot, kályha-fütője 50 frt fizetést kapott, e két utóbbi kétségkívül természetbeli lakással.

A városi tisztségek betöltésénél a század legnagyobb részében az a plutocraticus elv uralkodott, hogy a legtöbbször állásba, ha nem éppen a leggazdagabb, de mindenesetre vagyonos polgárok választassanak, kik nincsenek a fizetésre utalva, s nem a közönség terhén élösködnek. Ez eszmét Lőcse városa egy fontos alkalommal, midőn arról volt szó, hogy a catholikusok egyenjogosítása szempontjából vidéki nemes urak választassanak a tanácsba, határozottan hangsúlyozta. Állandó fizetés czimén a városi hatóság főbbjei valóban igen csekély összeget huztak. Így például Lőcsén a főbirónak csupán 12 frt, némely tanácsnoknak csak 3 frt évi rendes fizetése volt. E helyett azonban mindegyik különböző mellékjövedelemben részesült, mely tekintélyes összeget képviselt. 1671-ben a polgárság jónak látta a mellékjövedelmeket a városi pénztár javára lefoglalni s helyettök nagyobb állandó fizetést juttatni a tisztviselőknek. A biró fizetése évi 400 frtban, a tanácsnokoké szolgálati idejük szerint 300—180 frtban állapított meg. A biró egy nagy hordó bort s negyven, minden tanácsnok husz-husz köből árpát is kapott. Minthogy a városi jegyző nem a gazdagok sorából került ki s általában minden idejét a közügynek szentelte, az ő állandó fizetése mindig nagyobb volt. Egy ideig 65 frtot, később 80 frtot huzott; e mellett 28 köből árpát, 4 köből buzát, 25 szekér fát és szabad lakást kapott,¹⁾ miből tisztességesen megélhetett.

¹⁾ Demkó K. Lőcsei áll. főreált. Értesítő 1880—1.

A fizetésre utalt osztályok sorába tartoztak a tanárok és tanítók. Helyzetük nagyon különböző volt a szerint, a mint városban vagy falun működtek. Az iskola még határozottan egyházi jellegű levén mindenütt, ottan is, hol városi költségen tartatott fenn, a tanítói kar a pap irányában alárendelt, függési viszonyban állt,¹⁾ mi anyagi helyzetében is kifejezést nyert. Igen sok helyen a pap adott kosztot a tanítónak s a hol a pap tisztességesen meg tudott élni, ott a tanító sem éhezett. Ez azonban csak nagyobb helyeken, főleg városokban történt. Kűnn a vidéken, hol maga a lelkész folyton nélkülözéssel küzdött, a tanító helyzete még szánalmasabbá vált. Noha egészen szolgálai teendőkre vállalkozott, volt egyházi, kántor, harangozó, évi fizetése még ott is, hol megkapta, alig menthette meg az éhenhalástól.

Kedvezőbb volt helyzete nagyobb eklézsiákban, főleg a városokban. De itt is — kivéve a tanárokat a főbb iskoláknál — némileg szolgaszámba ment. Így például Bélán, hol már nagyobb latin iskola volt, a három tanító — közülök a rector külföldi egyetemet végzett ember — a lelkésztől huzta fizetését, miért azután személyes szolgálatot kellett a papnál tennie, sőt az egyik, a kántor az asztalnál szokott felszolgálni. Ünnepestes alkalmakkor ezért épen úgy, mint a szakácsné s a cselédség, a tanítók is borravalót kaptak. 1674-ben, midőn Béla városát erőszakosan catholisálták, az iskolaigazgató fizetését gabonában a lakosságra vetették ki. Begyűlt összesen 224 köből gabona, melynek köble 96 dénárba számittatott. E jövedelemből fizette az igazgató a többi tanszemélyzetet; a kántornak 12, a harangozónak 7, összesen 35 frtot fizetett el.²⁾

¹⁾ Ezt a függési viszonyt a prot. zsinatok ismételve és igen határozott alakban mondták ki. Kiss Áron: Zsinati végzések a XVI. században.

²⁾ Weber: Monographie von Béla.

Kielégítőbben alakultak a tanárok anyagi viszonyai a nagyobb városok főgymnasiumaiban s más főiskolákon. Kőrmöczbányán¹⁾ az igazgató heti 3 frtot, nagy temetés után 60 drt, lakást, fát kapott s némi mellékjövédelmet is huzott. A helyettes igazgató heti 2 frtot, lakást, failletmény fejében 5 frtot kapott. De már a többi tanítók fizetése ily helyeken is bizonytalan maradt s sokszor nem volt állandóan megszabva. A hol a város szabad lakást nem adott nekik, ott 3—5 frt lakbérilletéssel kárpótolta őket. Egészben a tanári és tanítói állás javadalmazása csak a felsőbb állásokban mondható olyannak, mely a tisztességes megélhetést biztosította. A segédszemélyzet akkor még nehezebb viszonyok közt élt, mint ma.

A harminczad hivataloknál több száz ember nyert alkalmazást, mint tisztviselő vagy szolga szintén szabályszerű évi fizetéssel, mely az illető hivatal jelentőségéhez, pénzforgalmához képest különböző volt. Minden önálló harminczadnál legalább két tiszt alkalmaztatott; a harminczados s az ellenőr. Mindegyik személyes járandóságot s 3—4 lóra tartási költséget kapott s bizonyos esetekben uti-költséget is felszámíthatott. A legnagyobb fizetést a pozsonyi főharminczados huzta; illetménye meghaladta a 600 frtot. Ezután következett a sopronyi 300, a szempezi, nagyszombati és nógrádi 240, a győri 225 frt fizetéssel. A többieké 225—150 frt közt váltakozott a középnagyságu hivataloknál, míg a legkisebb állomásokon lévők csak 125—120 frt fizetést huztak. Az ellenőr fizetése mindenütt csekélyebb volt, mint a harminczadosé s 100—200 frt közt mozgott. De az élelmi cikkek árához mérten ily fizetés is biztosította a megélhetést. E hivatalnokok a kincstár örökös pénzhíányát sem érezték úgy, mint például a katonák. A befolyó harminczadból először saját

¹⁾ A kőrmöczbányai főreal. Ért. 1880—1.

járulékukat vonták le s csak a maradékot szolgáltatták át a kamarának. Annyi pedig a legcsekélyebb harminczadnál is befolyt egy esztendőben, mennyit a tisztviselők fizetése kitett.

Körülbelül megfelelt a harminczadosok fizetésének a postamesterek illetménye. Itt is az állomás jelentősége s a kötelezettség, hány lovat kell tartani, alkotott különböző kategoriákat. A pozsonyi főpostamester évi illetménye 528 frtot tett. A ki öt lovat tartott, évi 249.60, a ki hármat, 153.60, a ki kettőt, az 96 frtot kapott, mely három havi részletekben fizettetett. Azon fizetésekkel szemben, melyeket akkor a sokkal terhesebb és veszélyesebb katonai állásokban működő magyar honlakosok — a császári katonatiszteket jobban fizették — huztak, ez összeg kielégítőnek mondható. Így például a veszprémi várkapitány csak havi ötven forint fizetést, a közönséges katonák csak 3—4 forint havi zsoldot kaptak s azt is a legrendetlenebbül.

A főurak udvarában s gazdaságában szintén igen sok ember vállalt szolgálatot. A kisebb, sőt középbirtokos nemes készségesen beállt mint jószágigazgató, jogi tanácsos, „főember szolgál“, komornik valamelyik mágnáshoz. Egy-egy főbb magánhivatalnok fizetése igen jelentékeny összegre ment. Fő ember szolgájának Péchy Györgynek, özvegy Széchy Györgyné — Homonnay Mária 200 frtot, negyven kassai köből buzát, harminczöt köből zabot adott évenként s ha udvarában volt, szabad asztalt, neki és inasának. Midőn Szenderei János, mint „szolga“ Thököly István grófhoz szegődött, lakást, évi husz forint készpénzt, hat fajlandist, az étkefogókkal szabad asztalt s egy paripa számára ellátást kapott. Később a számtartói tisztet is elvállalta. Ekkor fizetése negyven forintra emeltetett s neje is szabad asztalt kapott az uraságnál. Gróf Nádasdy Ferencz csejthei jószágán rendes ügyvédjének, Hidvéghy

Ferencznek készpénzben 75 frtot, harminczkét köből gabonát és ugyanannyi zabot, tiz urna bort s két ártányt fizetett évenként. Ugyanott a major-gazda készpénzt tiz frtot, dolmányra és nadrágra 9 rőf morvai posztót, 1 pár sarut, 1 czipellőt, 1 süveget; felesége szoknyára való morvai posztót 8, fedelére valót 1, zsidó vásznat 3 rőföt s egy pár uj sarut; a szolgálóleány 1 frtot, 8 rőf posztót, egy pár uj sarut, 3 rőf zsidó vásznat kapott. A tehén-pásztornak évenként 5 frt fizetés, csuhára és nadrágra 12 rőf szőrposztó, 8 pár bocskor és egy süveg; a disznó-pásztornak készpénz 6 frt, (a mellette lévő gyerekek 1 frt 25 dr.) 21 rőf szőrposztó, s 14 pár bocskor járt. Mindnyájan megfelelő mennyiségű gabonát, lencsét, borsót és sőt is kaptak. Midőn a kamara 1678-ban Jobbágy Istvánt monoki gondviselővé nevezte ki, 25 magyar forint készpénzt, 12 köből buzát, 2 pár csizmát, és egy átalag bort adott neki évi fizetésül. Ugyanakkor Horváth János monoki vinczellér, ki ő Felsége fiscalis javaira felügyelt, évenként 6 frtot, hat köből buzát s egy pár sarut kapott s egyszersmind elengedték három tallérnyi évi adóját.¹⁾

E kissé száraznak látszó adattömeg érthetően megmondja, hogy a társadalom némely rétegei kétszáz évvel ezelőtt a megélhetés minő eszközeivel rendelkeztek s mennyire voltak az élet gondjai ellen biztosítva. Régi igazság, hogy a teherrel, a fáradsággal a javadalom ritkán áll megfelelő arányban. Mig a főbb tisztségek viselői — rendszeren magok is vagyonos emberek — ugyszólván busás fizetést huztak, addig az alantas hivatalnok vagy szolga főleg készpénzt, vajmi keveset látott. Ma szorgalmával bármelyik gyári munkás nagyobb készpénz jövedelmet biz-

¹⁾ Az itt közlöttek kiadatlan okmányokból vétettek. Ide vágó anyag eddig csak a Tört. Társ. 1881. év folyamában — 1626-ból — s Erdélyt illetőleg Thallóczy Lajos: I. Apafy Mihály és udvara tanulmányában van közzétéve.

tosíthat magának, mint egykor olyan ember, ki ha nem is rangban előkelő, de mindenesetre számottevő hatáskörben működött.

II.

Harczias idők nemcsak jogbiztonságot, védelmet nem nyújtanak a munkás osztályoknak, de a munka iránti tiszteletet sem ismerik. A vitézi mesterség mellett bármely egyéb foglalkozás háttérbe szorul s elveszti igazi értékét, mert a katona s mindenki, aki kardot visel, megvetéssel tekint le arra, aki dolgozik. E kicsinylésért, melyet az uralkodó elemek részéről tapasztaltak, a munkás osztályok egyes rétegei a saját körükben kerestek kárpótlást. Visszahúzódtak városaikba, czéheikbe s teremtetek egy külön világot, melyben oltalmat, tiszteletet, tekintélyt és hatalmat szereztek. Kicsiny világ volt ez, de azokat, kik benne éltek, kielégíthette, mert a becsületes munkának erkölcsileg elismerést, anyagilag sikert biztosított. Ellenben a munkás osztályok azon része, mely hivatásánál fogva kiszorult a mezőre, ki lőn szolgáltatva mindenféle zivatarnak. A földműves nép a nehéz idők járásának összes erkölcsi, anyagi és politikai visszahatásait érezte s helyzete minden nyomorusága kifejezést nyert munkájában, munkája gyümölcseiben is. Mindenkitől lenézve, mindenkinek áldozatul dobva dolgozni sem igyekezett, legalább nem többet, mint mennyi a megélhetéshez mulhatatlanul megkívántató minimumképen szükséges s nem jobban, mint a mennyi elég volt arra, hogy a reá rótt kötelezettségeknek látszólag megfeleljen. A jobbágy- vagy rab-szolga-munka belső értéke mindig aránytalanul elmaradt a fizetett napszámos, a szabad ember munkája mögött. De ama korban, midőn annyi országos csapás járult hozzá, hogy az emberből kiirtsa a jövővel való törődést, a

szorgalom és takarékoság ösztönét, az ilyen munka minősége természetesen a legalantibb színvonalra süllyedhetett. Tétlennek, dologtalannak, lomhának mondják az egykoruak a magyar földművest, aki maga semmit sem akar dolgozni s ha ökre, lova mosni, főzni, aratni, halászni tudna, mindezt is velők végeztetné, maga pedig hasra fekve sütkéreznék a napon. Ez a vád azonban nem igaz; a közviszonyok demoralizálták a magyar parasztot. Nem dolgozott, mert nem látta hasznát munkájának. De mihelyt az állam némi jogvédelmet birt neki nyújtani, a parasztban újra föléledt a munkakedv, mely nem halt ki belőle egészen soha.

De a török uralom idején hiányzott e jogvédelem, minek folytán a földművelés elijesztő módon hanyatlásnak indult. Eltérők a nézetek az iránt, felfergődött-e már Magyarország a mohácsi vész előtt a baromtenyésztő országok alacsony polgárosodási és gazdasági állapotából a felsőbb culturfokon álló földműves államok közé. De ha az ország egészére nézve ez kétes lehet, a haza némely vidékeiről bizonyos, hogy a nagy haladást jelző átmenetet megtették. Különösen a dunántuli megyékben, a régi római műveltség e színhelyén lakott nemzeti királyaink korában tulnyomóan földműves nép s a néhol nagyszerűen kifejlődött vízvédelmi rendszer a mezőgazdaság fejlődött stádiumára vall. Az ugynevezett Kis Magyar Alföld, az a termékeny medencze, mely Győr, Mosony, Soprony, Pozsony, Nyitra megyékben terül el, főleg dunántuli részét illetőleg kitünően keresztül vitt és gondozott gát- és csatorna-rendszerrel birt, mely lehetővé tette, hogy mentében virágzó gazdasági élet fejlődjék. De a XVI. század csapásai ezt a rendszert is romba döntötték. A vizek nélkülözvén a gondozást, újra elfajultak, mit elősegített az, hogy stratégiai tekintetekből vagy várak védelmére némely folyónak új irányt adtak, vagy új ágakat hasítottak ki belőle. Ennek folytán a jólét helyét ismét az inség foglalta el s

amit a lakosok munkájának termékeiből a török vagy a német meghagyott, azt az árvizek semmisítették meg. Az egész vidék, de különösen a Hanság roppant arányban elmocsárosodott s a sok törvény, mely e baj ellen hozatott, papíron maradt, mert a pénzhiány s a törökvész miatt a néha megkezdett munkálatokat sem lehetett folytatni.

Zala, Somogy, Tolna, Baranyamegyék elnéptelenedése szükségképen maga után vonta a gazdasági életnek a legkezdetleesebb színvonalra való visszaesését. E megyék azon részeiben, melyek török uralom alatt álltak vagy rombolásainak közvetlenül ki voltak téve, ember is alig élt, ki a földet megművelje. Mértföldnyi területen nem akadt falu, sőt fa sem; a talajt fű borította, mely embernyi magasságra nőtt s kitűnő táplálékul szolgált a marhának. A kevés nép, mely e vidéken tengődött, csakugyan főleg pásztor emberből állt, nádkunyhóban lakott s baromtenyésztést űzött. Veszély idején a marhát másfelé lehetett hajtani, biztonságba lehetett helyezni, csöndesebb időkben pedig el lehetett adni, mert a marha kiszállítása könnyebben volt eszközölhető, mint a nyers terményeké s így akkor is a legfontosabb kiviteli és kereskedelmi cikkek közé tartozott. A dunántúli országrész tehát bebizonyíthatólag visszahanyatlott a török uralom folytán a gazdasági fejlődés felsőbb fokáról olyanba, melyből a nép intelligentiája és szorgalma és a közviszonyok kedvezőbb alakulata mellett századokkal előbb szerencsésen kivergődött.

Kevésbé mostohán alakult a mezőgazdaság ama területen, mely a törökök közvetlen támadásaitól mentve volt. Ismételve említik ezt a külföldi utasok s Brownnak és Simplicissimusnak egyaránt szemébe ötlött az óriási különbség a török és nem török Magyarország gazdasági állapotai között. Különösen a Szépeesség, melynek kisebb helységeiben a mezőgazdaság a lencszövény és állattenyésztés-

tés mellett jelentékeny tényezővé emelkedett, élt kielégítő anyagi viszonyokban. Csakhogy a földművelés hazája nem a hegyvidék. Magyarországon mindenütt folytatnak ugyan mezőgazdaságot, de ennek igazi otthona mégis a síkság, a nagy róna, nemcsak a magyarság, hanem Európa e dus éléstára. A felföld hegy-völgyei, erdei és zordonabb éghajlata a lakosság minden erőlködése daczára szoros korlátokat huznak a földművelésnek, mely világszerte megszokott állani a hegység és az erdővidék alján. Már pedig az a kiterjedt föld, az a kifogyhatatlan termékenységű, csaknem kétezer négyszög mértföldnyi terület, mely a hegységen innen esik, többé-kevésbé, de mindenesetre olyan mértékben, hogy a talaj okszerű és szabályos művelését lehetetlenné tette, török uralom alá került. E tény azután még a rónára is rányomta sajátzerű bélyegét, a vadon pusztaság jellegét. Az emberek akkor, mint egy német író¹⁾ mondja, nem azért lakták e gazdag talajt, hogy termését szedjék, hanem azért, hogy vérrökkel kövéritsék.

Egyhangunak tartották az alföldi rónát, míg Petőfi lánglelke föl nem tárta, dalba nem öntötte csodálatos szépségeit. De aki ma nem a költő, hanem a gazda megfigyelő szemével járja be, azt is elbűvölhetik az emberi tevékenység és szorgalom mindenütt jelentkező nyomai. Zöldelő fák hosszú sora szegélyezi a tagosított birtokrészeket; fehérülő tanyák, gazdasági épületek, és nagy telepek tarkítják a tájat, munka idején ezer meg ezer dolgos kéz gondozza, szedi össze a természet bőkezűségének gyümölcsét, mindenfelől a hasznos házi állatok zaja hangzik, a távolból a falvak házai látszanak s innen is, onnan is templomok kimagasló tornyai üdvözlik a vándort. Kétszáz évvel ezelőtt a róna arculata nem hasonlított a mostanihoz. Inkább

¹⁾ Ditz. Ung. Landwirthschaft.

az amerikai prairie, az ősvadon benyomását tette. Fa nem volt sehol, mértföldekre nem találkozott falu s az is lehetőleg elrejtőzött, hogy észre ne vegyék lételét. Csak itt-ott látszott valami szegényes tanya vagy egy magányos juhakol. Simplicissimus bejárta e vidéket, a Hortobágyot és környékét, midőn erdélyi területre utazott. Itt kezdődik a pusztaság, mondja, hol öt napi járásra nem találni falut s az utas éjjel-nappal szabad ég alatt kénytelen maradni. Egy-két ember nem is mert e pusztaságon átutazni, hanem bevárta, míg nagyobb számmal társai akadnak. Egész karavánok, néha ötven szekérrel gyűltek össze, mint az afrikai sivatagban, hogy a veszélyes utat együtt tegyék meg. Éjjelre sátort ütöttek, mindenki feje alá rejtette kardját, hogy szükség esetén nyomban kéznél legyen. Kis és közép nagyságú sasok, darvak szárnyaltak a levegőben vakmerően közeledve az emberhez, mintha rá akarnának támadni, amit sokszor meg is tettek. A fű mindenütt oly nagyra nőtt, hogy a lovas embernek csaknem válláig ért s a kocsi és ló el is tűnt benne, valamint a sok ökörcsorda és gyulya, melyek télen-nyáron itt legeltek. Itt hizlalták a temérdek sertést is, főleg ősznek évadján, mikor tele volt kondával a róna. De nemcsak ezzel, hanem mindenféle kigyóval, vízi madárral, mert helyenkint nagy tócsák, posványok terültek el, melyekben bőségesen tenyészett a vad. Ide menekült az emberi társadalom elzúllott része is. Itt huzódtak meg a haramiák, prédára leső törökök, vagy martalócok, kik emberrablásból éltek s az elrablott embereket rabszolgaságra eladták. Ilyen volt az alföld képe általában, habár Pesttől Szegedig kissé türethetőbbé alakult a helyzet. De a nyuzó-fosztó katonák miatt egyes városok ott sem művelhették távolabb eső földjeiket s csupán a kertek alatti kis területre kellett szoritkozniok.

A barbárság állapotába hanyatlott tehát vissza az

ország legáldottabb, legtermékenyebb része az ozmán uralom idején s a földművelés siralmas állapotáról épen egy török vitéz tesz tanubizonyságot. Megérdemli, hogy neve fennmaradjon, mert kevés olyan bölcs és felvilágosult ember volt hitfelei közt, mint ő. Ogler bégnek hívták, három világrészt bejárt s ottan szerzett tapasztalatait hirdette a magyaroknak. Azt tanácsolja nekik, hozzanak olyan törvényt, hogy a nép a földet jobban megművelje, különben tönkre jut az ország. Aki hazája földjét műveli, az erős lesz s nem vész el s ha minden magyar tíz köből búzát termelne, minden magyarban két vitéz sziv lakoznék. Most azonban — mondja — minden ilyen magyarra ezer korcs esik s az ő rosszaságokért segíti az isten az ozmant. A nemeslelkű török hasonló hévvel hirdette a befásítás szükségét. Keresztény foglyait szabadon ereszté, ha megígérték, hogy mindegyikük harmincz fát ültet s kétszer tíz köből rozsot termel. Jobbágyaitól azt követelte, hogy az egy forint adó fejében, melylyel neki tartoztak, egy-egy fát ültessenek. Rendeljék el ezt a magyarok is; ők azonban — állítja — oly istentelenek, hogy még az ültetett fát is kivágják, noha ezzel nem az ellenségnek, hanem saját hazájoknak okoznak kárt. Felemlíti, hogy sem ő, sem más török nem fogja egyik magyar szomszédját háborgatni, ki kétszer ötven fát és kétszer tíz köből rozsot szokott termelni, mert az ilyen ember sohasem lehet gonosz ember.¹⁾ Az sem lehet gonosz ember, ki ily nemesen gondolkodott s oly helyesen fogta fel a földművelés nagy erkölcsi és anyagi jelentőségét. De buzditása megtört a viszonyok ellenállhatatlan hatalmán s csak azt mutatja, hogy a mezőgazdaság kétségbeeső állapota az emberségesebb török földesurak figyelmét is magára vonta.

¹⁾ Ogler bég levele Kiss István solymosi kapitányhoz. Böhm Délmagy. Tört. I.

A föld buja termékenysége, kimerithetlen productivitása azonban rendes években fedezte a lakosság táplálék szükségletét, ámbár a földművelés, ahol megmaradt, ott is kezdetleges módon folyt. Csűr, gazdasági épület még a nagyobb birtokosok jószágain sem mindenütt akadt. Asztagba rakták a termést s szabadon kitették az időjárás minden viszontagságának. A cséplés négy—hat lóval, vagy ökörrel folyt; sok mag maradt a kalászban s munka közben a marha is folytonosan evett. A gabonát nem magtárakban, hanem a földbe ásott vermekben helyezték el. Már akkor szokásban volt, hogy az aratás előtt a felföldről tömegesen levándoroltak a munkások az alföldre; néha ötven tót, vagy rusnyák munkás volt egy csoportban s negyed-, ötöd-, hatod-, hetedrészért végezte az aratást és cséplést. A vetett terület azon részét, hol a gabona ritka volt, vagy rosszul sikerült, le sem aratták, hanem rábocsátották a marhát. Ez is arra vall, hogy a gabona csekély csere-értéket képviselt s a földműves nem is akart belőle többet, mint a mennyi épen elég volt, hogy vetőmagja és annyi készlete maradjon, mennyiből a jövő termésig megélhet. Mint kereskedelmi cikk a magyar gabna csak mellékszerepet játszott s mint kiviteli áru egyáltalán nem jött szóba. A szállítás nehézsége folytán még az ország egyes részei termékeinek kicserélése is igen szerény mérvben történhetett. Odafenn Árvában, Liptóban zabkenyérrel éltek az emberek, habár Nyitrában kitünő buza termett és a kenyér rendkívül olcsó volt. Eleget csufolták már akkor tótjainkat, hogy a lovak majd bepanaszolják őket az ur istennél, mert eleszik előlük a zabot.¹⁾ De ez nem rajtok mult; bizonyára szivesebben ették volna a pompás madárlátta buzakenyeret, ha a közlekedési viszonyok és anyagi helyzetök lehetővé tette

¹⁾ Simplicissimus s a tótokra írt gunyversek Thalynál.

volna a jó alföldi buza beszerzését. De még nagy szükség esetén sem igen volt hozzá módjuk s megtörtént, hogy az ország egyik részén inség, éh-halál uralkodott, mikor másik részét dus terméssel ajándékozta meg a gondviselés.

Az egyetlen vevő, ki a gabonát időnkint nagyban szokta összevásárolni, maga az állam volt. Ez rendesen olyankor történt, midőn háborura készült s a várakban elhelyezett vagy a mezőben táborozó armada számára élelmi készlet-ről kellett gondoskodni. Béke idején a terménybeli adó vagy a dézsma és negyedjövedelem fedezte e szükségletet s ha nem fedezte, ha nem folyt be rendesen, akkor sem sokat vásárolt a kincstár. Legfőlebb éhezhettek a katonák. De mikor hadi veszély állt kilátásban, a bécsi kormány nem vehette ily könnyedén a dolgot.¹⁾ Ilyenkor a pozsonyi kamara kiküldötte megbizottait ama vidékre, hol bővebben termett a gabona s nyakra-főre összevásárolta a készleteket. Néha idő sem volt a megrostálásra s a gabonát csak úgy porosan, amint a veremből kikerült, vitték a vizi- és szárazmalmokba, ott sebtiben megőrölték, hordóba rakták s úgy szállítottak rendeltetése helyére, hol profunttá sütötték. Az eladók mindig a nagybirtoku főurak, főpapok és nemesek voltak, kiknek vermeiben ezer és ezer mérő buza vagy rozs volt felhalmozva, kik azonban csak készpénz-fizetés mellett szokták vermeiket megnyitni. Parasztoktól a kincstár nem vásárolt; ha a parasztnak néhány mérő fölöslege maradt, az rendesen a helyi fogyasztás szükségleteire kelt el.

Sok olyan terméket, mely ma milliókkal gyarapítja a nemzeti vagyont s egész vidékek főkereseti forrását alkotja, kétszáz évvel ezelőtt egyáltalán nem ismert a magyar mezőgazdaság. Buza, kétszeres, rozs, árpa, zab,

¹⁾ Az 1663-ki háboru alkalmával tett jelentékeny ilyen gabnavásárlásról számos levél maradt fenn. Orsz. Lev. a kamarához int. levelek 1660—69. A. csomó.

komló képezték a tömeges termesztés főbb tárgyait. A burgonya, dohány, repcze, kukoricza, czukorrépa s sok más, ma nagyértékű földművelési termék, ha nem is mondható egészen ismeretlennek, legalább a királyi Magyarország gazdálkodásában még nem emelkedett számbavehető fontosságra. A tengerit, a török buzát a XVII. században már termesztették a magyar korona mai területén, de főleg a török alatti déli vidéken s Erdélyben. Királyi földön azonban sem az urbéri összeírások, sem ama kor gazdasági művei nem említik, kétségtelen bizonyítékául annak, hogy termelése a királyi megyékben még sehol sem öltött nagyobb arányokat. A „repcezen“ szintén nem volt ismeretlen, tenyésztett vadon és a kertekben. Az utóbbit zölden salátához használták, magvával pedig mustármag gyanánt éltek.¹⁾ A burgonya, vagy mint akkor nevezték földi alma szintén kizárólag kerti vetemény volt

mint a kor gazdasági írója Lippay János mondja, „egyéb hasznát nem vehetni, hanem az ételben főzik mind hussal, hallal s magánosan, mint a cauli-rapit.“ Ma ez akkor kevésbé használhatónak tartott növényből valami harmincz millió métermázsát termel az ország s minden egyes lakosára körülbelül két egész métermázsa esik az évi productióból. Egyébiránt a krumplitermelés nem csupán nálunk, hanem Európaszerte mindenütt csak a XVIII. században terjedt s főleg e század utolsó évtizedeiben lett általánossá hazánkban.

A dohány, az ország gazdasági jövedelmeinek egyik legdusabb forrása szintén csak Buda visszafoglalása után kezdett nagyobb mérvben termesztetni, sőt mint nemzetközi kereskedelmi és kiviteli cikk csupán az angol-amerikai szabadságharcz óta játszik kiváló szerepet. De ismerték és termelték már a török időkben, melynek utolsó évtize-

¹⁾ Lippay János Posoni Kert. II.

deiben a dohányzás ugyszólván már nemzeti szokássá vált. A termelés azonban, főleg királyi területen igen jelentéktelen lehetett. Lippay egyik gazdasági könyvében¹⁾ említi, hogy „tabákát“ Boldog-Asszony nap tájban kell vetni s hasznavehetőségéről csak annyit tud, hogy „igen jó mind a levele, mind a kifacsart leve és a levelének megtört pora is a sebekre.“ Inkább gyógyfűként említi tehát, noha a pipázás, és burnótozás már javában folyt a társadalom minden rétegében s az új szokás ellen ép oly hasztalan, mint a külföldön indítottak irtó háborút az államhatalom — Erdélyben — valamint a különböző egyházak ott is, nálunk is. A dohányzás keletről hatolt át Magyarországra s a török pasák már a XVI. században ajándékoztak egy-egy pipát főurainknak, kik azonban ritkaságaik közé helyezték el, mert nem tudtak vele mit csinálni. Ugyanily helyzetben volt még Bethlen Gábor fejedelem, ki 1614-ben kapott egy pipát ajándékba. Utóbb azonban rohamosan terjedt a dohányzás s a század hetvenes éveiből származik a „nagy pipáju, kevés dohányu“ ismeretes mondás. Különösen a katonák dohányoztak általában s a jászok 1671-ik panaszlevelökben²⁾ fölemlítik, hogy a dohány nem fogy ki a végbeliek szájából s a hol megjelennek, mindenütt dohányt kívánnak a lakosoktól, kik, mint e panasz sejteti, nem termelték, hanem pénzen voltak kénytelenek azt megvásárolni a zsaroló katonák számára. Az urak körében szintén nagyon elterjedt a szokás s mint sok régi leltár mutatja, mindenütt volt dohányos zacskó, némelyik igen diszes; voltak továbbá pipák, pipaszárak, s a hozzá való ezüst eszközök. Az egyház főleg papjait és tanítóit igyekezett e szenvedélytől visszatartóztatni s a többek közt a sáros-zempléni ev. esperesség 1683-ban

¹⁾ Calendarium Oeconomicum 1662.

²⁾ Gyárfás IV. 333.

kimondotta, hogy amely pap dohányzik, az két, a tanító pedig egy arany birságot fizet. Erdélyben maga az állam tett szigorú intézkedéseket a pipázás és burnótozás, sőt általában a dohány-behozatal és termelés ellen. Apafy Mihály fejedelemnek e téren magának is kellemetlen tapasztalatai voltak. Mikor az 1663-ki háboruban az érsekújvári török táborban járt, az erős és szokatlan finom török dohánytól súlyosan megbetegedett. „Ekkor a fejedelem nagyot monda rula — írja egyik utitársa,¹⁾ — hogy a tabákfüst szírást eltávoztatná, melylyel az előtt élt vala; de itt ártalmas voltát megtapasztalván, megutálá s másoktól is tiltá.“ Csakugyan megtartotta fogadását. Eltiltotta Erdélybe a dohánybehozatalt, mely sok pénzt visz ki az országból s megtiltotta nemesnek és parasztnak egyaránt a dohányzást. A tilalom ellen vétő nemes ötven, a paraszt hat forint birságot fizetett. De mint mindenütt, a Királyhágón tuli fejedelemségben is hatástalan maradt az, sőt a behozatal eltiltása lendületet adott a belföldi productionnak. Noha 1683-ban a „káros és veszélyes“ növény termesztését az illető földbirtok lefoglalásának és elvesztésének terhe alatt megtiltották, a dohánytermelésnek s a dohányzásnak nem lehetett többé gátat emelni.

A bécsi kormány ezt idejében belátta s az emberek dohányzási hajlamait nem czéltalan tilalmakkal korlátozni, hanem inkább pénzügyileg értékesíteni törekedett. Ausztriában már 1670 óta létezett a dohány-monopolium, habár a mostanitól elütő kezdetleges formában; de valami hasznót mindenesetre hozott az államnak. E financz-politikai irány a magyar törvényhozásra is visszahatott s ez okozta, hogy a dohányzás és dohánytermesztés ellen állami törvényünk nincs, sőt a kincstár már azon időben annyira számba vette e szokást és elterjedését, hogy a várakban

¹⁾ Dagon ledülése. 1670-ki munka. Bevezetés.

állomásozó katonaság részére más szükségletekkel együtt dohányról sem feledkezett meg gondoskodni.

A földműveléssel karöltve haladt a kerti vetemények, gyümölcs és szőlő termelése. E téren a XVII. században a sürűbb érintkezés folytán, mely az előrehaladott nyugat és hazánk közt fejlődött, figyelemre méltó haladás észlelhető. Számos hasznos növény, főleg vetemény azon időben honosodott meg nálunk. Ilyen a zeller, melyről azt mondja Lippay, hogy „ezt a füvet és gyökeret úgy kell neveznünk, amint a a németek nevezik, mivel nem régen¹⁾ származott Magyarországra s még ez ideig más nevét nem találták“. Ilyen a Cauli fioli (karfiol), a Cauli rapi (kalarábé), rapo Cauli (egy répafaj), melyek „nem régen származtak be országunkba“; sőt a karfiol-magot a meghonosítás után jó ideig külföldről szerezték be, mert „még föl sem találták a módját, miképen itt a mi országunkban jó magot hozhasson.“ Ilyen a vörös retek, — a fekete termett nálunk is, sőt kedvencz eledel vala, melyet nem csupán sóval, de lépes mézzel is ettek, — a paszuly egyes fajtái s sok más hasznos vetemény, melyek ma általánosan termeltetnek az országban s nagyban hozzájárulnak a lakosság élelmezéséhez valamint jövedelme gyarapításához. Meghonosításuk Német- és Olaszországból nagyrészt Lippay György esztergomi érsek érdeme, kinek Pozsonyban országos hírű veteményes-, gyümölcsös- és virágos kertje volt, melyről ritka becsü három kötetes s a gazdasági ismeretek népszerűsítését célzó munkát irt Lippay János jezsuita atya, a kert gondviselője. Gazdasági életünk történetében a két Lippay kegyeletes megemlékezést érdemel, mert az egyiknek kertjéből, s a másiknak könyve segélyével terjedtek el az újonnan meghonosított vetemények országszerte, előbb az urak, azután a parasztok kertjeibe.

¹⁾ Lippay Posoni K. második kötete 1664-ben jelent meg.

A kertészet, mely a lakott helyek, városok, várak, helységek közelében sokszor a védett helyeken belől huzhatta meg magát, egészben véve, magasabb színvonalon állt, mint a tulajdonképeni földművelés, noha nemzetgazdasági jelentőség tekintetében nem vetélkedhetett vele. A vetemények közül a legáltalánosabban elterjedt a káposzta, a közönséges és az olasz s más fajta is. „A káposzta, írja Lippay, a magyaroknál oly közönséges palánta, hogy a szegény ember alig élhet nélküle, sőt a savanyított káposztát még az eleinktől maradt névvel Magyarország czimerének szoktuk nevezni.“ Épen úgy el volt terjedve a dinnye, de több fajta csak azon időtájt honosodott meg. Ebéd után ették más gyümölcs előtt az uraknál, a község pedig amikor kaphatta. De ez a mindenütt termelt dinnye akkor nem a görög, hanem a sárga dinnye volt. Ismerték a görög dinnyét is, de azt mondták róla, hogy nem oly kedves-édes, mint a másik. Főleg a fehér bélű volt elterjedve, a vörös bélű kevésbé fordult elő. Mint ritkaságot jegyzi föl Lippay, hogy egy nevezetes dinnyés gazdasszony oly öreg — sárga — dinnyét nevelt, mint az öreg fehér tökök s oly görözdések voltak, bélök oly temérdek volt, hogy alig érte ember által a késsel és csak igen kevés magvok volt, de későre érte nek meg.

A gyümölcsstenyésztés szintén szép lendületet vett, főleg a háboruktól távolabb eső vidékeken. Fenn a hegyek közt „azokban a hosszú falukban“, Turóczban, Trencsénben, Szepesben, valamint a Tisza mellett, a Bodroghözben, a Szamosközben sok volt a gyümölcsfa s néhol nemcsak kertekben, hanem az erdőben és mezőn¹⁾ nagy mennyiségben tenyésztetett. Legelterjedtebb volt az alma, körte és szilva, melyek számtalan fajtát ismerték; némely faj ellen-

¹⁾ Fröhlich: Cinosura stb.

ben akkor honosodott meg, mint például egy „főkörtvély“, a Carabella Olaszországból. Ismerték az egrest is, de a tiszta vörös a pozsonyi érseki kertből terjedt el nálunk. A ribizkét akkor Szent-János szőlőcskéjének, vagy tengeri szőlőcskének nevezték s ebből szintén több, nálunk addig ismeretlen faj volt a pozsonyi kertben. A gyümölcs egy részét épen úgy, mint némely kerti veteményt nádmézbe, cukorba vagy mézbe becsinálták s ezt a befőttet nevezték akkor lictariumnak, confectumnak vagy a „mint az együgyű magyarok mondják: confrejtnek.“ Másik részét megaszalták vagy elrakták télire még pedig a Tisza-Szamos vidékén akként, hogy künn a kertben száraz és szellős helyen valami másfél ölnyi széles, négy-öt öl hosszú s az övezőig való mélységű vermet ástak. Ezt alul megrakták szalmával vagy sással, oldalait pedig náddal s megtöltötték tetézve a vermen felül gyümölcsessel, leginkább almával. Azután sással jól befődték, hogy víz bele ne szivárkozzék. Így az alma megmaradt télire s ha a legfelsőbb réteg néha meg is fagyott, azon alul minden frissen megmaradt. A termett gyümölcs azonban csak a helyi szükséglet kielégítésére szolgált. Mint kereskedelmi cikk még nem játszott szerepet s legfőlebb a városok közelében látott belőle némi pénzt a gazdaember. De mint kellemes, szórakozást nyújtó időtöltésnek, a gyümölcsészetnek a társadalom minden rétegében sok kedvelője akadt s urak, polgárok, parasztok szívesen bibelődtek az oltással, nemesítéssel s általában kertészkedéssel.

Tokaj szőlővesszejének nedve ősrégi időktől ismertté tette a magyar bort Európában. De az ország méltán híres volt többi borairól is. Mindnyájok közül királyi fénynyel magaslott ugyan ki a tokaji, de sok más fajta is nagy kedveltségnek örvendett. Török területen leghíresebb volt a verőczei, melyet egész Konstantinápolyig elszállítottak s a szerémségi. A királyi területen a rusztit s más ma is jó hirben álló borokat dicsérik az egykoruak. A

tetes fogyasztás folytán azonban termeltek bort mindenütt, hol a climaticus viszonyok megengedték. A leg-hirnevesebb termelő vidék mégis a Hegyalja maradt s ennek bora lőn ama kor kiviteli kereskedelmének egyik legfontosabb czikke, ámbár a szomszéd országok mindent elkövettek, hogy az exportot egészen vagy nagy mértékben meggátolják. A Hegyalja szőleinek igen tetemes része a Rákóczy-család tulajdonát képezte. De más főrangnak is szereztek ott szőlőt s urak és hölgyek sokszor személyesen elmentek a szüretre, mely vigan, zajosan folyt le. De a Buda visszavétele előtti években ez a vigalom is megszűnt. Több éven át csak katonai fedezet mellett lehetett szüretelni.¹⁾ A híres aszubor készítése a XVII. század elején jött divatba²⁾ s pár évtized múlva általánosan elterjedt. A tokaji s általában a magyar bor Lengyelországon át jutott a világkereskedelembé. Ausztria egészen eltiltotta a magyar bor behozatalát, mi országgyűléseink részéről örökös panaszra adott alkalmat, melyek a monarchia két fele közt a rendes vám lefizetése mellett a teljesen szabad árucserét és kereskedelmi forgalmat hangsúlyozták. De Ausztria még az átvitelt is megtiltotta s Lipót király csak Sopron, Ruszt és Kis-Marton városoknak engedte meg, hogy Ausztrián át Cseh- és Morvaországba évenként valami harmincezer akót szállithassanak.³⁾ Lengyelország felé szintén sokféle akadályllyal járt a kivitel. Nemcsak a súlyos vámok nehezítették. Lengyel alattvalónak be sem volt szabad jönnie hozzánk bort vásárolni s csak az a bor ment ki, amit kereskedőink magok szállítottak lengyel földre, hol sokféle zaklatásnak voltak kitéve. De e kedvezőtlen viszonyok daczára a magyar bor kivitele Lengyel-

¹⁾ Spankau tábornok rendeletei 1673- és 4-ben Zemplén-megyéhez a megye levéltárában.

²⁾ Horváth Mihály kisebb művei III.

³⁾ D'Elvert zur Oest. Finanzgeschichte 224.

ország felé néha jelentékeny volt s az 1637—41. években 62.965 nagy és 131 kis hordó bort vámostak el tizenegy felső-magyarországi harminczadhivatalnál Lengyelország számára.¹⁾ Néha a király egyes főuraknak engedélyt adott bizonyos számú hordó bor vámmentes kiszállítására, mint például gróf Wesselényi nádornak ezerkétszáz hordó borra. A borászat tehát már akkor fontos és jövedelmező közgazdasági tényező volt, s a külkereskedelemben valamint a belső fogyasztásban jelentékeny szerepet játszott. A fogyasztók közé tartozott első sorban maga a lakosság, a török is. A magyar földön élő törökök közt nagyon elterjedt a borivás. Hogy ne sértsék a mohamedán vallás törvényeit, a magyar bort elnevezték sorbetnek.²⁾ Ez főleg a véghelyeken történt, hol a katonaság a vallás dolgában nagyobb szabadságot élvezett. Ellenben a kevésbé exponált területeken a hatóságok szigoron ügyeltek rá, hogy a mohamedán ember bort ne igyék. Elrendelték, hogy keresztény vagy zsidó ne merjen töröknek bort eladni. Minthogy ebből főleg a zsidókra sok baj háramlott, Budán a rabbi egyáltalán megtiltotta hiveinek a borral való kereskedést.³⁾

Ha a dus alföldi róna kövér talaján csak itt-ott termett a buza arany kalásza, annál nagyobb mérveket öltött a marhatenyésztés. A népesség arányához képest a baromtenyésztés terjedelme igen jelentékenynek látszik. Meg volt hozzá minden előfeltétel. Volt műveletlen terület elég, melyen bőven nőtt a tápláló fü, melyen mindenütt volt víz, mert a rónát a folyók, patakok, erek egész hálózata lepte el s itt-amott nagy tavak, posványok is képződtek. A marha megélhetésének kellékei meg voltak tehát

¹⁾ A hivatalos kimutatás Orsz. Lev.

²⁾ Benaglia utirajza. Németül megjelent 1683.

³⁾ Kohn Sámuel: Héber kútfők stb.

bőven s így tenyésztése aránylag könnyen volt eszközölhető. Brown szerint Magyarországból évenként valami százezer ökör hajtattott ki külföldre, részben Velencze, vagy Lengyelország, de nagyobbára Bécs felé, mely már akkor is főleg hussal hazánkból látta el magát. Bécsben volt egy keleti kereskedelmi társaság, mely az osztrák főváros élelmezésére állandó vevője volt a magyarországi marhának. Brown hallotta azt is, hogy hazánknak olyan kimerithetetlen a marhaállománya, hogy Európa nagy részét maga elláthatná hussal.¹⁾ Ez is megerősíti a marhatenyésztés tulsúlyát a földműveléssel szemben.

Különösen a szarvasmarha, bivaly, mely szántásra is használtatott és a magyar fajta, hosszú gyapjas juh tenyésztetett nagy mértékben. Nemesebb juh faj meghonosítására ez időben — 1666 — tett kísérletet Szelepcsényi György esztergomi érsek, de sikertelenül. Nagy mértékben tenyésztették a sertést, nemcsak az alföld egyes pontjain, főleg a Hortobágyon, hanem makkos vidékeken mindenütt, így Munkácson és Horvátországban, honnan évenként sok ezer darabot hajtottak az ország különböző részeibe. Volt továbbá jelentékeny lótenyésztés, ami harczias országban, hol a védelmi rendszernek legfőbb eleme még mindig a lovasság volt, a viszonyokból következett. A magyar lovat kicsinynek, de igen jó lábunak mondják, mely katonai czéloknak kitünően megfelelt. Egy jeles hadvezér, Forgách Simon, a magyar és német katonát összehasonlítva ezt mondja: Valjon (a németnek) lova-e jobb, mely ha huszonnégy óráig nem eszik, dög; a mienk akkor vidámabb. Főuraink szívesen foglalkoztak sporttal; voltak méneseik, sőt magyar nyelven a lótenyésztésbe vágó munka is jelent meg.²⁾ Szerző külföldi tapasztalatait foglalja össze s szám-

¹⁾ Idézett műve 91. lap.

²⁾ Lovak orvosságos szép új könyvecskéje. Lőcse, 1676.

talán „jó receptát“ ad a lovak mindenféle betegsége ellen, melyek közt szerepel az is, ha a ló megbabonáztatik. Ez ellen — írja — élj: Végy perje-füvet; öt levelű füvet, egy-egy lótot porrá törjön; egy lót égetett embertetemet törlet; egy lót a vizparton kivetett fából vakartat. Mind-ezt össze kell vegyíteni, egy itcze boreczetbe tenni s három izben beadni a lónak, melynek serénye alá embercsontot kell kötni. Minek után, mondja a jámbor író, hidd el, hogy meggyógyul.

Az aprómarhatenyésztés szintén fejlődött állapotban volt, noha töméntelen vad, tuzok, fogoly, fáczán s más szárnyas akadt s szolgált a lakosság rendes táplálékának egyik fontos alkateleméül. A baromfi sorában számos külföldi faj, niederlandi farkatlan tyuk, kalkuttai kakas s más efféle szerepelt. Végül említést érdemel a méhészet, a mezőgazdaság e költészete, mint mondani szokták. A méhészet nálunk mindig virágzott s már az 1481: I. t. cz. ősrégi szokásra hivatkozik, midőn a jobbagyoknak a a méhek után fizetett tizedéről szól. De a földműveléssel ez is hanyatlásnak indult a török világban s leginkább az ország nem földmivelő részeire szorítkozott. Főleg Rozsnyó vidékén és Horvátországban termeltek kitűnő mézet és viaszt, mely keresett forgalmi cikk volt, ámbár a cukor általános elterjedése a mézfogyasztást egyre szűkebb határok közé szorította.

A marhatenyésztés főleg a hódolt területen a rónaságon üzetvén, az ottani nagy városok, Debreczen és Kecskemét a marhakereskedésnek is jelentékeny tényezőivé vergődtek föl. Valóban csodálatot kelthet a férfias bátorság, melylyel az alföld munkás magyar népe megküzdött a töméntelen akadálylyal, mely akkor a marhakereskedés útját állotta. Az utak rosszasága, az élelmezés nehézsége, a különböző vám és illeték, melyet fizetni kellett, e nehézségek legcsekélyebb részét tették. Sokkal nagyobb feladat

volt az emberek gonoszságával megbirkózni. Török, magyar, német katonák, zsiványok, harminczadosok egyaránt rabolták, zsarolták a szegény alföldi embert, ki arra vállalkozott, hogy marháját felhajtja Győrbe, Pozsonyba vagy a királyi terület más olyan részeibe, hol vevőre számíthatott. Emberségesebb kamarai tisztok néha magok megbotránkoztak az ilyen zsarolásokon. Pedig ha a marha felhajtása sok bajjal járt, ép oly nehezen ment a vételár szerencsés hazaszállítása. S mégis akadtak elszánt emberek, kik szembeszálltak a sokféle veszélylyel, s fentartották az árucserét az állam legtávolabbi részei közt. Akadtak némelyek, kik egymagok évenként másfél ezer darabnál többet hajtottak Kecskemétről Győrbe.¹⁾ Vakmerő kísérlet volt ez, melyben az illetőnek nemcsak vagyona, hanem élete, személyes szabadsága is kockán forgott s az a debreczeni kupecz, vagy kecskeméti tőzsér, ki ilyesmire vállalkozott, valóban tanusított annyi bátorságot s végzett oly dicséretre méltó munkát, mint azok legtöbbje, kik a véghelyeken vitézkedtek.

A felföld dus érczkincseinek kiaknázására a magyar állam mindig kellő figyelmet fordított. A hazai bányászat a természet adományainak sokfélesége és gazdagsága folytán igen jelentékeny közgazdasági és pénzügyi tényező maradt a török világban is, noha sokban szintén megsínylette a viharos idők járását. A harczias korszakban épen úgy szükség volt a vásra, mint az aranyra, s a különböző érczek ásása buzgón folytattatott. Néhol a kedvezőtlen viszonyok megölték ugyan a bányászatot, mint például Rozsnyón történt, de általában aránylag jobban kiállotta a zord idők hatásait mint a földművelés. Selmecz, Körmöcz, Beszterczebánya vidékén némely ága épen ez időben vett lendületet, mert a bányák kiaknázására a kor technikai haladásai színvona-

¹⁾ A győri harminczados levele 1642-ből. Orsz. Lev.

lán álló gépeket kezdtek alkalmazni. A bányavárosok kamarája évenként valami 300.000 frt tiszta jövedelmet szolgáltatott a császári kincstárnak s például Selmecezen 1680 körül hetenkint három-négyezer márka ezüstöt termeltek. Kapcsolatban a pénzveréssel a bányászat elég kedvezően jutalmazta a ráfordított munkát. Ez okozta, hogy a bányavárosok birtokba vétele mindig nagy szerepet játszott a politika mezején küzdő ellenfelek kombinációiban. Nem eredménytelenül folyt a művelés Nagy-Bányán sem, hol a pénzverdénél az 1660—79-ki időszakban az összes bevételek 262.810, a kiadások 190.245 frtot tettek s így a netto-jövedelem 74,074 frtra¹⁾ rugott.

Kevesebb jelentősége volt akkor a sóbányászatnak, mert a máramarosi és Királyhágón tuli sótelepek az erdélyi fejedelemséghez tartoztak. Innen és Lengyelországból szállították a sót a királyi földre, hol csupán Sóvárott Sárosmegyében termelték. Itt az 1673—79. hét év alatt az összes bevétel 103.588 frt 52 denárt, a kiadás 78.869 frt 17 drt tett s a tiszta jövedelem 36.052 frtra²⁾ ment. A sóeladást néhol a harminczad hivatalok közvetítették. De foglalkozhatott vele bárki; egyes főurak gyakran vásároltak speculációra, másutt egész városok nemes lakosai foglalkoztak kiválóan sókereskedéssel, mint például Tokajban.³⁾ Különösen a végeken folyt élénk sókereskedés. A magyar fogságba került török rabok közül a legtöbben nem készpénzben, hanem árucikkkel, kelmével, de főleg kősóval fizették a váltságot s általános szokásban volt — a harminczadosok gyakran panaszkodtak — hogy magyar tulajdonosa készpénzt is adott a török rabnak azért, hogy a kialakudott váltságnál néhány száz darab kősóval többet

¹⁾ A részletes kimutatás Orsz. Lev. Limbus 26.

²⁾ Orsz. Lev. Limbus 26.

³⁾ Wesselényi nádor egy levelében említi. Gosnovizer-codex Lőcsén.

szállítson, mert ez a váltság, a „sarcz“ vámmentes volt s így az illető az ily furfang útján szerzett sóért megspórolta a behozatali vámot. Egyébiránt nem ez volt az egyedüli megrövidítés, melyet a kincstárnak akkortájtban el kellett tőrnie.

A bányászat ikertestvére az erdészet. Mindkettő a hegyek közt van otthon, melyek mélyökben érzeket, becses ásványokat rejtene, hátukon pedig végtelen erdőköt hordanak. Bármilyen szegény volt fában az alvidék, a felföldet a fák megszámlálhatatlan milliói borították s rengeteg erdők lepték el. Magyarországot — felső részét érti — sűrű erdőségek kerítik be s csaknem egészen megtöltik, mondja az egykorú Fröhlich. E dus kincs nagy része megmaradt a jelenkor számára. Akkor a lakosság a fát tüzelésre, építésre, de főleg bányászati célokra, szénégetésre, használta fel. Az épületfakereskedés elég élénk volt; kivált vízi úton, a Vágon szállították le talpon, tutajon Komáromba a fenyőszálakat, épületfát, deszkát, zsindelyt. Városok közelében az erdészetre, az irtás és pusztítás megakadályozására, a csemeték gondozására némi figyelmet fordítottak, ámbár a fa bősége folytán az erdőgazdaság okszerű kezelésével még keveset törődtek. Mint az őstermelés minden más ága, úgy az erdészet is csak a későbbi békés időkben vergődött nagy közgazdasági jelentőségre, s emelkedett a nemzeti vagyon legfontosabb tényezői közé.

III.

Az állam szétforgácsolt területének eszményi egysége, a nép különvált töredékeiben szunyadó összetartozandóság érzete bizonyos tekintetben az üzleti, de főleg a pénzforgalomban is kifejezést nyert. A magyar vagy a császári

pénzt mindenütt elfogadta a közönség szent István koronája mai területén. Török, erdélyi vagy lengyel uralom alatti részekben ez a pénz az árucseré szabályszerű eszköze maradt s az adás-vevés rendes közvetítőjéül szolgált. De már Belgrádban véget ért a magyar arany közkelete s az utasnak, a ki Konstantinápolyba vagy a kelet más pontjára igyekezett, Szerbia mai fővárosában hollandi oroszlantallérral vagy más pénznemmel kellett magát ellátnia.¹⁾ E tény is jelezte, hogy itt csakugyan vége van Magyarországnak s a közös mult tradíciói tökéletesen kivesztek a szívekből.

Itthon azonban a pénz hatalmas tényező volt s a kor költője Gyöngyössi ékes versekben festi ellenállhatlanságát, a roppant varázst, melyet mindenkire gyakorol s a nagy hatalmat, melyet birtokosának biztosít, midőn azt mondja:

Nagy királyné a pénz, nincs is nagyobb ennél,
Hathatós ereje a pénznek mindennél.
Kivel nagy hegyet is mély völgygyé tehetnél,
Mély völgyeket pedig hegyekre emelnél.

De nemcsak a költő szavaiból ismerjük a pénz hatalmát, hanem idegen utasok is constataálták, hogy a pénz a mindennapi életben nálunk mint tőkében szegény népnel nyomósabban esik latba mint másutt. Egy francia²⁾ föl-
emliti, hogy Magyarországbán fél tallér nem csekély aján-
dék s egy tallér elég egy szolga egész évi fizetésére.
Kevés volt a forgalomban levő vert pénz — a bankót
még nem ismerték — s így minden egyes forint nagyobb
vásárlási képességet rejtett magában, mint a külföldön.

A pénz, a mozgó tőke hozta hullámszásba a keres-
kedelmet és ipart, a városi lakosság ezen legfőbb két
kereseti forrását. Mindkettő a társulás rendszerén, a czéh-

¹⁾ Benaglia id. műve. 31.

²⁾ Laboureur id. műve.

rendszeren nyugodott; a kalmároknak szintén megvolt a magok szövetkezetök s csak az telepedhetett meg a városban, ki e társaságba fölvetette magát, miért elég magas díjat, tíz girát kellett fizetnie. A városi kalmárok képviselték a nagykereskedői elemet; összeköttetésben állottak a távoli országokkal s ellátták a hazai közönséget a külföldi fejlettebb ipar gyártmányaival, tengerentuli országok terményeivel. A németországi és lengyel uralom alatti híres tengeri városokkal élénk üzleti viszonyban álltak s tekintélyes hitelnek örvendettek. E hitel alapjául egy sajátos szokás szolgált. A külföldi ítéleteket még akkor hazánkban nem lehetett végrehajtani. De a furfangos kereskedői szellem talált módot, mely a hitelviszonyok rendes fejlődését megengedte. Ha valamelyik külföldi kereskedőnek egy magyarországi ember adósa maradt, a külföldön lefoglalták bármely olyan városbeli kivitt árucikkait, melyben az illető adós lakott. Ha például egy késmárki ember nem fizette meg valamely danczkai hitelezőnek a maga tartozását, ez a hitelező lefoglaltatott minden árucikkét, melyet bármelyik késmárki lakos Danczkába szállított. Pedig ez gyakran történt, mert kereskedőink nemcsak az importtal, hanem hazai terményeink exportjával is foglalkoztak. Ennek folytán noha egy város kereskedői sem vállaltak egymásért szavatosságot, mégis az önérdek sugalta nekik, hogy vigyázzanak, hogy városukból senki se maradjon külföldi kereskedőnek adósa, mert különben azon veszélynek tették ki magukat, hogy esetleg az ő exportált áruikat foglalják le a más adóssága fejében. Ugyane szokás divott a királyi s a behódolt országok közt s a török urak néha köriratban biztosították a királyi földön levő városokat, hogy lakóik szabadon lejöhetnek erre vagy arra a sokadalomra, mert nem fogják portékájokat mások adósságáért lefoglalni. A külföldi kereskedők azonban nem tettek ily kivételt s azért a fenyegető kilátás, hogy egyesek

családságáért egy egész város kereskedői lakolhatnak, mindig megtette kívánt hatását. A magyar városok önkényt behajtották az idegen kereskedők jogszerű követeléseit s gondoskodtak róla, hogy család módon a külföldi embert se lehessen megkárosítani, sőt megtörtént, hogy olyan esetekben, midőn valamely kereskedő önhibáján kívül, a rossz üzletek vagy elemi csapások folytán kényszerült fizetéseit megszüntetni, az érdekelt város többi kalmárai mindaddig nem nyugodtak, míg egyezséget nem létesítettek vagy a rokonságot rá nem vették, hogy a külföldi hitelezők követeléseit kigyenlítsék.

A városi kereskedő existenciáját sokféle előny és kiváltság biztosította. Az országon belől vámot nem fizetett; a városba jövő idegen árus ember csak neki s nem idegen kereskedőnek adhatta el portékáját, melyet nem volt szabad boltban, hanem csupán sátorban a piacon áruba bocsátani. Épen úgy meg volt szabva, hogy az idegen árus ember mennyit vásárolhat a piacon levő egyes cikkekbel, nehogy a helybeli kereskedőknek versenyt csináljon, kiknek a behozatal legnagyobb része tartatott fenn. Ehhez járult a városok áru-megállítási és abbeli joga, hogy a megye módjára minden forgalmi cikk árát magok limitálhatták, mi nem volt előny nélkül a városi kereskedőkre sem, mert a városban ők s az iparosok uralkodtak. Egyes kereskedők fenmaradt üzleti könyvei az áru-forgalom nagy arányairól tanuskodnak. Vevőik közt jelentékeny helyet foglaltak el a vidéki főurak és nemesek, kik noha már sokat vásároltak Bécsben is, a felvidéki nagykereskedőkkel élénk üzleti érintkezésben álltak. Vásárlásaikat az urak nagybárá borral vagy más, leginkább kivitelre alkalmas nyers terménnyel fedezték. Egyetlen eperjesi kereskedő körülbelől hétezer forintnyi követelést¹⁾

¹⁾ Orsz. Lev. Neoreg. Acta 913: 3.

jelentett be 1672-ben azon nemes urak ellen, kiknek jószágait a kincstár lefoglalta. Ez adósság részint készpénz-kölcsönből, részint vásárlásokból keletkezett s az adósok sorában az akkori uri világ legismertebb nevei szerepeltek. A polgárháboru s a nemesség proscibálása érzékenyen sujtotta tehát a felvidéki kereskedőket. Egyrészt állandó vevőket veszítettek, másrészt régi követeléseikhez vagy épen nem, vagy csak évek múltán juthattak.

A városi nagykereskedelem élelmezte a vidéki, falusi vagy földesuri hatóság alatt álló kisvárosi kereskedelmet is, mely a szegényebb lakosság mindennapi szükségleteit elégítette ki. E kis-kereskedők sok helyen görögök vagy rácok voltak, kik a hódolt megyékből folyton feljebb hatoltak s a királyi földön is meglehetősen elszaporodtak, noha nagy bizalmatlanság nyilatkozott irántok. Az 1655. 27. t. cz. elrendelte, hogy a „görögök“, amint a görög és rác kereskedőket akkor — és utóbb is — közönségesen nevezték, a törökkel való egyetértés gyanuja miatt szigoru felügyelet alatt tartandók. Simplicissimus szintén említi rólok, hogy noha keresztények, mégis a törökhöz szítanak. Pedig ez sem valami kegyesen bánt velők. Mikor Várad és Jenő az ozmánok kezébe jutott, kiűzték onnan a görög és rác lakosságot, mely Szathmár, Németi és Kálló városokban telepedett meg s I. Lipót királytól 1667-ben fontos privilegiumot¹⁾ nyert. Ez megadta nekik a jogot, hogy törökországi portékával szabadon kereskedjenek. Adót egyenesen a kamarának fizettek s mentve voltak a katonabeszállásolástól, mi a kereskedelemmel meg nem egyezik. Ellenben azt követelték tőlük, hogy ha vásárolni török földre mennek, jelentést tegyenek mindenről, amit látnak, hallanak, de főleg a hadi készületekről. Ily görög kereskedők laktak az országban szerteszét; például Patakon

¹⁾ Szirmay: Szathmármegye I. 179.

hét család élt. A falusi nép csekély szükségleteit főleg házalók, kevés kivétellel zsidók fedezték, kik gyalog bejárták a vidéket s portékájokat eladásra kínálták.

A városi lakosság második fontos eleme a mesterséget, ipart űzők osztálya volt. Az ipar Magyarországon is a középkorból fennmaradt gazdasági szervezet alapjára, a czéhrendszerre volt fektetve. De nem egyedül az ipar, vagy különösen a városi ipar. A szövetezés a szabad verseny kizárása céljából a régi világ kedvelt gazdasági formái közé tartozott s minden foglalkozás e formát igyekezett öltetni. A legfurcsább czéhek alakultak. Volt például „mezei grófok“ vagyis marhapásztorok czéhe s néhol a pásztorkodást jogszerűen csak az űzhette, ki a nemes czéhbe fölvetetett. Az ilyen vidéki czéhek a földesur vagy a megye jóváhagyása mellett alakultak s megtörtént, hogy egy foglalkozást űzők több megye területén, egy czéhben egyesültek, mint például 1671-ben Abauj, Zemplén, Borsod, Torna és Gömörmegyék molnárai. A vidéki iparosok közt számra és jelentőségre általában messze kiemelkedtek a molnárok, kiket foglalkozásuk természete, mert malmaikat leginkább víz hajtotta, a vidékre utalt. Száz és száz malom működött a kis és nagy folyamok mentén s ma is valami négyszáz malom van az országban, mely még a XVIII. század előtti időre¹⁾ viszi föl eredetét.

De igazi virulását a czéhrendszer csak a városban érte el, mely viszont neki köszönhette lendületét, úgy hogy a kettő a legszorosabban összeforrott. A czéhrendszer általános jelentősége Európa gazdasági életében, előnyei és hátrányai ma már teljesen földerítvék és elfogulatlan méltatást nyertek. Hazánk specielis viszonyai közepett e rendszer fejlődése és socialpolitikai hatásai egészen hasonlóak a többi nyugati államokéhoz. Sok

¹⁾ Dr. Jekelfalusy J. Magy. malomipara.

nemes, erkölcsös, humanus vonás jellemzi. A kölcsönös segély, a testületi szellem ébrentartása, az egymásra utaltak testvéries támogatása, szegények, betegek özvegyek, árvák gondozása első rendű társadalmi intézménynyé tette. Az ipar egyes ágainak kifejlesztése, soliditása, a műipar, az ötvösség, könyvnyomdászat, fegyvergyártás virágzása részben neki köszönhető. Az iparosok anyagi függetlenségében a városi élet és szabadság frissességének egyik főforrása rejlett. Végül a város önvédelmi szervezetének egyik alapja szintén a czéhrendszer volt, mely e téren is kiállta a tűzpróbát.

El sok előny daczára a czéhrendszer mégis privilegium volt, mely tagjainak, az iparosoknak és kereskedőknek rengeteg előnyt biztosított a fogyasztók nagy tömegével szemben. A czéhbeli mesterember külön érdekeit épen úgy, mint a kereskedőkét kiválóan, sokszor nagyon egyoldaluan számba vették a városok különféle szabályrendeletei, melyek elkészítését mint egyik uralkodó elem az iparos befolyásolta. Az eladás és vásárlás körül részére biztosított előnyök folytán ő dominálta a városi piacot. A nyers anyag s a feldolgozott iparczikk ára az ő javára limitáltatott. Ha a város bizonyos iparágnak lendületet óhajtott szerezni, azt az összlakosság hátrányára specialis kedvezményekben részesítette, szükségleti cikkeknek árát nagyon olcsóra szabta. Rozsnyón például, míg a lakosság tulnyomóan bányászokból állt s ezek czéhe uralkodott a tanácsban, a bányász olcsóbban kapott mindent, mint más lakos. Sőt gyertyának való faggyut nem bányász csupán pénteken délutántól szombatestig vásárolhatott. A ki ez időben nem fedezte szükségletét, annak a jövő péntekig kellett várnia, mert más napokon csak bányász vehetett faggyut.

Az ilyen előnyök nagy lendületet adtak a városi iparnak, ámbár az egyes rokon foglalkozású czéhek közt

soha nem szűnt meg a torzsalkodás, viszály, pörpatvar s gyakran tette szükségessé a városi vagy megyei hatóság beavatkozását. A czéhrendszer keretében Lőcsén 1676-ban nem kevesebb mint negyvennégy különböző üzletág virágzott. Pedig Lőcse nem volt a legelső város; a felvidéken is meghaladta Kassa. Másrészt Pozsony, Sopron, Besztercebánya, Eperjes szintén igen tekintélyes iparral dicsekedhetett s még Rozsnyón is valami tizenhatsz czéh működött. Egyes városokban bizonyos iparágak különösen meghonosodtak. Így például a lenszövés Bártfán, hol minden asszony ezzel foglalkozott s legényt is tartott maga mellett, míg a férj más mesterséget folytatott.

A czéhrendszer azonban kizárta a nagyipar létrejöttét, mely a külföldön már erős fejlődésnek indult s több olyan iparágban, mely hazánkban szintén sok ezer munkás kezét foglalkoztatott, a magas vámok s más kedvezőtlen viszonyok daczára sikeresen concurrált a hazai gyártmánnyal. Ilyen volt például a posztó. Igen nagyra ment a posztónyírók száma nálunk is a felvidéken, valamint Kőszegen és Keszthelyen, de azért már fölötte elterjedt az angol posztó.

Ez idegen árucikket akarta kiszorítani Szelepcsényi György esztergomi érsek, midőn arra vállalkozott, hogy Gombán, Pozsonymegyében, nem posztónyíró műhelyt, hanem külföldi mintára fölszerelt posztógyárat alapít. Ugy látszik ez az első komoly kísérlet hazánkban a gyáripar meghonosítása terén. Nagy nehézségek állottak útjában. A nyers anyagot, a finom gyapjút külföldről kellett hozatni, mert a magyar gyapju nem volt alkalmas jobb minőségű gyártmány előállítására. Az érsek tehát a külföldön szerezte be a szükségletet. De hogy nyers anyag tekintetében se legyen állandóan a külföldre utalva, finomabb juhajtákat igyekezett jószágain meghonosítani. A gombai gyár egy ideig sikeresen működött s a gyártott áru minőség tekin-

tetében versenyzett az angollal és a hollandival. De az érsek halála véget vetett a gyár működésének.

Az üzleti forgalom élénkitésére szolgáltak a vásárok, melyek nagy és kis városokban, sőt helységekben tartattak. Ez időben már valami háromszáz helynek volt szabadalma évenként 2—4 országos vásárra, melyek egynémelyikén ezernyi ember sereglett össze. Igazán megfelelt a sokadalom névnek, melyet viselt. Vevőkből és eladókból néhol nagyon tarka, sőt nemzetközi társaság találkozott; lengyelek, németek, rácok, havas-alföldiek, törökök, perzsák hozták el hazájok iparczikkeit vagy egyes terményeit kicserélésre. A kelet és nyugat fogott kezét egymással ily vásáron, mely egyszersmind „szabadság” volt, a mint szintén nevezték. Ilyen vásárokon érvényesült a szabadságból az a kevés, mi a század kereskedelmi forgalmában egyáltalán található. Itt már a hazai kereskedőkkel, az illető város kalmáraival vagy iparosaival meglehetősen korlátlanul versenyre kelhettek más városok vagy a külföld iparosai és kalmárai. A megszorítások, melyek közé a gazdasági élet máskülönben beékeltetett, ez alkalommal felfüggesztettek s a városok kellően felfogták a nagy jelentőséget, mely reájok nézve abban rejlett, ha évenként egyszer-kétszer nagyobb számu idegent, termelőt és fogyasztót, eladót és vevőt magokhoz édesgetnek. Igyekeztek tehát el nem riasztani senkit kicsinyes bosszantásokkal s az üzérkedés fölösleges nehezítésével. E célra külön kinevezett vásárbírák örködték a kereskedés szabadságán s vigyáztak reá, hogy az idegenek sem a vásárlásban, sem az eladásban meg ne rövidítettessenek.

A felföldön a leghíresebb vásárok közé az eperjesi tartozott. Igazi esemény volt, melyre a királyi, az erdélyi és a török területről valamint a külföldről özönlöttek az emberek. Az urak is látogatni szokták; mások tiszteiket küldték el hosszú signaturával, jegyzékkel, melyben a

vásárlandó tárgyakat szabatosan összeirták. Sokszor azon utasítással látták el megbizottaikat, hogy az idegen városoknál szerezzék be a szükségleteket, mert általános volt a nézet, hogy olcsóbban lehet „kívül valóktól, mint az Eperjesen lakosoktól vásárolni.“ Az alföldön nagy hirre emelkedtek Debreczen vásárai, melyeken messze vidékek fedezték iparos szükségleteiket s nagy arányban folyt a marha- és sertéskereskedés. A Fertő közelében levő Keresztur lóvásárait az egykoruak¹⁾ nagyon ismerteknek mondják s fölemlítik, hogy ily alkalmakkor sok hajdu és cigány gyűl ott össze. Pozsony vásárai főleg országgyűléskor élénkültek meg, mikor a kereskedők Bécsből is tömegesen lejöttek s ott áruik a vámmentesség kedvezményében részesültek.

A kiviteli kereskedelem főbb czikkei a marhán és boron kívül még különösen az ásványország termékei, nemes érczek, továbbá réz és vas, a durva magyar gyapjú és a nyers bőr voltak. Noha a szomszéd országok, Ausztria, Cseh- és Lengyelország a magyar terményekre súlyos vámot róttak, hazánk exportja mindenestre számot tett a világforgalomban akkor is. Egyedül a szarvasmarhatenyésztésből, legalább azon években, mikor százezer ökröt hajtottak ki, három-négy millió folyhatott az országba, mert a nagy, csontos, hizlalt ökör ára 40 forintban volt hivatalosan limitálva. A ki- és beviteli kereskedelem iránya az egyes harminczad hivatalok pénzforgalmából határozható meg. Az erdélyi és tiszai kereskedelem leginkább Tokajon, Kassán, Eperjesen vagy Bártfán át vette útját Lengyelországba vagy onnan hazánkba. Az említett vámhivatalok bevételei állandóan jelentékenyek, míg más határszéli hivatalok csak kivételes időkben, midőn a polgárháboru vagy más rendkívüli esemény feljök terelte a

¹⁾ Zeiller : Collect.

forgalmat, hoztak nagyobb összeget. Az ország nyugati felében a helyi és alföldi kereskedelem Győr-Pozsonyon át igyekezett Ausztriába vagy Pozsonyon, Trencsénen, Zsolnán át Sziléziába jutni. Az akkori Alsó-Magyarország — Dunán és Dráván tuli rész — legfontosabb kijáró kapuja az osztrák földre Magyar-Óvár, délre pedig Nedelicz volt, mely utóbbinak igen tetemes bevételeit külön számolták el s a hivatal vezetését általában kipróbált szakemberre bízák. A nagy vámok s a kor általános kedvezőtlen viszonyai bizonyos években rendkívüli pangást okoztak a külkereskedelemben, főleg iparczikkék behozatalában. 1656-ban írta Bélaváry Miklós¹⁾ a kamara tanácsosa Eperjesről a pozsonyi kamarának: „A mi a kereskedés dolgát illeti, nem látom jobbulását, mert ha szintén bevihetnek is, oly megszűkülött állapottal vannak a magyarországi kereskedők, hogy csak a harminczadnak letételére is elégtelenek.“

Mint a hódoltság a felföldet szarvasmarhával, úgy viszont ez iparczikkal látta el amazt. A sok nehézség, a személy- és vagyonbiztonság teljes megrendülése daczára a felvidéki iparosok lejártak az alföldre, néha egész Szegedig, sőt Nándorfehérvárig s ott értékesítették készítményeiket. A komáromi mesteremberek a dunántúli hódoltságot keresték föl s leginkább a székesfehérvári sokadalmon jelentek meg teljes számban, hol saját iparczikkeiket eladták, a nyers árút, a gyapjút, bőrt pedig bevásárolták. E kereskedés elé is sokféle akadály hárult. Néhol a királyi harminczados a visszatérő vásárosoktól nemcsak a török földön vett termékek után követelt vámot, hanem azt is kívánta, hogy az illetők minden árult forint után egy garasnyi díjat fizessenek. Némely árút, vasat, rezet, fegyvert s más katonai használatra szánt anyagot egyáltalán

¹⁾ Levele Orsz. Lev.

nem volt szabad török földre vinni. De a közigazgatás tehetetlensége folytán a tiltott árukkal is nagyban folyt az üzérkedés s Wesselényi nádor ismételve intette a városokat, vigyázzanak, hogy a tilalom megtartassék s a ki megszegi, nótába vétessék.

Volt azonban akkor a török-magyar kereskedelemben egy olyan árucikk, mely ma már csak Afrika barbár országaiban fordul elő s ez az ember. A törökök magyar, a magyarok viszont török foglyaikkal üztek formalis kereskedést. Részint a harcmezőn, részint betörések, portyázások alkalmával mindegyik fél számos foglyot ejtett, néha magasrangú katonatiszteket, előkelő urakat vagy közhivatalnokokat. De voltak egyének, kik mesterségszerűen üzték az emberrablást. Az ilyeneket, ha törökök voltak, martalóczoknak, ha keresztény részen működtek, pribékeknek hívták. A martalóczok — sokan közülök török hitre tért keresztények — apróbb-nagyobb csapatban éjnek idején, az erdőkben, a mezőn ellopóztak a királyi földre, a nagyobb várak vagy városok közelébe s ott lesben álltak, míg egy-egy keresztény ember közelökbe nem tévedt. A kit a véletlen feléjük hozott, — s a sors néha kedvezett a gonosztevőknek, mert előkelő urat vagy katonatisztet is vitt balcsillaga a kivetett hálóba, — azt megrohanták, megkötözték s azután ismét az éj leple alatt, — nappal mindig meghuzódtak valami rejtekhelyen — a legközelebbi török városba hurczolták, hol a legtöbbet ígérőnek eladták. A vevő a foglyot nehéz munkára használta, ütötte-verte mindaddig, míg nem akadt valaki, a ki kiváltotta. Ha nem akadt senki, a szerencsétlen foglyot tovább eladták s ezer meg ezer magyar ember vándorolt a keleti rabszolgavásárookra vagy pedig veszett el több évi szenvedés után a fogságban. De az előkelőbeket mindig kiváltotta akár az állam, akár a rokonság. A váltásádjí, a „sarcz“ elég jelentékeny volt. A legkö-

zönségesebb emberért is elkérték 100—200 tallért. 1676-ban két tisztért 4000 frtot, főbbekért 10—20.000 frtot is kellett fizetni. Magyar részről a pribékek ugyanazt tették, mit a martalócok; vagy magok vagy elszánt végbeliekkel szövetkezve elkullogtak török földre s ha kedvezett a szerencse, mindig néhány fogolylyal tértek vissza, kiket ők is eladtak. Mindig akadtak speculativ emberek, kik nyereszkedésre épen úgy megvették a török foglyokat, mint a lovat, ökröt vagy más könnyen pénzzé tehető árut.

A foglyokat a vevő durva bánásmódjával kényszerítette reá, hogy családjukhoz vagy általában hitrokonaikhoz forduljanak váltságdíjért. Ezt részint készpénzben, részint sóban vagy török kereskedelmi cikkekben fizették. Így özvegy gróf Pálffy Francziska azt kívánta, hogy Murad nevű rabja váltságdíját az érsekújvári törökök kétharmad-részt pénzben törlesszék, egyharmadáért pedig adjanak portékát: néhány öreg paplant, néhány bokor karmazsin csizmát, két kötés karmazsin bőrt, hat selyemövet, papucsot, mindenféle selymet egynehány nitrával, négy végabát, skófiumot, világos kék selymet, néhány nitrával és sót is, csak ne legyen drága.¹⁾ Ha az állam maga akart kiváltani valakit, a ki török fogságba esett s ott szintén az állam foglya lőn, rendszeren török foglyokat adott érte cserébe. Így 1676-ban Soier vicecolonellusért és Liecht hadnagyért hat török foglyot adott. Ezek közül ötöt báró Bercsényi Miklóstól 3.600 frton, egyet pedig Benke Miklós nyitrai katonától vásárolt meg.²⁾ 1671-ben a kállai várban volt négy török rab; az egyiknek sarcza volt 500 tallér, a másiké 400 tallér, egy csajtár, két font selyem, egy czápa; a harmadiké 250 tallér és egy rókamáll, a negyediké 200 frt. Ez utóbbit azért taksálták ily csekélyre,

¹⁾ 1666. jan. 26-ki levele. Orsz. Lev.

²⁾ A katonai számvevőség kimutatása. Orsz. L.

mert bulya azaz török asszony volt. A török hasonló magas díjat vetett a magyar rabokra. Így például Korlát Ferenczet csak 14.000 forinton adta ki; az ő és a vele fogságba került valami negyven nemes és katona kiváltása ötvenezer frtot igényelt. Sarcz czimén tehát évenként az akkori viszonyokhoz képest jelentékeny összegek vándoroltak török földre vagy onnan vissza hazánkba.

A Duna legnagyobb része Szőnyttől le egész a Fekete-tengerig akkor török kézben volt s a hatalmas folyam nagyon kevésbé szolgált a kereskedelem érdekeinek. De főleg a sószállítás egész Komáromig s onnan tovább a Dunán történt. Komáromból jártak hajók le Esztergomba vagy Budára, honnan Nándorfehérvár felé élénkebb hajózás folyt. Konstantinápolyba Bécsből s a nyugatról mindig hajón mentek a követek Belgrádig, honnan szárazon folytatták utjokat. A királyi területen a Dunán egyetlen egy állandó hid sem volt. De hódolt földön több hid kapcsolta össze a két partot. A törökök igen kedvelték a hajóhidakat, melyeket ügyesen és gyorsan tudtak összeállítani s a hajóknak megnyitni. Az első Esztergom és Párkány közt állt. A szent-endrei szigetnél a XVII. században még látszottak a régi nagy kőhid nyomai, mely a török időkben teljesen elpusztult. Budát és Pestet kitünő s nagyon hosszú, — fél angol mértföldnyi hid kötötte össze. Budán alól szintén volt még két hid. De egyik sem vetekedhetett az eszékiel a Dráván és Dunán s nagy mocsáros árterületén. A hidat Brown, ki 1669-ben járt ott, öt angol mértföldnyinek mondja; védelmére minden negyedmértföldön tornyok emelkedtek. A hid dunai részét azonban a hős Zrínyi Miklós 1664-ben fölégette; ezt a törökök utóbb hajóhiddal pótolták.

Az általános elszegényedés valamint a jogszolgáltatás hiányossága a mozgó tőkével való solid kereskedést, a pénzkölcsönadást, s vele egészséges hitelviszonyok

fejlődését egyáltalán nem mozditották elő. Senkinek sem volt kedve pénzt kölcsön adni, mikor sohasem lehetett biztos benne, hogy visszakapja. Aki összeszerzett valami tőkécskét, az ládájába rejtette, vagy a földbe ásta el, ámbár ez sem nyújtott biztonságot. A pénz nemcsak gyümölcstelenül hevert, de gyakran megtörtént, hogy mások titkon kiszedték s a tulajdonos csak hült helyét találta, ha kereste. A kölcsönüzletekről szólva az egykoru író¹⁾ keserűségében azt mondja: „a pogányok minket efféle kölcsönző jótéteménnyel feljül haladnak.“ A személyes hitelnek a közép és alsóbb osztályok körében alig van nyoma; legfőlebb néhány forintot adott rövid időre egyik szomszéd vagy jó barát a másinak kölcsön. Minden nagyobb hitelnűveletnek már zálog szolgáltat alapjául. Ingóságait vagy ingatlan birtokát kellett lekötnie mindenkinek, ha nagyobb összeghez akart jutni. Sokszor így is csak nagy kamatra vagy másnemű súlyos feltételek mellett kaphatta. Némely adósságlevélben ki volt kötve az is, hogy a tulajdonos csupán saját pénzével, nem pedig olyannal, melyet adóssága törlesztése végett máshol vesz kölcsön, válthatja ki a zálogba tett ingatlant. Kedvezőbb helyzetben voltak a nagy urak, ők kaptak pénzt személyes hitelök alapján is. A kölcsönadók közt gyakran szerepeltek főpapok, főurak, városok, és a városi nagyobb kereskedők. Árvapénzeket, de főleg jótékony alapok tőkéit szintén szokásban volt a nagybirtokos főuraknál elhelyezni. A törvény a kamatlábot már megállapította és pedig hat százalékban (1647. 147. t. cz.) De ez csak minimumul szolgáltat a gyakorlati életben. Hat perczentnél kevesebbet senki sem vett, de vettek többet. Gróf Wesselényi Ferencz jó emberének Koháry Istvánnak 10⁰/_o-ot is fizetett. 1677-ben gróf Kéry János szerémi püspök Révay Lászlónak és

¹⁾ Kászoni-Kitonich id. műve.

nejének kézi zálogra — ékszerre — 900 frtot adott két évre kölcsön s előre lefogta a 8% kamatot.¹⁾ De üzetett nyilvánvaló uzsora is, mit elősegített a kölcsönadók csekély száma s általában a zavaros gazdasági állapot, mely a legkezdetlegesebb viszonyok közt is megszüli az uzsorát. A kassai iskola igazgatója Raduch György és neje 1667-ben Schürzmann Márton lőcsei lakostól 200 tallért vett föl. A tőke biztosítására lekötötte a tolcsvai Gyapáros nevű hegyen fekvő szőlejét, kamat fejében pedig évenként ugyane szőlő terméséből négy-négy hordó bor átszolgáltatására kötelezte magát.²⁾ A prot. egyház ismételve szigoruan eltiltotta papjait az uzsorától. De állami és egyházi tilalmak daczára a baj fenyegető mérveket öltött s a gubernium 1676. júl. 3-án semmiseknek volt kénytelen nyilvánítani az uzsorás kötvényeket.³⁾ A pénzforgalom elé egyébiránt számtalan akadály hárult. Még a pénz szállítása is sok bajt okozott. A halasiak a hetvenes években Léván lakó földesuroknak évi tartozásukat úgy küldték fel, hogy kifurtak egy vastag botot, s abba dugták az aranyakat. Megbizottuk e bottal kezében tette meg az utat Lévára. Mikor az állam egyik városból néhány ezer forintot küldött más helyre, a szállítást mindig nagy arányu óvatossági intézkedések kifejtése mellett kellett eszközölni.

A gazdasági állapotok rajzát kiegészítik a régi idők árviszonyaira vonatkozó adatok, melyek bármi töredékesek, mégis élénk világításba helyezik a multat s a rég sirba szállt nemzedékek életmódját. A levéltárak mélyéből már számtalan okmány került ki, mely nagyobb jószágok eladására, illetve zálogbatételére vonatkozik, mi az akkori csere-

¹⁾ Tört. Tár. 1884.

²⁾ Az okmány Gosnovizer-Codex Lőcse.

³⁾ A rendelet Zemplénmegye Lev.

forgalomban, ha nem is jogilag, de tényleg a mostani eladásnak felelt meg. Ez okmányok megmondják az illető zálogösszeget, de nem mondják az eladott terület nagyságát s így egész általánosságban csupán annyit mondanak, hogy a mint a földnek jövedelme, úgy cseréértéke is csekély volt. De igen kevés oly okmány ismeretes, mely az eladott területet pontosan megjelölné, ami természetes, mert a nagy jószágtestek még nem voltak fölmérve. Ittamott azonban apróbb parcelláknál a terjedelem is meg van mondva. Egy ilyen okmány szerint ¹⁾ 1661-ben Enyiczke — Abaujmegye — határában egy magyar hold jobbágyföld 9—13 frton kelt. Mikor ilyen földet, vagy szőlőt, házat eladtak, a szerződésben szabatosan megjelölték, hogy mindenfelől kik a szomszéd birtokosok, nehogy telekígyv hiányában valami tévedés történjék.

A föld ez értékének felelt meg a termények és iparczikkék ára. Ez utóbbiakat hatóságilag limitálták; ellenben a gabonaneműek ára a kereslet és kínálat szerint szabadon alakult. A kereslet csekélységét jelzi az is, hogy a század folyamán rendesen termő esztendőkből az árhullámlás meglehetősen csekély maradt. A buza átlagos ára köblönként mindig 1—2 frt közt váltakozott. A 1663-iki háború előtt a kincstár a Vág vidékén a tiszta búzát nagyszombati mérőnként 1 frton vette; ugyanaz időben Lőcsén a buza piaci ára köblönként 2 frt 18 kr. volt. A rozs köble a termelési helyeken ugyanakkor minőség szerint 70—80 dénáron, Lőcsén pedig 1 frt 72 dron kelt. Az árpa köble 1663-ban Lőcsén 1 frt 27, a zabé 51 dr. volt. A kősző darabját 1680-ban Ungmegyében 20—22 dénáron vették. Egy nagy hordó sört 5 frton, egy boros hordó sört 3 frt 50 dron, egy itcze pálinkát 36 dron (ez árak szerepelnek a zemplénmegyei bunkóczi és hityai korcsmárosok szám-

¹⁾ Orsz. L. Limbus 20.

laiban) adtak. A pálinka akkor még kevésbé szerepelt az általános fogyasztásban s inkább gyógyszernek használták. Azért ára is sokkal nagyobb, mint ma. A bor ára vidékek és minőség szerint nagyon változott. Sopronban az 1677-ki kitűnő és dus termés akóját 5—6 német talléron vették. Kassán egy alföldi-hordó jó bort, kétségkívül hegyaljai 25 talléron lehetett kapni.

Mindez élelmiszerek ára rendes évekből való. Rendkívüli viszonyok azonban roppant változásokat okoztak. Nem a kereslet vagy a nemzetközi árconstelláció, hanem első sorban a termés döntötte el az árak alakulását. Bő termés esetén a minimumhoz közeledtek. Ilyen dus termést hozott az 1683-ki borzasztó háborus esztendő: bor, gabona, vetemény, szóval minden kitűnően fizetett. Ennek folytán az árak is alacsony színvonalra csökkentek. Így a Vág vidékén a rozs 25, a buza 65—70, a zab 20, az árpa 30 dénárón kelt mérőnkint. Mindennemű hüvelyes és főzelék rendkívül olcsó volt; a bor akója 14—15 sillingen kelt, e mellett olyan jó volt, mint évek óta nem. Szűk termés esetén viszont az árak rohamosan felszöktek s iszonyú drágaság állott be. 1622-ben nagy inség volt a felvidéken. Egy mérő buza 10, rozs vagy árpa 8, kása 9 frtra emelkedett; a kőso darabja 2, a kenyér 1 frton, a hus fontja 21 dron, egy pint sör 18 dron, egy magyar iteze zsir 1 talléron kelt. 1638-ban rettenetes aszály sújtotta a felföldet; semmi sem termett s 1639 iszonyú inséggel köszöntött be; a tavasszal sokan zöld fűből és gyöke-rekből táplálkoztak s egy mérő buza ára 5 frt volt. 1649 szintén drágaságot hozott; a buza mérője 2 frton, a rozsé 1½ frton kelt. 1662 május 15 és 23. napjai közt roppant fagy, hó, dér, teljesen tönkre tette a szépen biztató termést. Egy szeniczi mérő buza, — mely az előző évben körülbelül egy frton kelt — 3 frt 15, a rozs 2 frt 60, árpa 2 frt, zab 75 dr., egy akó bor 5 frt és még drágább

volt. A sok átvonuló katona még inkább kiszívta a Vág vidékét s Boldogkő vára táján egy mérő gabonáért 7—8 frtot is adtak. 1664—5-ben hasonló volt a drágaság. 1675-ben a sok esőzés tett kárt, ámbár zab, árpa, borsó jobban termett s a zab 35, a borsó 50, az árpa 80 dron, míg a buza 1.50, rozs 1.10 dron kelt mérőnkint.¹⁾

A szarvasmarha s minden husnemű ára, még a vadé is, hivatalos limitatio tárgyát képezte s Abauj-megyében²⁾ következő árak voltak megállapítva. Nagy, csontos, alföldi hizlalt ökör párja 80, a félhusban levő 60, kisebb testű 40 frt; hegyek közül való orosz vagy oláh hizlalt marha párja 28—36 frt; egy pár alföldi tulok negyedű a javából 45; egy jó fejős nagy alföldi tehén 26 frt; metszeni való borju 2½ frt; egy pár hizlalt kappan vagy öreg kakas 30, tyuk 24, csirke 18 dr., egy malacz 18—24 dr; egy pár alföldi juh 4½, egy pár fejős kecske gidástul 3½, egy pár megmetszeni való bárány java 1½ frt, egy pár hizlalt lud 48—50, egy pár kacsa 24 dr. Az élőmarha árához viszonyult a hus ára, melynek fontja a legjobb 4, alábbvaló 3, egy ökörnyelv 9, disznóhus 6, jól megszáradt szalonna 12, olvasztott faggyu 12, egy font bárány vagy borjuhus 4—5 dr., volt. A halat szintén limitálták: csukát, potykát 6, tokot, vizát 9 dron lehetett fontját kapni, míg egy tekenős béka vagy 25 darab rák csak 3 drba került. Ez árak azonban csak ott voltak érvényben, a meddig az illető limitatio érvénye terjedt s minthogy minden törvényhatóságnak joga volt az árakat megállapítani, vidékenkint némi különbségek foroghattak fenn. De azért Kassán és Pozsonyban

¹⁾ A Vág vidékére vonatkozó adatok az anabaptista krónikákból Fontes 43, a többiek nagyobbára kiadatlan okmányokból vétettek.

²⁾ A kimutatás 1669. decz. 10-én kelt. Borsodmegye levéltára. Ugy látszik Borsod s más megyék is elfogadták.

1671-ben például egy font marhahúst egyaránt négy dron lehetett kapni.

A ruha és butor ára — valamint általában minden iparág készítményeie — szintén hatóságilag volt megállapítva. A parasztember egy teljes öltő ruhát a süvegtől a csizmaig kaphatott 7—8 frton. A süveg 36, a borjubőr csizma 1 frt 30, az alsónadrág 1 frt 36, a parasztos férfiködmön 3 frt 60, egy jó öreg ujjas csapó szűr 2 frt 50 drba került. A parasztasszony toilettejének egyes részei még olcsóbbak voltak; az ő csizmája — a nők rendszeren veres szattyánt viseltek — csak 1 frtba, szorító ködmöne bélésestől 1 frt 20 drba került, míg szoknyáját vállastul 1 frt 30 dron varrta meg a szabó. A ki lakását be akarta butorozni, elég jutányosan tehetette. Hársfából nagy egyszerű asztalt 3 frt 60, egy-egy festett karszéket 36, három emberre való gyantáros festett karszéket — fakanapét — 1 frt, két emberre való nyoszolyát 1 frt 21—80, közép-szerű festett ládát 70 dron kapott. Még a koporsó árát is a hatóság szabta meg; a felnőtt embernek való ormos koporsó 2 frtba, tizennégy éven alóli emberé 1 frt 24 drba került.

Ez árviszonyoknak feleltek meg a munkabérek. A parasztember általában alig kapott valami bért. Neki robotolnia kellett és pedig annyit, mennyit a tisztviselők parancsoltak „minden nap, a mikor kell.“ Ekként napszámos legfőlebb úgy kereshetett valamit, ha más vidékre ment dolgozni. Ezt azonban csak olyankor tette, mikor magának semmije sem termett, míg másutt kedvező aratási kilátások nyíltak. De készpénzt ekkor sem sokat látott s legfőlebb egy kis gabonát hozott haza. Ellenben a városok közelében lakó nép napszámban is értékesíthette munkáját s például Rozsnyó vidékén a mezei vagy szőlőmunkás valami 20 drt kapott egy napra. Kedvezőbbekké alakultak a bérviszonyok az iparban, hol a céhek szabályaikban limitálták, mennyit

köteles a mester legényének fizetni. Így például az északkeleti megyékben a molnárok¹⁾ az olyan jó legénynek, kire az egész munkát rábízhatták, napjára 21 drt adtak s emellett lakással és élelemmel látták el.

Bármilyen töredékesek az adatok, melyek a török időbeli Magyarország munkás elemeinek anyagi állapotait és keresetét megvilágíthatják, e néprétegek nemzetgazdasági, sőt nemzeti jelentőségéről mindenestre tájékozást adnak. Nem ők csinálták a politikát, nem ők befolyásolták az államügyek menetét, noha legjobban ők érezték a földözött összes mozgalmak, külső és belső válságok hatásait. De vészben és viharban nem szüntek meg hivatásukat teljesíteni, dolgozni, mi amaz időkben ép oly nehéz és veszélyes, ép annyi bátorságot igénylő foglalkozás volt, mint a végbeli vagy megyében való szolgálat. Nem ők vesztették el a csatákat, melyek az országot a töröknek kiszolgáltatták; nem ők idézték föl a válságokat, melyek a törökvészt a polgárháború iszonyaival tetézték. De hogy mégis megmaradt s Buda visszafoglalása után új életre ébredt Magyarország, abban részök volt ő nekik is s méltán igényelhetnek helyet az akkori államfentartó tényezők sorában. A munkás osztályok — s ide sorolandó a nemeségen kívül a haza egész lakossága — nem csináltak politikát, de az a mit ők csináltak, a legnagyobb mértékben hozzájárult a nemzet megmaradásához.

IV.

Egykorú külföldi utasok bámulva tapasztalták, mennyire elterjedt Magyarországon az ősi classicus világ nyelve, a latin. Első pillanatra azt hitték, hogy a nemzet csupa tudósokból áll, mert a latin volt a tudomány

¹⁾ Az 1671-ki már említett czéhszabályzat. Borsodmegye L.

hivatalos nyelve a XVII. században mindenütt. Csakugyan általános használatban állt nálunk e nyelv, főleg a nemes-ség és katonák körében. De Brown talált kocsisokat, hajósokat, s más ilyen foglalkozásu egyéneket, kik folyékonyan beszéltek latinul, vagy legalább érthetővé tudták magukat e nyelven tenni. Az idegen a királyi s a török Magyarország, valamint Erdély minden részében elboldogult a latinnal, mely csak ott vesztette el érvényét, ahol a magyar pénz kiment a forgalomból: Belgrádban. A Száván túl nyelvileg is új világ kezdődött; ott kezdődött a kelet. Odáig már el nem ért a nyugati népek nagy szellemi összekötő kapcsa, a latin nyelv.

De a latin nyelv amint nem tette csupa tudósokká, úgy nem vetköztette ki saját nemzetiségökből a magyar nép fiait. A nemzeti érzés, a magyaros szellem mindig törhetetlen hévvél élt bennök s előbb a renaissance, azután a reformáció még inkább fokozta e szellemet, mely a XVII. században a latin takaró daczára az irodalomban, a köz-és magánéletben, az egyházban és a családban a legnagyobb erővel érvényesült. Szűk körbe volt beszorítva a magyarság, de a megapadt téren teljesen és föltétlenül uralkodott. Még eddig nem volt magyarabb század, mint a XVII-ik.¹⁾ Mint a politikában, úgy a szellemi életben is a lángelmék, a magvas és nagy hatásu tehetségek hosszú sora jelentkezett s a nemzeti genius olyan alkotásokat létesített, minőket a régebb időben hasztalan keresünk s melyek ma sem vesztették el belső becsüket, vonzó erejüket. Pázmány megteremtette a magyar prózát, Zrínyi a legkiválóbb magyar epost, Gyöngyössi legnépszerűbb verses regényünket. A tudomány a nemzethez anyanyelvén beszélt, az uralkodó osztályok gondolkodása, eszejárása, szívének minden dob-

¹⁾ Erről bővebben szölok a Széchyek Murányban című tanulmányomban. Századok 1885.

banása magyar volt s egyik alkatelemök nem latinosodott, másik nem németesedett, nem francziásodott úgy el, mint később. A nemzeti szellem még a hódító törökre is áttért. Közigazgatásában jelentékeny helyet engedett a magyar nyelvnek s ezen érintkezett az alattvalókkal s a királyi országrész hivatalos és nemesi világával.

De az ellatinosodás, az elnemzetietlenedés előhírnökei már jelentkeztek. Épen az a tényező, mely a XVI. században nagy lendületet adott a nemzetiségnek, kezdett a Buda visszavétele körüli korszakban az ellenkező iránynak hódolni. E tényező a tanügy, nem egyedül a cath., hanem a prot. tanügy is, mert a közoktatás minden intézménye a legfelsőtől a legalsóig, tisztán és föltétlenül egyházi volt, melybe az állam közvetlenül nem avatkozott, melyet még közvetve sem ellenőrizett. Az iskolaügy terén pedig Európaszerte a jezsuiták és a maga nemében kitűnő tanrendszerök uralkodtak, melynek főcélja volt classicus műveltségü, a latin és görög nyelvben otthonos embereket nevelni. E rendkívüli elmeéllal kigondolt és legcsekélyebb részleteig szabályozott rendszer, melyet művelt, példászerű odaadással működő tanférfiak a legnagyobb lelkismeretességgel hajtottak végre, mely tehát külsőleg fényes sikereket aratott, ellenállhatatlan befolyást gyakorolt a protestánsokra is. Ezek tanintézetei szintén a kimagasló mintát igyekeztek utánozni s így támadt az a nemzedék, mely minden magyaros érzése daczára a XVII. század végén rut zagyvalék nyelven, magyarból és diákból barbár izléstelenséggel összehabart mondatokban beszélt, a XVIII. században pedig egészen ellatinosodott s a nemzeti szellem nagy termő földjét, az irodalmat kiaszott pusztasággá tette.

A hazai közoktatás e sajnos iránya annál meglepőbb, mert a század derekán épen Magyarországon hirdette a kor legnagyobb paedagogusa Comenius Amos az ellenkező tanokat. Sárospatakon több évig rendezte, reformálta

a tanítást s irta korszakot alkotó művei némelyikét. A nemzeti elemet, az anyanyelven való oktatást legalább részben vissza igyekezett vinni az iskolába. Nem akarta kiküszöbölni a classicitást, csak egyeduralmát kívánta megtörni, hogy helyet szorítson az anyanyelv alaposabb művelésének, valamint a természettudományoknak, melyekkel a jezsuita tanrendszer a legmostohábban bánt el. De újításainak nálunk nem volt állandó sikerök s mikor eltávozott, épen úgy, mint egykor Mátyás király olasz tudósai¹⁾, ő is magával vitte eszméit, tudományát s a mi csekély itt maradt belőlök, az is elveszett a prot. egyház és tanügy ellen 1670. után indított üldözésekben.

Comenius különösen az elemi, a népoktatást akarta a nemzeti anyanyelv szolgálatának átengedni s e végből az elemi oktatás önállósítását sürgette. Meg akarta teremteni a külön elemi iskolát, mely akkor még nem létezett, hanem egyesítve volt a középiskolával. A falvakban, hol középiskola nem volt, működtek ugyan, főleg a protestánsoknál tanítók s voltak elemi iskolák is. Ezekről azonban nem szabad sokat tartanunk; nem emelkedtek jelentőségre, nem váltak a műveltség, a hasznos ismeretek terjesztőivé. A falusi mester, a hol egyáltalában volt, ott is inkább a lelkész segédeként szolgált s rendesen maga is lelkészi vagy városi tanári állásba igyekezett jutni. A legtöbb helyen azonban a collegiumi életbe beleunt diákok lettek néptanítók. A falusi iskolában a növendék egy kis olvasást, ritkán írást, a vallásból némi elemi fogalmakat s kevés éneket tanult. Az alsóbb nép nem is óhajtotta, hogy gyermeke tanuljon valamit; azon a pályán, melyen a rendi világban maradnia kellett, nem volt a tudományra szüksége, s a tanító legfőlebb azon egy-két fiura fordított több gondot, kik a városi iskolába akartak menni, hogy

¹⁾ Molnár M. A közokt. tört. 117. lap.

majdan papi pályára készüljenek. Általában a népiskola akkor még protestánsoknál is csak mint előkészítő folyam a középtanodára jött számba. Még rosszabbul állt a catholicusok néptanítása; itt majdnem mindenütt csupán a plébános foglalkozott vele, kinek egyházi rendeletek köteleességévé tették, hogy a zsenge ifjúságot összeírja, délutánonkint a templomba gyűjtse s vagy maga vagy fogadott emberei tanítsák. De a cath. papok származási helyzete a vidéken megakadályozott minden sikeresebb tanügyi tevékenységet s a hódoltsági földön, hol a lelkeskedéssel főleg szerzetesek foglalkoztak, a tanügy egészen tönkre ment, mi a híveknek nemcsak műveltségére, hanem vallására is kártékonyan hatott, mert az egyházi életben törökös szokások s más visszaélések harapóztak el.¹⁾ Leányok általában ritkán látogatták a falusi iskolát, noha a prot. egyház már sürgette, hogy falun és városban külön „nemzeti nyelvű iskolák“ alapíttassanak leánygyermeknek vagy hajadonok számára s hogy ez iskoláknál tanítóknak nem férfiakat, hanem szelid, tisztességes, a tudományokban jártas nőket kell alkalmazni, „ha ilyenek találhatók.“ Ez az első előhírnöke nálunk a nőemancipációnak, a nő alkalmazásának olyan téren, mely előbb kizárólag a férfiak dominiuma volt. Ha nem akadt alkalmas nő, a feleséges kántor vagy a lelkész maga tanított az itt-ott alakult leányiskolában. A tanítás csupán olvasásra, énekre szorítkozott s kizárólagos feladata az volt, hogy a leányok majdan képesek legyenek haszonnal hallgatni az egyházi beszédeket. Irni egyedül akkor tanították a leányt, ha maga és szülei kívánták²⁾, a mint általában a régi népiskolákban a fiukat szintén csak a negyedik évben tanították írni. A ki ez idő előtt távozott az iskolából, annak alkalmi írásra sem nyílt az írást elsajátítani.

¹⁾ Lányi-Knauz id. műve.

²⁾ Kiss Áron, a magyar népisk. tan. tört. I. 15.

A népiskola ez elhanyagolása, culturalis jelentőségének e föl nem ismerése nem a paedagogusok, a tanférfiak korlátoltságában leli magyarázatát. A kor általános helyzetének hű kinyomata ez. A rendi világ tükröződik benne vissza; a privilegiumok bástyáin kívül álló osztályok műveltségével senki sem törődött, sőt nem is igen akarta senki, hogy ez osztályok művelődjenek, tanuljanak. A mint nem voltak osztályosai a politikai jogoknak, úgy nem lehetett részök a közműveltségben. A privilegiáltak egyedül saját gyermekeik neveléséről gondoskodtak. Ennek szolgált a középiskola, a gymnasium s más rokon intézet, mely a társadalom aristocraticus szervezetének megfelelt s különösen a kiváltságolt osztályok — városokban ide tartoztak a polgárok — fiait fogadta magába. Az iskolaügy mindenütt a városban emelkedett virulásra; oda menekültek az összes egyházak kiválóbb tanintézetei, a papnőveldek és a nemesi convictusok. A cath. tanügy középpontjául Nagy-Szombat szolgált s onnan sugárzott szét az ország minden részére. A protestansok híres főiskolái Sárospatakon, Debreczenben, Pápán voltak s kevéssel az üldözések megkezdése előtt Eperjesen alkottak magoknak nagy áldozatok árán országos akadémiát, mely azonban pár évi sikeres működés után az erőszak áldozata lett. De voltak középiskolák kisebb helyeken, sőt a felvidéki kis városokban mindenütt.

A cath. iskolákat, egy-kettőnek kivételével, mely az akkor meghonosított piaristák kezén volt, a jezsuiták vezették s a hatalmas rend tanügyi rendszere teljes érvényre került bennök. A tanítás ingyenes volt; a tanítványok nagy része az intézetben lakott s a szegény tanulók díjtalan ellátásban részesültek. A tulajdonképeni középiskola öt osztályból állt, melyet rendszeren hat év alatt végeztek a tanulók, mert a legfelsőbb két évet vett igénybe; a kitűnő tanulók azonban évközben is a felsőbb

osztályba mehettek át úgy, hogy némelyek három év alatt elvégezték az egész tanfolyamot. Naponként öt órát tanítottak s a tannyelv az első osztálytól kezdve mindvégig kizárólag latin volt. E mellett a görög vétetett figyelembe s a tanítás egész célja, iránya abban állott, hogy a tanuló beszédben és írásban minél nagyobb tökélyre jusson a classicus nyelvekben. Minden más tantárgy — a vallást kivéve, — a szám- és mértan, természettudomány, földrajz, történet, csak mellékesen taníttatott; külön időt, a rendes órákon és tanfolyamon kívül, fordítottak rájuk s a növendék főleg a szün- vagy a készülésre szánt időben foglalkozhatott vele.¹⁾

Sok helyt megfelelt e tanrendszernek a protestansok középiskolája, ámbár az egyházi önkormányzat folytán az egyes iskolák belélete, a tanítás módja és menete nagyobb változatosságot mutat. Nézzünk ilyen iskolát, például a körmöcbányait.²⁾ Az épület elég nagy, benne laknak egyes tanárok s a szegényebb alumnusok. Van továbbá benne öt nagy tanterem, mert az intézet öt osztályból áll, noha a tanfolyam nyolcz évre terjed. A tanítás délelőtt korán kezdődik, délután pedig pontban tizenkét órakor. Mindig ima és ének előzi meg s rekeszti be; a hét minden napjára külön ima van s egy napon azért fohászkodnak a növendékek, szabadítsa meg az Isten a töröktől az országot. Szerdán és szombaton egész nap kizárólag a vallással foglalkoznak a tanulók; vasárnap szünidő van s így a világi tudományokra csak négy nap jut hetenkint vagy ennél is kevesebb, mert sok az ünnep. Az ötödik vagy a legalsó osztályban kezdenek a fiuk németül s latinul olvasni. Ez az elemi osztály. A

¹⁾ A jezsuita tanrendszert igen részletesen ismerteti Molnár Aladár id. műve és Browning Oskár: A nevelés elméletének tört.

²⁾ Hosszasan ismerteti Hlatky József K.-Bányai főreális. Ért. 1880 I.

teremben — legalább így volt sok helyen — egy karszék van a tanító számára, egy nagy asztal, hol a fiuk irnak, s a tanulók számának megfelelően egy csomó alacsony szék vagy támla nélküli pad, míg a falon fekete tábla függ. Az ötödikből a negyedikbe jutnak a gyermekek, hol már görögöt is tanulnak s a latinban tökéletesítik magokat. E két tantárgy művelése a középiskola főczélja a protestansoknál is. E nyelvek mellett az arithmetica szerepel önállóan, míg a rhetorica, poetica, logica, philosophia, mint a jezsuitáknál, itt is csak a latin nyelv szolgálatában áll. A két felsőbb osztályban csütörtökön délután a szónoklati dolgozatokat vizsgálják, havonként egyszer pedig bölcséleti vagy hittudományi vitatkozást tartanak. A tanév három szakra oszlik; mindegyiket ünnepélyes diszvizsgával zárják be, mire rövid szünidő következik.

A ki a középiskolai tanfolyamot sikeresen befejezte, a protestansoknál rendesen külföldi egyetemre ment. A cath. egyháznak már a hazában volt tudomány-egyeteme még pedig kettő. Az egyik Pázmány híres alkotása Nagy-Szombatban s hittudományi, bölcséleti és jogi karra oszlott, a másik Kassán Kisdy Bálint egri püspök főiskolája, melyet Lipót király 1660-ki privilégiumával egyetemi rangra emelt s nemcsak a nagy-szombatival, hanem a híres osztrák és német cath. egyetemekkel egyenjogositott. Mindkettő kizárólag a jezsuiták kezén volt, kik a felsőbb oktatás téren ép oly részletes és átgondolt tanrendszerrel dicsekedtek, mint a középiskolában.

E latinosító tanrendszer következményei csak évtizedek multán nyilatkoztak nagy arányokban. A fiatalságba elvetett idegen mag lassankint kelt ki, s hozta meg fanyar gyümölcsseit. De Buda visszafoglalása előtt még a magyar szellem, a magyar szó uralkodott a hazai irodalom nagy mezén s noha sokan hódoltak ama balhitnek, hogy csak az a

valódi tudomány a mi latinul van írva, a nem magyar nyelven megjelent munkák belső becsőkre nézve nem mérközhettek a magyar nyelven írottakkal, sőt külön-külön még mennyiségileg is mögöttük maradtak. Irtak verseket akkor latinul és görögül is nálunk, de ezek vagy a tudákos szellem izetlen, mesterkélt termékei, vagy humoros és gunyolódó versek elmésen ugyan, de vaskos konyhalatin-sággal írva. A költő, az igazi, azon időben csak magyarul énekelt e hazában, sőt a cosmopolitább természetű tudomány kertjében sem termett olyan gyümölcs, melynek értéke, jelentősége, hatása a magyarral össze lenne hasonlítható. Az 1680-ig megjelent összes magyar munkák száma nem sokkal tesz ugyan többet, mint mennyi ma egy év alatt megjelenik s kétszáz — a hazai nyomdászat első kezdetétől Budavár visszafoglalásáig — év alatt összesen nem látott annyi magyar mű napvilágot, mint ma két év alatt kerül a közönség közé. De az idők folyamán a magyar könyvpiaç mindinkább élénkült; a könyvek megjelenésében szakadatlan növekvés mutatkozik, jeléül az írási és olvasási kedv fokozódásának. Míg a XVI. század első felének mindegyik évtizedében még husznál kevesebb könyv jelent meg s második felének egyik évtizedében sem érte el a magyar nyomtatványok száma a százat, a tizenhetedik században e szám folyton nő, meghaladja a százat s a hetvenes évtizedben már százhatvankettőre emelkedik.

De nem csupán e számokban nyilatkozik a magyar írói szellem lendülete. A megjelent munkák közt sok van olyan, mely irodalmunk gyöngyei közé tartozik ma is s bármely nagy nemzetnek büszkeségét alkothatná. Balassa Bálint, Zrínyi Miklós, Gyöngyössi István költeményei, számos kiváló prosaistánk másnemű művei már közkézen forogtak s némelyik általános népszerűségnek örvendett. Különösen Balassa Bálint remek versei keringtek számos kiadásban, s kedvenc olvasmányát képezték a műveltebb

köröknek. De a vallásos eszmék tulsúlyához képest az irodalom termékei közt is a hittudományi munkák vannak többségben. Elérhetetlen magasban trónolt az összes tudományágak közt az istenes theologia s a megjelent könyvek nagyobbik fele az ő szolgálatában állt, az ő bélyegével ellátva lépett a világ elé. Csakhogy a theologia birodalmának határai akkor összehasonlíthatatlanul tágasabbak voltak, mint ma. Amint a kor összes politikai és socialis törekvései vallásos lobogó alatt küzdöttek és igyekeztek érvényre vergődni, úgy a theologiai irodalom átkarolta a kor egész szellemi életét s termékei nem csupán hittudományi kérdésekre szorítkoztak, hanem felölelték a régi világ összes vajadásait s a ki a XVII. század művelődését igaz mivoltában akarja ismerni, az e művekben találja a legérdekesebb és legtöbb oldalú anyagot. Amint az egyház tevékenysége az emberek minden viszonyára kiterjedt, a mint a pap volt a hívek vezetője nem csupán lelkiekben, hanem az élet egész labirintjában, úgy a látszólag dogmatikus, polemikus egyházi és vallásos munkákból is a kor legkülönbözőbb mozgalmai és törekvései hangzanak vissza.

Közvetlenül a theologia mellé sorakozott a szépirodalom és a költészet. Poetai munka körülbelül annyi jelent meg, mint minden más: naptár, tankönyv, jogi, történelmi, bölcséleti mű együttvéve. De azért alig van a tudomány egyetlen ága, mely az akkori irodalomban már képviselőt nem talált volna. Apáczai Cseri Jánosban fölébredt, öntudatra jutott a magyar philosopháló szellem s a bölcsélet terén nálunk előbb, mint Németországban történt, jutott vissza természetes jogaiba a nemzeti anyanyelv. Lippay János néhány közhasznú gazdasági munkát írt; az orvostan tudományos kezelése megkezdődött, a jog és a történelem terén értékes munkák támadtak, sőt a még általában fiatal állam- és politikai tudomány is

megtalálta hazai munkásait. Mégis feltűnő jelenség, mily csekély mértékben használták fel a sajtót a közhatalomért viaskodó politikai pártok céljaik előmozdítására. Ahol tették, ezt leginkább theologiai formában tették. A politikai irány- és izgató munkák főleg e divatos álarczczal léptek a nyilvánosság elé; az egyház vitte ezt a harczot is, míg szoros értelemben vett politikai röpiratok és iránymunkák nyomtatásban alig jelentek meg. Pedig voltak ilyenek is bőven. Számos izgató pamphlet keringett kéziratilag; némelyek kötetlen beszédben, mások versben irattak s mindig a nemzet szenvedéseit, panaszait fejezték ki. Néha Európa fejedelmeihez fordultak segítségért, de különösen a francia királytól remélték azt. Az egyikben e király személyesen föllép s elmondja, ne várjon Magyarország az osztrák háztól semmit, mert az eddigi hadjáratok s a császári vezérek gonoszságai kimutatták, hogy Lipótnak nem lehet hinni. A szent-gotthardi csatát — folytatja — csupán a francziák nyerték meg, s ha akkor a németek akarták volna, a francziákkal és Zrinyi Miklóssal a törököt teljesen megtörhették volna. De a németek siettek megkötni a dicstelen békét, mely a legnagyobb árulás Magyarország irányában, mert most a béke örve alatt pusztítják el végképen a hazát. A felszabadítás műve helyett a német a guberniumot ültette a nemzet nyakára; ha tehát meg akar szabadulni, ne Lipótba, hanem a francia királyba helyezze bizalmát. Volt azonban e hosszú s pompás alexandrinekben irt izgató költeménynek egy loyális változata is, mely épen az ellenkező következtetésre jutott, kimutatta a francia ígéretek hivságos, szemfényvesztő voltát s csupán a sástól, a Habsburgháztól várta a haza felszabadítását.¹⁾

¹⁾ A költemény címe *Justo in dolore conquerens Hungaria* s több száz versből áll. Nemz. M. Folio latin 362. Ugyanott egy prózai ilyen röpirat is van. Az akademia közirattárában szintén

Az ilyen munkák elég nagy számmal akadtak, de csak kéziratban keringtek; egyik nemes ur, főleg a sok bujdosó a másiknak példányáról írta le s ezek némelyike jutott reánk. A sajtó hatalmát a politikai és nemzeti küzdelmekben a tusakodó felek még nem ismerték vagy legalább nem használták eléggé, pedig korlátlanul tehették volna. A censura akkor alig gátolta a sajtó szabad működését. Lehetett nyomtatni akármit, az állam nem akadályozhatta meg. Törvény nem szabályozta a censurát, a szokás sem öltött még határozott alakot s a lehető legingatagabb volt. Senki sem tudta, melyik hatóságot illeti meg a sajtó ellenőrzésének joga és kötelessége. Maga a censura egyházi intézmény; az egyház gyakorolta e jogot még a XVII. században. A cath. papság körében uralkodó katonás fegyelem folytán ez egyház körében nem fordulhatott elő visszaélés a sajtóval. A protestansoknál már kissé bajosabban ment a dolog; az egyházi zsinatok megtiltották a papnak, hogy gunyiratokat készítsen s általában több ízben kimondották, hogy „akárki mindjárt mindent ne nyomtattasson.“ De az állam censura-jogának gyakorlása körül a legnagyobb zür-zavar támadt. Hol a király fordult a megyékhez, hol a megyék fordultak a királyhoz vagy a nádorhoz védelmet kérni bizonyos iratok vagy nyomtatványok ellen. 1642. aug. 5-én kelt rendeletével III. Ferdinand utasította Zemplénmegyét, koboztasson el bizonyos rágalmazó iratokat s szolgáltatassa be őket.¹⁾ 1666-ban viszont a felvidéki megyék kérték Wesselényi nádort, hogy mivel a jezsuiták „fertelmes és gyűlölséges“ verseket tettek közzé, kutattassa ki a szerzőt s példásan fenyítse meg. 1671-ben Pálffy Tamás nyitrai püspök meg a pozso-

vannak efféle iratok, továbbá Aigner Lajos kéziratgyűjteményében három: az egyik Bethlen Gábor idejéből, a másik egy 1661-ki, a harmadik egy 1671-ki másolatból leírva.

¹⁾ Zemplén megye Lev.

nyi kamarát utasította, hogy a király nevében az *Austriaca Austeritas* című „mocskos könyv“ eredete iránt tartson vizsgálatot.¹⁾ Hogy az ily rendeleteknek lett-e valami foganatjuk, arra nincs adat. De hogy a XVII. században az állam a magyar sajtónak körülbelül korlátlan szabadságot kényszerült engedni, az a közigazgatás állapotának természetéből következett.

A magyar könyvek folytonos szaporodásának daczára az egykoruak még sem igen voltak megelégedve a közönség olvasási kedvével s a pártfogással, melyben az írókat s alkotásaikat részesíté. Már 1628-ban felhangzott a keserű sóhajtás: „O, mily nagy kár, hogy magyar nyelven ily kevés könyvek vannak és forognak kezünk közt.“ Később 1644-ben ismétlődött a panasz, hogy a magyar nemzet rest a maga nyelvén való könyveknek olvasásában s kevesen találtnak, kik egész életökben egy vagy két magyar könyvet átolvastak volna. Sokan azt mondták, hogy könyvtartójokból is kivetnék inkább, semhogy magyar könyvet tartanának vagy olvasnának. 1682-ben egy harmadik író kiemelte, hogy a kereszténységben egy nemzetnél sincs nagyobb szűke a könyvnek, mint a magyaroknál.²⁾ Bizonyos szempontból e panaszok igazoltak lehettek. A magyar nemzet az irodalom nagyobb pártolásával kétségkívül még inkább megtermékenyíthette volna a szellemi életet. De a mit a nehéz viszonyok közt tényleg megtett, azért is tiszteletet érdemel a régi olvasó és író közönség. Néha még a legszükségesebb könyvek is teljesen elfogytak s hozzáférhetetlenek voltak. Midőn Báthory Zsófia II. Rákóczy György fejedelem özvegye a cath. vallásba visszatért, magyar cath. imakönyvet kért Szelep-

¹⁾ Levele Orsz. L. Mint a levél mutatja az illető munka a címén levő évszámnak megfelelően már 1671-ben jelent meg s nem 1672-ben, mint Szabó Károly: R. M. könyvtár I. hiszi.

²⁾ Szilády: Magyar költők tára IV.

csényi György akkori kalocsai érsektől. De az érsek hirtelen nem kaphatott magyart s latint küldött az özvegynek. Az egyes műveket nem is valami nagy példányszámban nyomatták s így történt, hogy a megjelent könyvek tiz százaléka ért több, sőt a népszerűbb költők vagy egyházi munkák feltűnően nagy számu kiadást.

A nemzeti közszellem, mely az irodalomban annyi kiváló alkotást hozott létre, a művészet mezejét nem birta megélnkíteni. A zord, harczias idők egyáltalán nem kedveztek a monumentalis művészet fejlődésének. Nagyszerű templomok, fényes középületek nem emeltettek a Budavár visszafoglalását megelőző évtizedekben; midőn a régibb korszakok ilyen alkotásainak fentartása és megóvása is annyi gondot okozott. Az uralkodó szellemi irány, az egyházi a XVII. században nálunk kevés, műbecsrel bíró építészeti, szobrászati vagy képirói alkotásra vezetett. Ezt részben a protestantismus tulsulya okozta, mely templomaiból számüzte a kép- és szobordiszt. Szobrászatnak és festészetnek tehát nagyon csekély tere nyílt, s egyik sem emelkedhetett magasabb színvonalra. Kőfaragók és festők éltek ugyan hazánkban, de csupán a primitívebb szükségleteket elégithették ki. Műveik a finomabb izlésnek nem feleltek meg s mágnásaink, mint például Wesselényi nádor, murányi vára számára Bécsben vásárolta a képeket. A főurak arczképeiket hasonlóképen Bécsben vagy Pozsonyba ránduló idegen mesterekkel festették meg, s legfőllebb a jó eredetiről készítették itthon gyarló másolatokat, melyeket rokonaiknak vagy barátaiknak épen úgy szétküldöttek, mint ma a fényképeket szokás. Sem az építés, sem a képirás, sem a szobrászat terén nem maradt fen a Buda visszavételét megelőző évtizedekből említést érdemlő hazai mester neve.

A nemzet művészeti tehetsége leginkább a műipar felé fordult s ott már értékes alkotásokra vezetett. A

„kis“ művészet volt az egyedüli, mely az örökös harcok közepett virulhatott; meghuzhatta magát a városban s műhelyeiben az ipar némely ága valódi művészi lendületet vett. Himzések, butordarabok, érczművek, fegyverek, de főleg ötvösmunkák s ékszerek készítéséhez meg volt a jó izlés, néha az eredeti felfogás és az alkotó tehetség is. Egészen azonban a műipar külföldi minták nyomán haladt, de azért sajátos vonások, jellemző nemzeti befolyások bőven észlelhetők termékeiben.

A közoktatás, az irodalmi és művészeti élet megadja a mértéket a kor általános culturájának ismeretéhez. Csak szűkebb körre, az uralkodó osztályokra szorítkozott az s ezekben sem hatolt nagyon mélyre. A városi elemet kivéve el lehet mondani, hogy a műveltség mindenütt annál fejlettebb volt, minél magasabban állt valamely társadalmi osztály s így a főnemesség aránylag jóval több tudós vagy művelt férfit számlált soraiban, mint a középnemesség, ez pedig aránylag ismét többet mint a kis-nemesség. A főuri rend tehát akkor nem csupán közjogilag, hanem szellemileg, műveltség tekintetében is vezérlő osztálya volt a nemzetnek. A városi elem democraticusabb szervezete folytán a műveltség arányosabban oszlott szét polgárságának különböző elemei közt. Ellenben a parasztság, mely teljesen ki volt rekesztve a politikai jogok sánczaiból, műveltség tekintetében is a legalantibb színvonalon állott. Alig akadt jobbágy, a ki írni-olvasni tudott volna; a legtöbb azt sem tudta megmondani, hány esztendő. Számtalan tanuvallomás jegyzőkönyv maradt fenn, melyekből kitűnik, hogy a kihallgatott jobbágyok életévöket szabatosan megjelölni nem tudták s a jegyzőkönyvvezető saját becslése szerint kényszerült beírni, hogy a tanu körülbelül ennyi vagy annyi esztendő. Egyébiránt a művelt osztályokban is sokszor előfordultak a vastag tudatlanság esetei. Így például Sente Bálint országbírói

ítélőmester 1668-ban Bécsből valakinek hivatalos okmányokat küld s azt írja: „Meglássa ked, ha Tornavármegyében vagyon-e Csetnek? Ha másutt vagyon, corrigálja ki a certicatoriákat.“¹⁾ A közönségnek azon időben még nem álltak rendelkezésére helységnévtárak, encyclopédiák s másnemű segédkönyvek, melyekből ma nyomban tájékozást merithet s kiegészítheti hiányos földrajzi vagy másnemű ismereteit.

Ama rendkívül élénk színházi élet mellett, mely Európa nyugati államaiban virágzott, valóban meglepő, hogy Magyarországbán legcsekélyebb nyoma sincs ez időben a színészetnek. Drámai műveink már voltak s habár egy Shakespeare vagy Moliére remekeivel szemben említést sem érdemelnek, annak mégis bizonyítékát adják, hogy ez a műfaj nem maradt ismeretlen irodalmunkban. De teljesen ismeretlen volt a magyar színész s csak a század utolsó éveiben tűnik föl az első hazai szintársulat. Buda visszafoglalása előtt a magyar közönség még nem ismerte a világot jelentő deszkákat s a színpad-adta szórakozásokat. A főurak udvarában már tartattak ballettek s jelmezes mulatságok, de színi előadás rendezése még nem jött divatba. Annak sincs nyoma, hogy időnkint egyes kóbor német szintársulatok a hazai német városokba ellátogattak s ott a német muzsát szolgálták volna. Az akkori naplóírók bizonyára följegyezték volna az ilyen ritka látványosságot, a mint följegyzik például azt, hogy 1678-ban Sopronban²⁾ egy kőtéltánczos mutogatta magát és hajmeresztő ügyességét.

A színészet egyedüli menedéke és otthona akkor az iskola volt. Ott azonban természetesen nem ex professo színészek működtek; az iskolai ifjúság szokta magát bizonyos alkalmakkor a nagy közönség, de főleg a szülők előtt olyan színművekben producálni, melyeket tanárai

¹⁾ Orsz. Lev.

²⁾ Hans Csányi's Kronik 40.

irtak. Az iskolai színművek előadása a jezsuita tanrendszer egyik lényeges alkatelemét, tette s mint az egész tanítás, úgy ez is ama czélnak szolgált, hogy a növendékek nemcsak vallásos buzgalomban gyarapodjanak, hanem választékos beszédhez, csinos előadáshoz, önérzetes fellépéshez s sima, világfiás modorhoz szokjanak. A XVII. század elején a prot. iskolákban az ilyen színi előadások kezdtek divatjokat mulni. Annál nagyobb buzgalommal karolták föl a jezsuiták, mire előkelő prot. intézetek, például az eperjesi akadémia ismét gondot fordítottak reá. A jezsuiták iskoláiban rendszeresen tartották az efféle színi előadásokat évenként legalább egyszer, de sok helyen többször is. Az ünnepi diszeloadás mindig az év végén a zárvizsgálat előtt ment végbe, még pedig az intézet jelentőségéhez mért pompa kifejtésével. A diszitést néha Bécsből vagy Velenzéből hozták. Az előadott színmű akként készült, hogy minél több növendéknek jusson benne szerepe. Néha százan is közreműködtek egy darabban. A színmű tárgyát az író rendszeren a bibliából, néha a hazai történetből meríté; a szöveg mindig latin volt s a hazai nyelvnek csupán kivételesen, a prologban adtak helyet. A darabokban ritkán volt női szerep s ha az író egyáltalán ki nem kerülhetett, hogy nőt is szerepeltessen, e szerepet mindig fiu adta. Az előadás délután két óra tájban kezdődött s ingyenes volt. A szülők, a tanügy barátai s kiváló vendégek képezték a hallgatóságot. Mikor Caprara követsége,¹⁾ konstantinápolyi útjában 1683. febr. 9-én Győrbe érkezett, a jezsuiták meghívták az idegen urakat, nézzék meg a tanítványaik által előadott színművet, mely „A dölyfös, de az ég büntetésével szerencsétlenségbe döntött király“ hosszadalmas címét viselte. Maradt fenn magyar nyelvű iskolai színmű is. A tulajdonképeni színművészettel azonban az iskolai

¹⁾ Benaglia id. m. 12.

szinügy nem áll kapcsolatban s fejlődését legkevésbé sem mozdította elő. De a városi lakosságnak bizonyára kedves szórakozást nyújtottak az ilyen előadások, noha a hallgatók legtöbbje, főleg a nőközönség nem tudott latinul s nem értette az erkölcsös mondasokat, jámbor tanításokat, melyekkel a párbeszéd el volt halmozva.

A szórakozások közé, melyek a régi emberöltők számára kínálkoztak, az utazás egyáltalában nem tartozott. Nem is szívesen mozdultak ki az emberek házukból s ellenség és jóbarát egyaránt azt veti szemére a XVII. századi magyarnak, hogy nem jár peregrinálni, nem megy idegen országba világot látni, élettapasztalást gyűjteni. Valóban nem csoda, ha ritkán támadt kedve ilyesmihez. Az utazás nemcsak költséges, fárasztó, de veszélyes mulatság is volt ama korban, midőn nem gőzhajó vagy gyorsvonat röpitette néhány óra alatt távoli vidékekre az embert. Az első kellemetlenséget az utak állapota okozta. Az utak általában igen rosszak és kezdetlegesek voltak s alig emelkedtek túl a természetalkotta ösvényeken. Használhatóságuk a talaj minőségétől s az időjárástól függött. Mesterség vagy emberi kéz nem igen járult javításukhoz s a csinált ut nevére ott sem igen tarthattak igényt, hol népes helyeket kapcsoltak össze.¹⁾ Leginkább a róna, a sikság utai voltak ekkép elhanyagolva, de a felvidék uthálózatának legnagyobb része egyik-másik fővonal kivételével szintén nem igen emelkedett túl a kezdetlegesség színvonalán. Erre vall a számtalan törvényczikk, melyet az országgyűlések az utak javítása érdekében hoztak s melyek, noha utóbb a megyék hanyag alispánjaira kemény büntetést róttak, még sem vezettek számot tevő eredményre. Ez utakon a kocsiszás nem tartozott az élvezetek közé s azért sokan, még asszonyok is, more patrio vagyis lóháton utaztak.

¹⁾ Feldzüge des Prinzen Eugen I. 158.

A természet által az utazás elé vont ezen nehézségeket főleg kedvező időjárás mellett aránylag könnyen le lehetett győzni. Sokkal több bajt okozott a közbiztonság teljes hiánya. Az ország annyira el van árasztva zsványokkal, hogy kard és puska nélkül, mondja az egykoru író,¹⁾ a szomszéd faluba sem mehetni. Még a papok is pisztolyokkal utaztak, ámbár néha nem sokra mentek velők, mint egy izben a garam-szent-benedeki convent két tagjával történt, kiket a hirhedt gróf Balassi Imre emberei kiraboltak s elszedték tőlök nemcsak két lovukat — lóháton voltak — hanem három pisztolyukat is.²⁾ Sáros-megyében 1666-ban oly sűrű csapatokban jelentkeztek a rablók s oly féktelenül garázdálkodtak, hogy a megye minden egyes, akár élve akár halva beszolgáltatott zsványért tizenkét forint díjat fizetett. Voltak idők, hogy Zemplénben oly tömegesen kószáltak a rablók, hogy miattok senki „kinek kővára s száz lovasa nincs, házából ki nem léphet.“³⁾ Ung megye 1678-ban egész kis hadat, hatvan gyalogot és negyven lovast kért, hogy megvéddesse magát a zsványok ellen. Ily körülmények nem igen fejlesztették az emberekben az utazás kedvét. Főleg a tavasz beálltával szaporodtak el a zsványok mindenütt s a mint a kikelet közeledett, a felsőbb hatóságok siettek figyelmeztetni a megyét, vegye elejét a bajnak s készítsen „horgot és kereket a latroknak.“⁴⁾ Különösen a határszéli vidékek lakosságát, az Árva-, Liptó- és Szepesmegyei tótokat, az ungi és zempléni rusnyákokat mondják hirhedt zsványoknak, kik nyáron dolog helyett rablásból éltek s a lengyel-magyar kereskedelmi forgalmat ellenség módjára

¹⁾ Flämitzer id. m.

²⁾ Panaszlevelek. Orsz. Lev. A kamarához irt lev. 1660—69. B. csomó.

³⁾ Zemplén megye lev. 1637-ből.

⁴⁾ Gróf Pálffy Pál nádor Zemplénmegyéhez. A megye lev.

megsarczolták. Simplicissimus leírja kalandozásaikat. Mikor először Magyarországra jött s a lengyel határszéli városban összegyűlt nagy karavánhoz csatlakozott, a népes társaság minden tagja külön megfizette a díjat a szabad átkelésért a zsitvanyoknak. Hosszas parlamentálás után alkudott meg velök a karaván s a rablók fedezete alatt kelt át a határon s jutott a Tátra-hegység magyar részébe.

De bármi kevéssé voltak biztatók a kalandok, melyekkel az utazás járt, utazni mégis kellett s minduntalan jártak az emberek hivatalos vagy magánügyekben Pozsonyba vagy a felföldre. Erdélyből s a keleti megyékből Kassán át mentek a Vág völgyébe s onnan Pozsonyba vagy tovább Bécs felé. Becskeházy Borsodmegye jegyzője 1670 végén hivatalos ügyekben a császári székvárosba küldetett s uti költségül ötven forintot kapott. Minthogy ezt el kellett számolnia, a legaprólékosabb részletekre terjedő költségjegyzéket készített.¹⁾ Decz. 15-én indult el Pozsonyból saját szekeren és lovaival s 16-án délelőtt 10 órakor szerencsésen bevergődött Bécsbe. Egy éjet egy külvárosi vendéglőben a fekete sasnál, egyet a belvárosban az arany rózsánál töltött, mire a stiriai kapu felé a Stadthofnál egy stiriai embernél vett szállást s a szobáért és istállóért egy hétre magyar pénzben 3 frt 30 dénárt fizetett. A kocsiszal együtt négyen voltak s egy-egy ebédjük rendesen 8—8 garasba került. A társaság decz. 30-án érkezett vissza Pozsonyba, hol Becskeházy öt vacsoráért, egy ebédért s szállásért egy német forintot s öt garast fizetett. Jan. 8-án indult haza. A Vág vidékén rendesen korcsmában, néha pedig parasztembernél hált. Kőrmöczön és Beszterczebányán át utazott s minél inkább közeledett megyéjéhez, annál kevésbé kellett a korcsmai szállást és ételt igénybe vennie, mert ott már jó embe-

¹⁾ Borsodmegye Lev.

reinek vendége volt. Tíz egész napig tartott, míg Pozsonyból eljutott Szendrőbe, noha sehol sem időzött tovább egy éjszakánál, nappal pedig folyton utazott.

Városokban mindenütt elég jó lakást és ellátást talált az idegen. A legtöbb helyen azonban s így volt ez, mint Brown említi, akkor Németországban is, a közönséges fogadóknak egyszerűen szalmán háltak az utasok. Uri ember nem is szállott efféle korcsmákba, hanem fölkereste a falu földesurát vagy az urasági tisztet. Némely városban az előkelőbb vendégeket maga a tanács szállásolta el; a vándorló kézművesekről a czéhek gondoskodtak s a korcsmába csak a paraszt került. De kivételes esetekben még a legnagyobb urak is olyan szállásba kényszerültek meghuzódni, a minő épen akadt s a sokat járó-kelő Wesselényi nádoron többször megesett, hogy éjjelre valami rozszant csűrbe vagy pajtába szorult. Minden harminczadhivatalnál volt valami korcsma vagy fogadóféle, hol kereskedők és hajcsárok az éjszakát tölthették.

Török területen fontosabb állomásokon vagy ott, hol nagyobb volt a mozlim elem, sajátszerűen gondoskodtak az idegenekről és utasokról. A város végén, például Ercsiben, a Dunához közel, nagy csürszerű épület, a han emelkedett. Tulajdonképen nem volt egyéb, mint nagy istálló; közepén helyezték el a szekereket és talyigákat, melyek nagy számmal fértek el benne. A szekereknek kijelölt tért az emberek és lovak számára rendelt helytől hosszú és három láb magas fal választotta el sok kályhával és tűzhelylyel, hol mindig tüzet lehetett rakni. A közeli boltban kapott az utas némi eleséget, melylyel visszatért a hanba, hogy ott megfőzze s elfogyassza. Aludni a lovak mellett aludt s párnául rendesen egyik lova fejét kellett használnia. A szállás egészen ingyenes volt, mert a hanokat, mint a szeretet műveit a török birodalom legelőkelőbbjei építették az utazó közönség

javára.¹⁾ Ilyen hanok fogadják be ma is Törökország ázsiai tartományaiban az utasokat.

Az ország nagyszerű természeti szépségei iránt nem hiányzott az érzék a régiekben s például Wesselényi Ferencz egy ízben lelkesen írja le Sztrecsény és a Vágvidék festői tájkát.²⁾ De egyes-egyedül azért, hogy a természet megragadó látványaiban gyönyörködjék, akkor nem utazott senki. A kiket utjok a Magas-Tátra felé vitt, azok szent borzadálylyal beszéltek komor nagyszerűségéről. Szörnyetegek, rettenetes vadállatok, egyszarvuak honoltak — mint a felizgatott phantasia képzelte — a hótakart ormok közt, az erdős völgyekben, az örök zöld réteken s még a XVII. században is sárkány garázdálkodott a gyönyörű csorbai tó környéken; a tengerszemben csodaszép tündérek fürdöttek s rejtélyes piros bőbítások barátságosan fogadták, kalauzolták, vendégelték az arra tévedt embert, de soha sem bocsátották többé haza.³⁾ Pedig a valóságban nem tündérek, hanem marhapásztorok, zsiványok s más nagyon kétes elemek barangoltak a Magas-Tátra fenyveseiben, hegy-völgyeiben. A környékbeli lakosok el-eljártak a hegységbe vadászni, gyógyfüveket, néha kincseket keresni, mert a hagyomány szerint a barlangok öblében töméntelen arany-ezüst van fölhalmazva s a hegyi völgyekben rubinok, smaragdok, zafírok ragyognak. Az ilyen aranyhajhászok néha megmászták a legmagasabb csucsokat s hazatérve, csodadolgokat regéltek a látottakról. Touristák azonban akkor nem jártak ott s Fröhlich Dávid az első, ki a Magas-Tátrának valamelyik csucsat 1615-ben két társával nem-

¹⁾ Benaglia id. műve 23.

²⁾ Levele Semsey Györgyhez 1659. Orsz. Lev.

³⁾ Hanusz István: A m. népkölt. a geologia terén. Délm. Term. Füz. 1885.

csak megmászta, hanem kirándulását később le is irta. Kétségkívül ő csinált kedvet a kalandkereső Simpliciusnak, hogy Késmárkról szintén kimenjen a hegységbe, mely utját élményeivel, tapasztalataival együtt igen élénken beszéli el. Mint Fröhlich, ő is azt mondja a Tátráról, hogy csucasai magasabbak a svajczi és tiroli Alpeseknél. Akkor még a hegyek magassága csak úgy szemmérték után volt s nagyon hiányosan megállapítva.

A fürdőzés azonban már nagyon divatozott a XVII. században. A fárasztó életmód s a vele járó betegségek arra kényszerítették az urakat, hogy egészségök helyreállítása céljából gyakran fölkeressék a hévvizeket, mert nagyobbára a kénes meleg forrásokat szokták használni. A fürdősaison a nyár első, nagyobbik fele volt, mikor néhol igen előkelő társaság került össze. A XVII. században Stubnya volt a felvidék legdivatosabb fürdője. Azt használta Wesselényi nádor s ott találkoztak az összeesküvő főurak és nemesek, hogy tanácskozásaikat feltűnés nélkül folytathassák s terveik kivitelét előkészítsék. A tulajdonos Kőrmöczbánya városnak nagy kőháza volt, s az előkelő családok rendszeren e házban vettek lakást. Néha annyira felszaporodott az idegenek száma, hogy hetekre le volt minden szállás foglalva. E mellett használták a pöstyéni és trencsényi hévvizet, a szliácsi — akkor ribári — forrásokat, s számos olyan forrást, melyek vizének csodatevő erőt tulajdonítottak, miért is némelyiket Szentkutnak neveztek. A legtöbb azonban nagyon primitív állapotban lehetett s a fürdőzés körül általában különös szokások divtak. Így például Brown, midőn egy hideg tavaszi napon, márczius 15-én, Pöstyénen átutazott, csodálkozva látta, hogy a Vágban levő meleg forrásban egész szabadon fürödtek az emberek. Különben előkelő urak is gyakran felkeresték a hévvizet téli időben. Wesselényi nádor fürdőzött januárban, márcziusban, szept-

temberben, szóval az év minden részében, s költője Gyöngyössi István szintén télen 1664. jan. 27-én írta a stubnyai hévvezben ajánlatát híres művéhez, a Márssal társalkodó murányi Venushoz.

V.

Nem vesztett csatának, vésznek nevezi a mohácsi vereséget a magyar nép szavajárása. Csakugyan a vész korszaka kezdődött e nappal Magyarországon, hol az inség és nyomor évtizedről-évtizedre fokozódott szüntelen. A mint az ország egyszer a török uralom lejtőjére került, a pusztulásban nem volt többé megállás s nemzedékről nemzedékre fogyott a magyarság számban, vagyonban, politikai és művelődési jelentőségben. A százhetven évi iga s a vele többé-kevésbé, de mindig összefüggő bajok végül a halálos örvény szélére sodorták az államot. Sokszor elmondták már, hogy a nagy tatárjárás óta nem volt az ország kétségbeejtőbb állapotban, mint a felszabadító hadjárat előtt. De csak az, a ki tudja, hogy birtokállománya soha oly csekély, határai oly természetellenesek, népessége annyira megapadt, minden államintézménye a reform, a felfrissítés hiányában annyira megrongált, társadalma oly zilált, vezérlő osztályai politikai és vagyoni állásukban annyira megingatva nem voltak, csak az érheti meg igazán a helyzet összes veszélyeit, a válság egész nagyságát, mely egyszerre politikai-nemzeti, vallás-egyházi, socialis-gazdasági és pedig minden irányban elementaris erejű volt.

Komor, véres betűkkel van a XVII. század Európa minden nemzetének évkönyveibe bejegyezve. Kegyetlen és pusztító háborúk viharzottak el mindenütt s virágzó álla-

mokat döntöttek halomra, sőt hatalmas népeket, mint közelünkben a csehet, csaknem elsöpörtek a föld színéről. Külső ellenség s belső pártviszály versenyzett egymással, hogy kipusztítsa a culturát s mint egy német író mondja, a század történetében alig van más, mi a szívet hevesebb lüktetésbe hozhatja, a léleknek megnyugvást adhat, mint a fényes diadalok ama sora, mely a török igát megtörte s Magyarország felszabadulásával Európát örökre megmentette a mohamedán hódítás veszélyeitől. A legtávolabbi nemzeteket fölvilanyozta e győzelmek hire, melyek a magyar honfiak legszentebb eszményét megvalósították.

A török iga megtörése volt százhetven éven át minden emberöltő politikai ideálja a hányatások, a pillanatnyi kényszerűség sugallta ingadozások közepett is. Erről ábrándozott, ezért imádkozott ez országban mindenki. Ez eszményt ápolta, ennek szentelte magát a század legnagyobb magyarja, Zrínyi Miklós. Karddal és tollal, a harcmezőn s az íróasztalnál, prózai és költői műveiben mindig ez eszmény apostola maradt. Nagy epopeája, a Zrínyiász nemcsak költői alkotás, hanem politikai iránymű, hatalmas harci szózat, mely az ősök példáinak földidézésével buzdítja a kortársakat a küzdelemre, a haza felszabadítására. Az irodalom minden ágában kifejezést nyert e gondolat. Imakönyvek, naptárak, másnemű olvasmányok folyton kifejezték a felszabadulás reményét és óhaját s az 1658-ki nagszombati kalendarium az 1655-ki év eseményeihez a következő megjegyzést fűzi: „Leopoldus ausztriai herczeg magyar királylyá koronáztatik, ki első a magyar királyok közt ezen a néven; engedje isten, hogy első Szent István és első Szent László nyomdokit kövesse mindenben, megszabadítván bennünket a pogány török igájától.“

Az eszmény végre valósult; valósult épen akkor, midőn a romlás tetőpontjára hágott. A legutolsó pillanatban állt be a hőn várt, akkor alig remélt kedvező fordulat.

Pár évtized mulva talán már késő lett s a magyarság számbelileg annyira lehanyatlott volna, hogy politikai és szellemi tulsúlyát, kimagasló hatalmi állását e hazában fenn nem tarthatta volna. Szerencséire a gondviselés még idején visszaadta neki fővárosát és az országot, nagyob-bára pusztá, vadon állapotban ugyan, de mégis visszaadta. A béke nemsokára be köszöntő korszakának hivatása lőn e vadont másodízben polgárosítani, újra virulóvá, ismét magyarra varázsolni.

TARTALOM.

	Lap
Bevezetés	2—6

ELSŐ FEJEZET.

A terület és a népesség.

	Lap		Lap
I. Európa a XVII. század második felében	11	Gömör és Györmegye....	32
I. Lipót	12	A városi és vidéki lakosság aránya	34
A császárság	13	A főösszeg.....	35
Jelleme és jelentősége ...	14	III. Felekezeti viszonyok	39
Az udvar. Az udvari és nemzeti politika	15	A felekezetek mint politikai pártok	37
A magyar állam terület. Határai	16	A királyság s a felekezetek	38
A három ditio	17	Az ország protestans	39
A török uralom jogi és tényleges kiterjedése ...	18	Az ellenreformatio	40
A királyi Magyarország..	18	Hódításai	41
Erdély	19	A prot. egyház Erdélyben	42
II. A népesség.....	20	A török s a ker. felekezetek	43
A török kormányzat hatása a népszámra	21	A secták	44
Az általános pusztulás ...	22	Uj-keresztények	45
Az emberrablás	23	Ó-hitűek. Az unió	46
A nagy halandóság	24	Az izlam hivei	47
A járványok	25	IV. A nemzetiségek	48
A közegészségügy	26	A széteszlása	48
Az egyes országrészek ...	27	A felekezetek és a nemzetiség	49
Baranya-Tolna	27	A török hódítás s a magyar elem	50
Somogy-Zala	28	A felekezeti viszonyok hatásai a kor mozgalmaira	51
Szlavónia. A Duna-Tisza köz	29	A bécsi kormánypolitika.	52
Temesköz	30	A nemzeti közhangulat a felszabadító hadjárat előtt	54
Csongrád és Békésmegye.	31		
A Kunság	31		
Pestmegye	31		

MÁSODIK FEJEZET.

Az állam és szervezete.

	Lap		Lap
I. A királyi hatalom		Administratív teendői ...	87
reformkísérletei	61	A nagy jogkör s a csekély	
A külföldön. Hazánkban.	62	pénzeszközök	88
A gubernumi	63	Egy megyei költségvetés.	89
Jelentősége	64	IV. A középkori adózás ..	92
Szervezete	65	A gubernium pénzügyi	
Az országgyűlés	66	tervei	93
A nádori méltóság	67	Eredménytelenségek	97
A magyar állam intézmé-		A régi magyar adórend-	
nyei	70	szer	98
II. Az igazságszolgá-		Hiányai	99
tatás	71	A városok adója	100
Törvényes szervezete ...	72	A pénzügyi kormányzat	
Hiányos működése	74	közégei	103
Költséges volta	75	Egy állami zárszámadás ..	107
A fogott bírák	76	A közös hadügyi kvóta ..	112
A büntető jog	77	A vámrendszer	113
A halálbüntetés s a kivég-		V. A honvédelem	115
zések nemei	77	A nemesi insurrectio ...	116
Az elrettentés elvének ha-		A végvárok	117
tása	79	Beosztásuk és helyőrségek	118
A kinpad és az ördögös-		A fogadott katonaság ..	119
ség	80	Fizetetlensége	120
III. A közigazgatás ..	81	Ennek hatásai	121
A megye	82	A hadi intézmények elsat-	
Politikai szereplése	83	nyulása	122
Megszilárdulása	84	Reformtervek	125
Tekintélyét megóvjá föl		A katonaság egyenruhája	127
és lefelé	84	A dunai flottilla	127
Tisztviselői és gyűlései ..	85	Végeredmények	128

HARMADIK FEJEZET.

A társadalom.

I. A társadalom a ren-		II. Az udvar	141
di és felekezeti világ-		A király és a nemzet ...	141
ban	133	A főúri osztály	142
A külföld véleménye a ma-		Politikai és anyagi helyzete	143
gyarokról	135	A főúrak udvarai	145
Idegen utazó	136	Az életmód	147
Egy német munka a ma-		Lakmározások	151
gyarokról	140	Mulatságok	153

	Lap		Lap
Vadászat	154	Az életmód.....	196
Lakás és butorzat	155	Mi mentette meg a szegény népet?	197
Az aristocrata egykor és ma	157	V. A városok	197
III. A köznemesség ..	158	Jelentőségek	198
Szellemének átváltozása ..	159	Nem magyarok	199
A szegény nemesek	160	Kizárólagosságuk.....	200
A birtokos nemesség s az idegen uralom	161	Kiváltságaik	201
A kuruczmozgalmak hatása ..	146	Egyes csoportok	202
A vagyoni különbségek ..	165	Pozsony	203
Nemesek Szepesben, Lip- tóban	166	Sopron	205
Életmódjok	167	Nagy-Szombat.....	206
A nemesség s a városok..	168	Kassa	207
Küzdelmek	169	Lőcse, Eperjes	207
A nemesség beköltözése a városba	170	A városi hatóság	208
Ennek hatásai.....	170	A város jogélete	209
A nemesség felfogása a polgárokról	171	Belső igazgatása	211
Válságos helyzete	172	Szépitési és tűzbiztonsági intézkedések	212
IV. A jobbágyság	172	Az önvédelem és szerve- zete	213
Általános helyzete	173	A polgárság életnézlete..	216
Terhei	174	Házai.....	218
Közdó	174	A lakás	218
Fárber	175	A butorzat	219
Urbér	176	A viselet	219
Jobbágy és földesur....	180	Lakomák	221
A jobbágy jogi állása	181	Helyi szokások.....	222
Viszonya az urasági tisz- tekhez	183	Debreczen és a magyarság	223
Költözködési joga	185	VI. A nők szerepe	225
A katonatartás.....	187	A politikában	226
Német és magyar katonák zsarolásai	188	A szellemi életben	227
A jobbágy családi élete ..	193	A társadalomban	228
A falvak a felföldön	194	A főrangú nő	229
Az alföldön	195	A köznemes nő	233
		Az alsóbb osztálybeli nő..	236
		Házasság nemes és nem nemes közt	237
		A kor közérkölcisége ..	238
		A nőiség cultusa	241

NEGYEDIK FEJEZET.

Közigazdaság és közműveltség.

I. Az intelligens osztá- lyok.....	247	A cath. főpapok	249
A papság.....	248	A falusi lelkészek és li- centiatások	250

	Lap		Lap
A prot. papok	251	III. A magyar pénz s az	
Családi életök	253	államegység.....	285
A görög nem egyesült		A pénz általános értéke..	286
papok	255	A kereskedés	286
Orvosok	256	A városban	287
Gyógyszerészek	257	A vidéken	289
Ügyvédek	258	Az ipar	290
Az állandó fizetésből élő		A czéhrendszer.....	291
osztályok	259	Egy gyár.....	292
Királyi hivatalnokok	259	Vásárok	293
Városi tisztviselők	260	Kereskedés a külfölddel..	294
Tanárok és tanítók.....	261	A törökkel	295
Harminczadosok	262	Pénzüzet	298
Postamesterek	263	Kamat	299
Gazdasági tisztek fizetése	263	Uzsora	300
		A föld	301
II. A munkás osztá-		Termények	301
lyok harezias időkbén	265	Iparczikkek ára	304
A mezőgazdaság	266	Munkabérek	304
Hanyatlása	267		
Az Alföld	268	IV. A szellemi élet...	305
Egy török a magyar föld-		A latin nyelv	306
művelésről	270	A tanügy	307
A gazdálkodás	271	Népiskolák	308
A gabonatermelés és ke-		Közép- és főiskolák	310
reskedés	271	Irodalom	312
Egyes termények	272	Könyvek	313
A dohány és a dohányozás	273	Censura.	316
Kertészet	276	Művészet	318
Ujonnán meghonosított ve-		Nltalános műveltség	319
temények	276	Nyilvános multságok ..	320
Gyümölcsstenyésztés	277	Utazás	322
A bor és borkivitel	278	Vendéglők	324
Állattenyésztés és keres-		Fürdők	326
kedés	280		
Bányászat	283	V. Végeredmények	327
Érdészet	285	Hazánk és a külföld.....	328
		A kor eszményei	329